

Gesta

A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata

XVI. szám

Szerkesztőség

Csiki Tamás
Lengyel György
Szlávik Gábor
Tózsá-Rigó Attila

**Jubileumi kötet
a miskolci bölcsészképzés elindulásának 25.
és a Bölcsészettudományi kar alapításának 20. évfordulójára**

email
gesta.metti@gmail.com

telefon
+36-46-565-230

ISSN 1417–2569

© Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet
2017

Tartalomjegyzék

Tanulmányok

<i>Bodó Sándor</i> : Pulszky Ferenc, a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője	3
<i>Buhály Attila</i> : Kultúra, etnicitás és identitás Urartuban, az írott források tükrében	9
<i>Horváth Emőke</i> : A Toledói Fordítóiskola mint a 'convivencia' egyik példája az Ibériai-félszigeten	16
<i>Szilárd Süttyő</i> : Spuren einer vom niederen Adel ausgeübten Autonomie im Siebenbürgen des ausgehenden 14. Jahrhunderts	22
<i>Tringli István</i> : Egy 15. század eleji német nyelvű, verses mű a címerekről. Johannes Rothe Lovagtükrének egy részlete	28
<i>Nagy Gábor</i> : „Ett konungarike, som heter Sverige...” Magnus Eriksson első törvénykönyvének <i>Királyfejezete (Konungsbalken)</i>	32
<i>Tamás Csiki</i> : Catholic Church Propaganda and Mobilization in the First World War	53
Sz. <i>Halász Dorottya</i> : Az Amerikai Egyesült Államok magyar zsidókért folytatott propagandakampányának jellegzetességei	60

Recenzió

<i>Pető Andrea</i> : Baráth Magdolna: A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon, Budapest, Gondolat, 2017. 254p.	68
---	----

Gesta műhely

<i>Szlávik Gábor Tibor</i> : <i>Cui dono lepidum novum libellum?</i> Kutatási beszámoló egy, a római uralom alatt álló Kis-Ázsia történetét feldolgozó monográfia megírásáról	71
---	----

A TOLEDÓI FORDÍTÓISKOLA MINT A 'CONVIVENCIA' EGYIK PÉLDÁJA AZ IBÉRIAI-FÉLSZIGETEN

Horváth Emőke

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem utca 1, B/2
horvath.emoke@uni-miskolc.hu

„Az egyik toledói palota hosszan, sok király uralkodása alatt rejtve maradt az emberi tekintet elől. Roderik király, alattvalóinak tanácsa ellenére, kíváncsiságtól és kapzsiságtól hajtva kinyitatta az épület kapuját, mert úgy vélte sok kincs rejtőzik benne. Amikor kitárultak a kapuk semmi mást nem talált a palotában csak egy ládát. A ládában őrzött ruhadarabra latin betűkkel azt az üzenetet írták, hogy a textil mintázatán ábrázolt emberek meg fogják hódítani Hispániát. A ruhára arab vonásokat tükröző arcok voltak festve, az idegenek turbánt viseltek a fejükön, lovon ültek, kezükben kardot és íjat tartottak. A király és a nemesek megretentek a képektől, Roderik már bánta, hogy feltörte az ajtókat, ezért újra lepecsételtette a ládát és a palotát.” Ezt a szép és elrettentő legendát Rodrigo Ximénez de Rada, *De rebus Hispaniae* című, 1243 körül keletkezett krónikájában olvashatjuk.¹ Úgy tűnik az utolsó vizigót király nem a palackból, hanem a ládából szabadította ki a szellemet, hogy önsorsrontó módon beteljesítse: a láda turbános lovas hódítói elveszejsék őt és királyságát. 711-ben az Észak-Afrikából érkező muzulmán harcosok a Toledo központú vizigót állam felszámolásával merőben új politikai helyzetet teremtettek a félszigeten, ahol a muzulmán jelenlét utolsó maradványait csak a Katolikus Királyoknak sikerült felszámolniuk 1492-ben.

A város

Toledo a vizigót állam, és egyben a más térségek felé is mértékadó kisugárzással bíró vizigót

zsinati tevékenység központja volt, vagyis olyan urbanizációs centrum, amely a VIII. század elejére, az arab-berber hódítás kezdetére a félszigetnek már nemcsak a politikai, hanem megkérdőjelezhetetlenül a szellemi központja is lett. A városnak ez a jellege nem semmisült meg, nem szívódott fel a több évszázados muzulmán jelenlét következtében, hanem megőrződött, sőt további elemekkel gazdagodott. Toledo egy olyan keresztény közösségnek vált a székhelyévé, amely magán viselte mindkét, a térség történelmét befolyásoló kultúrkör jegyeit. A mozarab keresztények bár hitükön maradt keresztények voltak, de muzulmán uralom alatt élve sokszor külsődleges jegyeikben (öltözködés, szakáll) elarabosodtak, ezért a félsziget, valamint a Nyugat keresztény közösségei számára rendkívül gyanús, nehezen értelmezhető csoportot alkottak, akik feje fölött mindig ott lebegett az eretnkség bélyege. A napjainkban használt *mozarab* kifejezés eredete bizonytalan, egyes kutatók az arab *musta'rib* ('elarabosodott') szóból származtatják.² A XI. századtól kezdve a keresztény területeken keletkezett írott emlékek szókészletében találkozhatunk ezzel a pejoratív jelentést hordozó megnevezéssel. A *mozarab* kifejezés értelmezése az utóbbi időben változáson ment keresztül, míg korábban az olyan vizigót eredetű keresztényeket értették alatta, akik a római-vizigót egyházmegyei szervezetet tükröző keresztény közösségekbe tagozódtak, addig mára finomodott a fogalom értelmezése. María Jesús Rubiera más, nem hispániai eredetű keresztény csoportokat is integrált e fogalom alá, így a Közel-Keletről beköltözött, valamint a Maghreb térségből érkező keresztényeket, továbbá az Ibériai-félsziget északi királyságaiból al-Andalusba és a Pireneusokon túlról Hispániába települőket és bevezette a 'új mozarab' fogalmát, mely kifejezés alatt a *mudéjaroktól* és a *morizkóktól* gyökeresen eltérő, a XI. századtól kezdve tömegesen megkeresztelkedett, muzulmán eredetű

¹Roderici Ximenii de Rada Opera omnia, edición de Juan Fernández Valverde, Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, LXXII), 1987: Historia de rebus Hispaniae sive Historia gothica, 1-208; Historia romanorum, 209-223; Ostrogothorum historia, 224-228; Hunnorum, vandalorum, suevorum, alannorum et silingorum historia, 229-241; Historia arabum, 242-283.

Fontosabb szakirodalom a témára: Adro 1989.; Amran 2003: 73-85.; Falque 2003: 151-161.; Fernández Conde – Oliver 1982: 5-62 és 175-253.; Pick 2004.

²Epalza 1992: 149-150.

keresztényeket érti.³ A megnevezést mégis egy másik kutató, Mikel de Epalza vezette be és kezdte el használni a szakirodalomban, az „La islamización de al-Andalus: mozárabes y neomozárabes” című tanulmányának 1986-ban történő megjelenésétől kezdve.⁴

Al-Andalus területén a keresztény egyház megtarthatta szervezeti felépítését, papjai, és a hívek továbbra is szabadon gyakorolhatták hivatásukat és vallásukat. Az arabok nem erőltették az áttérést, majd csak I. Muhammad trónra kerülése (852) után beszélhetünk kényszerű áttérésekről, amikor a magasabb udvari hivatalok betöltését kizárólag muszlimoknak engedélyezték.⁵ Ez a kényszerűség azonban nem jelentett nagyobb tömeget érintő problémát. A keresztények annyiban szenvedtek hátrányt, hogy a muzulmánok nem járultak hozzá új templomok építéséhez, és hitük nyilvános, templomon kívüli megvallásához, így minden látványos manifesztációt tiltottak, vagyis a harangokkal történő jelzéseket, nehézségbe ütközött a körmenetek megtartása, illetve nyíltan nem lehetett téríteni a hódítók között és szidalmazni hitüket.⁶ A fentiek általános rendelkezéseknek számítottak a muzulmánok uralta területeken, például a szomszédos kopt keresztényekkel szemben is hasonló intézkedéseket fogantatosítottak.⁷

Toledót 1085-ben VI. Alfonz foglalta vissza és ezt követően vált az arab tudományosság Európa felé történő közvetítésének szellemi központjává. Az új keresztény uralom tudomásul vette, hogy Toledo továbbra is soketnikumú és kultúrájú maradt. Ez a vallási-kulturális sokszínűség a *convivenciának*⁸, a keresztény-zsidó-muzulmán együttélésnek és intellektuális együttműködésnek – a gyakori hitviták ellenére –, egy egészen szokatlan harmóniáját hozta létre a XI–XIII. században. A zsidók, bár adófizetés ellenében, de szabadon gyakorolhatták hitüket, csakúgy, mint a muzulmánok, akik a város visszafoglalását követően megtarthatták törvényeiket, mecsetjeiket és bírúkat. A keresztényeket a XI. században a francia területekről betelepülő egyháziak erősítették hitben és létszámban egyaránt, Cluny különösen intenzív befo-

lyással bírt Hispaniában, kiterjedt félszigeti jelenléte Toledóban a *reconquista* után csak fokozódott.

A fordítóiskola

Az Ibériai-félsziget a politikai tagoltság következtében nyelvi megosztottságot is tükrözött. A kasztíliai nyelvjárás mellett Navarrában az aragón egyik dialektusát, Aragóniában a helyi nyelvi változat mellett a katalánt, Portugáliában a portugál nyelvet beszélték. A tudomány nyelve a keresztények számára továbbra is a latin maradt, mindemellett a zsidó közösségekben jelen volt a héber, és Toledo nem nélkülözte a Mediterráneum kulturális nyelvében, azaz az arab nyelvben jártas személyek sokaságát sem. Ebben a soknyelvű közegben született meg a középkori Ibériai-félszigetnek egy rendkívül magas szintű intellektuális teljesítményt felmutató intézménye: a Toledói Fordítóiskola. A „Fordítóiskola” megnevezés a XIX. század elejéről, Jourdain francia filológustól származik⁹, majd Valentin Rose munkássága révén¹⁰ gyökerezett meg a szakirodalomban. Hosszú szakmai viták tárgyát képezte, hogy valóban beszélhetünk-e Toledói Fordítóiskoláról. Haskins¹¹ nyomdokait követve napjainkra az a nézet vált meghatározóvá, hogy nem tekinthetjük tanárokkal működő, formális képzést adó intézménynek, vagyis valódi iskolának, ilyen értelemben nem működött Toledóban Fordítóiskola, ugyanakkor mégis létezett egy műhely-iskola, egy szellemi közösség, amely azonos helyre, azonos könyvtárakba gyűjtötte össze az egyes tudományok kiemelkedő művelőit, hogy közösen gondolkodjanak és dolgozzanak az arab nyelvről történő fordításokon, így az utóbbi értelemben mégis fennmaradt a szakmai szóhasználatban a Fordítóiskola megnevezés.

A Fordítóiskola szellemi előzményeként utalhatunk a X. századi Cordobai Kalifátus könyvtárára, amely II. Al-Hakam kalifa alexandriai, bagdadi, kairói és damaszkuszi könyvgyűjteményei révén több ezer kötetes bibliotékává növekedett.¹² A későbbi

³ Lapidra Gutiérrez 1993-1994: 177.

⁴ Epalza 1985-1986: 171-179.

⁵ Collins 1989: 258-259.

⁶ Uo. 258.

⁷ Papadakis - Meyendorff 2002: 182.

⁸ A 'convivencia' fogalmának értelmezésére lásd: Mann - Glick - Dodds 1992.; Faal 2002: 49-57.; Baxter Wolf 2009: 72-74.; Soifer 2009: 19-35.; Sánchez-Albornoz. 1975.; Glick 1979.; Pick 2004.

⁹ Amable Jourdain, *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote et sur des commentaires grecs ou arabes employés par les docteurs scolastiques*. Paris, Joubert, 1843, 107-108.; 119.

¹⁰ Valentin Rose, *Ptolemaeus und die Schule von Toledo*, „*Hermes: Zeitschrift für Klassische Philologie*”, 8 (1874), 327-349, 329. 7 G.

¹¹ Haskins munkája először 1924-ben jelent meg. Charles Homer Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science* (1924), Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1927 [1924], 12-13.

¹² Menéndez Pidal 1957: 728.

uralkodók szintén szorgalmazták a könyvtár fejlesztését, ismert, híres kéziratok felkutatását, tudós fordítóknak a kalifa udvarába történő „csábítását”, hogy görög nyelvből arabra fordítsák a kéziratokat. A Cordobai Kalifátus 1031-ben bekövetkező összeomlásával a politikai és az intellektuális központ visszakerült a korábbi vizigót centrumba, Toledóba. A XII–XIII. században sem Európában, sem az Ibériai-félszigeten nem számított egyedi jelenségnek a tudományos művek fordítása. A korabeli hasonló típusú szellemi központok közül ki kell emelnünk Toulouse, Beziérs, Narbonne vagy Palermo szerepét, a félszigeten belül pedig Barcelona, Zaragoza, Sevilla és Murcia jelentőségét.¹³

A kutatás szerint Toledo azzal emelkedett ki a többi város sorából, hogy itt sokkal nagyobb számban, folyamatosan és kiváló szakmai minőségben készültek az arab nyelvről történő fordítások, melyeket nem csak latinra vagy kasztíliai nyelvre, hanem sok esetben héberre is lefordítottak. A téma kiváló kutatója, Menéndez Pidal úgy látta, hogy az említetteteken túl Toledót gazdag könyvtárai is megkülönböztették a többi fordító központból.¹⁴ Ezeknek a bibliotékáknak a létrehozásában semmilyen módszertől sem riadtak vissza. A már uralkodók könyvek iránti vonzalma és könyvtáraik fejlesztésének szenvedélyes óhaja, olyan szélsőséges helyzeteket is előidézett, mint az egyik ismert korabeli könyvbarát, Al-Arauxi esete, aki azzal vádolta a kalifát, hogy erőszakkal kényszerítette őt arra, hogy könyveket adjon el a kalifa számára. Ismert egy másik gazdag toledói könyvgyűjtő, Aben al Hanasi neve is, aki bőséges könyvtárat hozott magával Keletről a városba, és II. Al-Hakam könyvtárának kiemelkedően értékes darabjai is átkerültek Cordobából Toledóba.¹⁵

A Toledói Fordítóiskola működésének két meghatározó, saját jegyeket felmutató korszakát különíti el a szakirodalom: 1. a raimundusi (1130–1187) 2. és az alfonzi korszakot (1252–1287), a kettő közötti átmeneti időszakot (1188–1251) külön korszakként tartják számon.¹⁶ Az első korszak inspirátora Raimundus toledói érsek (1126–1152) volt, aki bencés szerzetesként francia földről érkezett Hispaniába, és igyekezett maga köré gyűjteni olyan jeles férfiakat, akik arab nyelvről latinra, illetve héberre ültették át az arab matematikai és

orvostudományok, valamint a filozófia kiemelkedő alkotásait. A raimundusi korszakban keletkezett fordítások, mint a *reconquista* nyomán az egyházi intézmények visszaállítását megvalósító időszak szellemi alkotásai, a toledói székesegyházhoz tartozó iskolához és könyvtárhoz kötődtek. Toledo újra integrálódása a keresztény közösségbe lehetővé tette, hogy Európa egyes régióiból tudósok érkezzenek a városba, hogy helyben tanulmányozhassák az arab kéziratokat. Toledói Raimundus pártfogásának időszakában Gherardus Cremonensis¹⁷, Iohannes Avendehut¹⁸ és Dominicus Gundisalpinus¹⁹ munkásságát kell kiemelnünk, utóbbi egyben a fordítások irányítását tartotta kézben. Dominicus Gundisalpinus, cuellari főesperes, al-Gazali²⁰ és al-Farabi²¹ számos művét ültette latinra, és ugyancsak az ő nevéhez kötődik Avicenna *Metaphysicá*-jának fordítása, továbbá őt saját értekezést is írt, melyek közül legnagyobb hatást a *De divisione philosophiae* címet viselő munka mond-

¹⁷ Gherardus Cremonensis más néven Gherardus Toletanus, Cremonában született, 1167-ben érkezett Toledóba, itt ismerkedett meg az arab nyelvel és az egyik legjelentősebb fordítónak nevelte ki magát, aki arabról latinra fordított. Többek között nevéhez kapcsolódik Ptolemaios Almagest című művének fordítása (1175 körül), a *Toledói Táblázatok*, arab szerzők asztrológiai munkáinak egybeszerkesztése és fordítása. Összesen hetvenhat fordítást tulajdonítanak Gherardusnak, köztük Arisztotelész, al-Fārābī és al-Kindī írásainak fordítását.

¹⁸ Iohannes Avendehut életrajzi adatai nem ismertek, kikeresztelkedett zsidó, aki a Toledói Fordítóiskola egyik meghatározó alakja lett a héber nyelvű fordításban 1135 és 1153 között. Avicenna *De Anima* című munkájához ő készített elemző bevezetést. Filozófiai és természettudományos témájú munkákat egyaránt fordított.

¹⁹ Dominicus Gundisalpinus (1110 körül - 1190 után) Raimundus érsek támogatásával egyike volt a Toledói Fordítóiskola alapítóinak, munkásságát 1130 és 1180 (1181?) között fejtette ki, munkatársaitól eltérően csak egy tudomány, a filozófia, területén készített görög és arab nyelvből fordításokat. A cuellari főesperes fordításaiban nem ragaszkodott a szöveghez, részeket hagyott ki az eredeti műből, illetve illesztett hozzá más szerzőktől. Személyéhez köthető al-Kindī, al-Fārābī, Avicenna, Ibn Gabirol, and al-Gazālī műveinek fordítása, továbbá őt filozófiai témájú írás szerzőjeként (*Tractatus de anima, De immortalitate animae, De unitate et uno, De processione mundi, De divisione philosophiae*) tartják számon.

²⁰ Abū Hāmid Muhammad ibn Muhammad al-Ghazālī (1058 – 1111) az iszlám szunnita irányzatának egyik legjelentősebb filozófusa, teológusa, jogásza és misztikus gondolkodója volt. 1091-től Bagdadban tanított, majd négy évvel később elhagyta a várost, lemondott vagyonáról, szegénységben, aszkézisben élt tanítványjaival együtt. Főműve: *Ihyā' ulūm ad-dīn (A vallástudományok újjászületése)*, nevéhez köthető a szúfizmussal elfogadhatása az ortodoxia keretein belül.

²¹ Al-Fārābī (878 körül -950 körül) muszlim filozófus, életéről alig vannak adataink. Filozófiai tárgyú munkái mellett több művet szentelt a helyes kormányzás kérdésének is. Írásaiban erősen támaszkodik a görög előzményekre, mindenképp Arisztotelészre.

¹³ Berschin 1989: 164.; El-Madkouri Maataoui 2000: 97-128.;

González 2007: 80.; Vernet 1999: 157.

¹⁴ Menéndez Pidal 1957: 732.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Sangrador 1997: 25.

hatott magáénak. Gherardus Cremonensis 1160-ban érkezett Toledóba, azzal a céllal, hogy megtalálja az *Almagestumot*, a 2. században görög nyelven, Claudius Ptolemaios által készített, matematikai és asztronómiai értekezést tartalmazó kéziratot. Kutatásai során olyan hatással volt rá a városban őrzött kéziratok mennyisége, a könyvtár gazdagsága, hogy végül nem tudott elszakadni Toledótól és ott maradt élete végéig. A toledói székesegyházi káptalan kanonokja lett és több mint hetven természettudományos és filozófiai alkotás fordítása fűződött a nevéhez, melyek között megtalálható Arisztotelész *De naturali auditu tractatus* című munkája is. A kereszténységre áttért zsidó származású Iohannes Avendehut volt a legszorosabb munkatársa Dominicus Gundisalpinus-nak. Iohannes többek között al-Kindi²², al-Farabi, Ibn Gabirol²³, Qusta ibn Luqa²⁴ és Avicenna (*De anima*) írásait fordította le. Kevésbé tekintélyes fordítók közé kell sorolnunk Adelardus Bathensist²⁵, Hermann a Dalmátot²⁶ és Toledói Marcust²⁷, bár utóbbi nevéhez nem jelentéktelen szellemi teljesítmény, a Korán latin nyelvre ültetése kapcsolható.

A Fordítóiskola második nagy korszakát Bölcs X. Alfonz (1252-1284) személyéhez szokás kötni.

²² Al-Kindi (801-873) görög műveltségű muszlim tudós volt, Bagdadban tanult és ott folytatta tudományos munkáját is. Görög szerzők – köztük Arisztotelész - fordítója arab nyelvre, ezen kívül több matematikai, orvosi és asztronómiai munka szerzője is volt, a természettudományos tételeket a matematikából és a geometriából vezette le.

²³ Ibn Gabirol (1021 körül – 1058/70 körül) zsidó származású filozófus és költő. Zaragozában nevelkedett és tanult, itt szülei halála után Jekuthiel Hassan pártfogoltja lett. Két nagyobb lélegzetű verses művet is alkotott, az egyiket Hassan halálakor, egy kétszáz versszakból álló elégiát és egy tíz részre osztott, akrosztikus költeménnyé fejlesztett héber nyelvtant. Fő művét - *Fons Vitae* – nem héber, hanem arab nyelven írta, öt filozófiai értekezést fog egybe, ezekben az újpaltonikus filozófia arab feldolgozásait használja.

²⁴ Qusta ibn Luqa (820 körül - 912/913) szír keresztény orvos, természettudós, fordító. Nagy tudása ismertté vált az udvarban is, ezért Bagdadba hívták, al-Musta' kalifa udvarában élt 862-866 között. A szír, az arab és a görög nyelv magas szintű ismeretének birtokában görögül arabra fordított számos művet és maga is alkotott a matematika, az orvostudomány, az asztronómia, a zene és a logika területén.

²⁵ Adelardus Bathensis (1080 körül – 1152 körül) Eukleidész *Elemek* c. főművét fordította, valamint al-Khwarizmi *Asztronómiai Táblázatait*.

²⁶ Hermann a Dalmát (XII. század) öt munkát fordított arabról latinra, közöttük Eukleidész *Elemek* c. munkájának első tizenkét könyvét.

²⁷ Toledói Marcus orvos és toledói kanonok volt, 1191-1234 körül dolgozott a Fordítóiskolában. A Korán (al-Qur'an) első fordítása az ő nevéhez fűződik, ezen kívül Hippokratész *De aere aquis locis* című művének fordítása.

Alfonz pártfogása alatt jóval nagyobb volumenben, több tudós bevonásával készültek a fordítások, és ami a legnagyobb eltérésként említhető a korábbi korszakhoz képest, az a fordítás célnyelvének a megváltozása. Már nem latinra, hanem a vulgáris nyelvekre, itt is elsősorban a kasztíliai nyelvjáráásra történő fordítás került előtérbe. Míg a Fordítóiskola működésének első szakaszában a vulgáris nyelv csak a fordítás eszközeként, egyfajta közvetítő szerepet töltött be az arab és a latin nyelv között, addig Alfonz idején ez elsődleges célnyelvvé emelkedett. A fordítások során megfigyelhető még egy nyelvi eltolódás, nevezetesen az, ha mégis volt latinra fordítás, az az Ibériai-félsziget vulgáris nyelveiről latinra, valamint franciára történő fordítást jelentette. Egyben önálló alkotások is születtek a korábbi fordításokat inspiráló tudományok területén kívül is, így többek között a jog, a történelem (*Grande e General Estoria*²⁸) és az irodalom (költészet, *Cantigas*²⁹) vonatkozásában. A fordítók kiválasztása is másként történt Alfonz idején, mai terminológiát használva azt mondhatnánk az egyes tudományos területekhez igyekeztek a legképzettebb szakfordítókat megtalálni. A XIII. század első felében, Toledóban fordított és írott könyvek gyorsan bekerültek a kor szellemi vérkeringésébe azáltal, hogy előszeretettel használták őket a párizsi, a bolognai és a montpellier-i egyetemeken is.

A Toledói Fordítóiskola a középkort követően napjainkban újjáéledt, immáron konkrét oktatási céllal, ugyanis a Kasztília - La Mancha-i Egyetem (Universidad de Castilla – La Mancha), az Európai Kulturális Alap segítségével, 1994-ben életre hívott egy olyan oktatási-kutatási intézményt, melynek legfőbb célja, a Földközi-tenger két partját összekötő kulturális párbeszéd megvalósítása volt. A mai Fordítóiskola posztgraduális keretek között képez arab és héber nyelvről fordítókat. Az európai és a mediterrán kultúrák közötti kapcsolatok erősítése érdekében rendszeresen szerveznek szemináriumokat, fordítóműhelyeket és nemzetközi konfe-

²⁸ *Grande e General Estoria* X. Alfonz kasztíliai király uralkodása idején keletkezett világtörténet, amely a világ teremtésétől X. Alfonz koráig beszéli el a múlt eseményeit. Kiadása: Antonio García Solalinde (ed.): Alfonso el Sabio, Grande e general estoria, 1a parte, Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, 1930.; Antonio García Solalinde-loyd A. Kasten-Victor R. B. Oelschläger (eds.): Grande e general estoria, 2a parte, 2 vols., Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957-1961.

²⁹ A *cantiga* a 13. században kialakult daltípus, megkülönböztetjük a *cantiga de amor* és a *cantiga de amigo* műfaját. A leghíresebb a X. Alfonz által összeállított *Cantigas de Santa Maria* gyűjtemény.

renciákat, adnak ki tudományos publikációkat. A mai Fordítóiskola a tradíciókat folytatva, szintén az intézmény könyvtárához kötődően szervezi programjait, kurzusait, és egyben a középkori Toledói Fordítóiskola történetére vonatkozó kutatások legfőbb centruma. Az arab és a héber mellett mára a török, valamint a szefárd nyelv és kultúra oktatása is megjelent a kurzuskínálatban.

Úgy vélem, a középkori Toledói Fordítóiskola szellemiségének XX. századi feltámasztásával az Ibériai-félsziget a XI–XIII. században a *conviven-*ciának olyan máig ható példáját mutatta meg, amely napjaink politikai konfliktusainak megoldásában, a kultúrák párbeszédének elősegítésében valódi modellként szolgál.

*

Jelen tanulmány a 2014. november 5-én, a MAB Történettudományi és Irodalomtudományi Szakbizottságának közös konferenciánapján tartott, az Egyetemtörténeti konferencia keretében elhangzott azonos című előadásom szerkesztett változata.

*

Források

Roderici Ximenii de Rada Opera omnia, edición de Juan Fernández Valverde, Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, LXXII), 1987: Historia de rebus Hispaniæ sive Historia gothica, 1–208; Historia romanorum, 209–223; Ostrogothorum historia, 224–228; Hunnorum, vandalorum, suevorum, alanorum et silingorum historia, 229–241; Historia arabum, 242–283.

Antonio García Solalinde (ed.): *Alfonso el Sabio, Grande e general estoria*, 1a parte, Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, 1930.;

Antonio García Solalinde–Lloyd A. Kasten–Victor R. B. Oelschlager (eds.): *Grande e general estoria*, 2a parte, 2 vols., Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957–1961.

Felhasznált irodalom

Adro, Xavier 1989: Rodrigo Jiménez de Rada. Estadista y artífice del siglo XIII. Barcelona, Casals.

Amran, Rica 2003: El arzobispo Rodrigo Jiménez de Rada y los judíos de Toledo: la concordia del 16 de junio de 1219. *Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, 26 (2003), 73–85.

Baxter Wolf, Kenneth 2009: 'Convivencia' in Medieval Spain: A Brief History of an Idea. In: *Religion Compass*, Vol. 3, No. 1 (Jan., 2009), 72–85.

Berschin, Walter 1989: „Les traducteurs d' Amalfi au XIe siècle”. In: *Traduction et traducteurs au moyen age: actes du colloque international du CNRS organisé à Paris, 26–28 mai 1986*. Geneviève Contamine (coord.), Paris, Édition du Centre National de la Recherche Scientifique, 163–168.

Collins, Roger 1989: *The Arab Conquest of Spain*, 710–797. Cambridge, Basil Blackwell.

El–Madkouri Maataoui, Mohamed 2000: Las escuelas de traductores en la Edad Media. In: José Ignacio de la Iglesia Duarte (coord.): *La enseñanza en la edad media: X Semana de Estudios Medievales*, Nájera 1999. Instituto de Estudios Riojanos – Logroño.

Epalza, Mikel de 1985–1986: La islamización de al–Andalus: mozárabes y neomozárabes. In: *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos de Madrid*, 23, 1985–1986, 171–179.

Epalza, Mikel de 1992: Mozarabs: An Emblematic Christian Minority in Islamic Al–Andalus. In: *The Legacy of Muslim Spain*. Edited: Salma Khadra Jayyusi. Leiden–New York–Köln, Brill, 149–170.

Falque, Emma 2003: Lucas de Túy y Rodrigo Jiménez de Rada: el uso de las fuentes. In: *Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, 26 (2003), 151–161.

Fernández Conde, Javier és Oliver, Antonio 1982: La época de las grandes conquistas és Cultura y pensamiento religioso en la Baja Edad Media. In: *Historia de la Iglesia en España*, dirigida por Ricardo García Villoslada, II–2º, La Iglesia en la España de los siglos VIII al XIV, dirigido por Javier Fernández Conde, Madrid, La Editorial Católica (Biblioteca de Autores Cristianos, Maior, 22), 1982, 5–62. és 175–253.

Glick, Thomas F. 1979: *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*. Princeton, Princeton University Press.

González, H. Daniel 2007: Escuela de Traductores de Toledo. In: *Infodiversidad*, no. 011, Sociedad de Investigaciones Bibliotecológicas, 2007, 77–88.

- Haskins, Charles Homer 1927 [1924]: *Studies in the History of Mediaeval Science*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Jourdain, Amable 1843: *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote et sur des commentaires grecs ou arabes employées par les docteurs scolastiques*. Paris, Joubert.
- Lapiedra Gutiérrez, Eva 1993–1994: María Jesús Rubiera y sus estudios sobre los mozárabes. In: *Sharq Al-Andalus*, 10–11 (1993–1994). Homenaje a M/Jesús Rubiera Mata. 177–185.
- Mann, Vivian – Glick, Thomas – D. Dodds, Jerilyn 1992: *Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain*. New York, George Braziller, Inc.
- Menéndez Pidal, Ramón 1957: España y la introducción de la ciencia árabe en Occidente. In: *España y su historia*. Madrid, 725–752.
- Papadakis, Aristeides – Meyendorff, John 2002: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- Pick, Lucy Kristina 2004: *Conflict and Coexistence: Archbishop Rodrigo and the Muslims and Jews of Medieval Spain*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Ramón López, Facal 2002: Enseñar Historia En Convivencia Plurinacional. In: *Gerónimo de Uztariz* 17/18 (2002), 49–57.
- Rose, Valentin 1874: Ptolemaeus und die Schule von Toledo. In: „*Hermes: Zeitschrift für Klassische Philologie*”, 8 (1874), 327–349.
- Sánchez-Albornoz, Claudio 1975: *Spain, a Historical Enigma*. Madrid, Fundación Universitaria Española.
- Sangrador Gil, José 1997: *La Escuela de Traductores de Toledo durante la Edad Media*. In: Pensamiento y circulación de las ideas en el Mediterráneo: el papel de la traducción. Ed.: Miguel Hernando de Larramendi–Gonzalo Fernández Parrilla. Cuenca, Ediciones de la Universidad Castilla–La Mancha, 25–53.
- Soifer, Maya 2009: Beyond Convivencia: Critical Reflections on the Historiography of Interfaith Relations in Christian Spain. In: *Journal of Medieval Iberian Studies*. no. 1 (2009): 19–35.
- Vernet, Juan 1999: *Lo que Europa debe al Islam de España*. Barcelona, El Alcantilado.

SPUREN EINER VOM NIEDEREN ADEL AUSGEÜBTEN AUTONOMIE IM SIEBENBÜRGEN DES
AUSGEHENDEN 14. JAHRHUNDERTS

Szilárd Süttyő

University of Miskolc, Faculty of Arts, Institute of History
3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem utca 1, B/2
sutto.szilard@uni-miskolc.hu

Josef Deér, eine der größten Gestalten ungarischer Mediävistik im 20. Jahrhundert, hat am Ende seines Essays über das mittelalterliche Siebenbürgen die Eigenart der transsylvanischen Gesellschaftsentwicklung mit den folgenden Worten charakterisiert: „Wollen wir um jeden Preis nach einer Kontinuität zwischen dem mittelalterlichen Siebenbürgen und demjenigen der Neuzeit suchen, können wir diese ausschließlich nur als ein festes antidemokratisches Moment erkennen.“¹ Im Laufe aber des Aufarbeitens der Ära zwischen dem Tode Ludwigs des Großen und der Thronbesteigung Sigismunds von Luxemburg² sind manche, zum größten Teil früher unedierte und von dem obigen Gesichtspunkt aus nicht ausgewertete Urkunden ans Licht gekommen, denen zufolge die zitierte Aussage von Deér, mindestens was das Ende des 14. Jahrhunderts angeht, modifiziert werden muß.

Die Bedeutung dieser zwischen 1384 und 1386 verfassten Urkunden kann nur vor dem Hintergrund der gesamtungarischen politischen und gesellschaftlichen Entwicklung – oder, besser gesagt, des Verfalls – jener Epoche richtig aufgefaßt werden. Während der chaotischen Zeit zwischen Ludwig († 10/11. September 1382) und Sigismund (gekrönt am 31. März 1387) ist in Ungarn nämlich – anhand mehrerer bedeutender Quellen der Gesetzgebung, sowie der besten erzählenden, von dem Venezianer Lorenzo de Monacis³ gebotenen Darstellung dieser Jahre – eine früher unvorstellbare, und auch jetzt nur vorübergehend auftretende geschichtsbildende Kraft zu beobachten, und zwar die des niederen Adels.

Es bezeugt schon an sich die mehrmalige Einberufung des unter den angiovinischen Königen vernachlässigten Reichstags den Schwund der

ehemals fast grenzenlosen, das Land zur Blüte bringenden autoritären und diktatorischen Regierungsmacht der ungarischen Anjous. Am 22. Juni 1384, also am Vorabend des inneren Kriegs, versuchte der Hof einfach durch eine neuerliche Ratifikation⁴ des Dekrets von König Ludwig aus dem Jahre 1351 die landesweit spürbare Unzufriedenheit des Adels zu zerstreuen oder mindestens zu mildern, und dann im November des Jahres 1385 wurden die detailliert nicht angeführten, nur im allgemeinen erwähnten adeligen Freiheiten mit einer noch nichtssagenderen Geste bekräftigt,⁵ eindeutig um die zunehmende Popularität des Thronprätendenten Karl des Kleinen (oder Karl von Durazzo) einigermaßen auszugleichen.⁶ Die logische Fortsetzung und die vorübergehende Abschließung dieses Prozesses war, daß der königlose Stuhlweißenburger (Székesfehérvár, Ungarn) Reichstag im Jahre 1386 die Ergänzung des königlichen Rates aus den Reihen der angeseheneren Adeligen des Landes („*de potioribus nobilibus regni*“) anordnete.⁷

Von dem behandelten gesellschaftsgeschichtlichen Gesichtspunkt aus betrachtet ist das Werk des Lorenzo de Monacis vielleicht noch aufschlußreicher, als die obenerwähnten legislativen Quellen. Seine nicht nur eleganten, sondern die Ereignisse – abgesehen von einigen politisch äußerst delikaten Fragen – auch mit überraschender Geschichtstreue

¹ Im Originaltext: „Ha mindenáron kontinuitást keresünk a középkori és újkori Erdély között, akkor azt csakis egy erősen antidemokratikus mozzanatban ismerhetjük fel.“ Deér 1934: 205.

² Vgl. Süttyő 2003., bzw. Süttyő 2006.

³ Monacis.

⁴ DRH: 142–145. Das Dekret hat sich – neben den hier genannten Exemplaren – noch in einem Original (DF 274 575), in einem Transsumpt (DF 237 411) und in einer Kopie (DF 256 901) erhalten.

⁵ DRH: 146–148.

⁶ Der Hof scheint nicht allzu sehr der Loyalität des niederen Adels getraut zu haben: entweder um die peinliche Abwesenheit der Eingeladenen zu vermeiden, oder die tumultuösen Szenen befürchtend, die von den trotzdem erscheinenden Adeligen eventuell verursacht würden, lud die Königin nur je vier angesehenere Adeligen aus einem jeden Komitat ein („*de singulis ipsius regni nostri comitatibus singuli quatuor potiores nobiles*“, DRH: 147).

⁷ DRH: 151.

schildernden Hexameter⁸ lassen die Frage nach dem Wesen der Kraft beantworten, auf die sich Karl der Kleine bei der Machtergreifung in Ungarn stützte. Diese Frage ist schon deshalb begründet, weil Karl nach dem Bericht anderer italienischer Quellen⁹ nur mit unbeträchtlicher militärischer Gefolgschaft von Neapel nach Ungarn kam; es ist also höchst interessant, worin der zeitgenössische, gut informierte und im Großen und Ganzen objektive Autor die Ursachen der Erfolge von Karl sah. Bezeichnenderweise schreibt de Monacis nichts vom Übertritt, oder, von dem Standpunkt des Hofes aus, vom Verrat der Barone, nicht einmal ohne Namen, sondern es handelt sich bei ihm immer wieder nur um den Pöbel (*vulgus* bzw. *populares*). Aus ihrer Mitte gewinnt Karl für sich eine so große Menge, daß die Königinnen keine Chance mehr haben, Widerstand zu leisten;¹⁰ nach dem Einzug in Ofen¹¹ und der Aufnahme des Reichsverwesertitels versammelt Karl unter dem Vorwand eines Reichstags wieder dieses Gesindel in die Hauptstadt;¹² sogar die Königinmutter selbst sieht die Stütze Karls in dem Pöbel;¹³ und schließlich begleitet dieses bewaffnete Volksgedränge (*turbae populares*) Karl zur Stuhlweißenburger Krönung.¹⁴ Diese, allem Anschein nach sogar zu einem Reichstag eingeladenen Volksmenge mag sich schwerlich aus anderen, wie den Mitgliedern des niederen Adels zusammengesellt haben, und auch

die vom Dichter ihnen in den Mund gelegte Indignation¹⁵ ist unverwechselbar von kleinadeligem Charakter.

Anjou-Ungarns vorher felsenfest erscheinende, auf zwei Generationen zurückgehende innere Ordnung wurde also mit stürmischer Schnelligkeit durch eine grundverschiedene neue gesellschaftliche und innenpolitische Situation abgelöst: das Machtmonopol des Herrschers und seines, aufgrund seiner souveränen Entscheidung zusammengestellten Hofes wurde erschüttert, und die Massen des von Ofen oder von Visegrád¹⁶ aus nur für Pöbel angesehenen niederen Adels traten als politischer, und zwar als „königsmachender“ Faktor auf. Das ist der Hintergrund, vor dem die folgenden, ansonsten kaum erklärbaren Urkunden einen klaren Sinn gewinnen, andererseits beleuchtet eben das Licht der aus diesen Urkunden zu ziehenden Lehre die völlige Neuartigkeit der politischen Verhältnissen des Zeitraums zwischen Ludwig dem Großen und Sigismund.¹⁷

Der Zeitordnung nach ist die erste dieser Quellen das an sich noch nicht allzu vielsagende Mandat der Königin Maria vom 12. März 1384¹⁸ an einen Komitat in Siebenbürgen, wahrscheinlich an Fehér,¹⁹ indem sie diesen auffordert, Bischof Gublinus bei der Eintreibung des Zehents zu helfen. Der Umstand, daß der Befehl nicht an den Woiwoden, sondern an einen der Komitate gerichtet wurde, entspricht der sich aus den untenstehenden Quellen eindeutiger hervorgehenden Tendenz, d. h. dem Autoritätsverlust des die Komitate übrigen in strenger Abhängigkeit haltenden²⁰ Woiwoden.

⁸ Zur Zuverlässigkeit und zu Schwächen von de Monacis s. Süttő 2003: *passim*, besonders Bd. I. 21, 59f und 107f., bzw. Süttő 2009. – Die unten angegebenen Zeilennummern beziehen sich auf den hexametrischen Teil des Werks von de Monacis.

⁹ Vgl. *Diaria Neapolitana*: Sp. 1052f: „*con 4. galere*“; *Chronicon Siculum*: 63: „*et fuerunt cum eo quatuor ligni [sic!] parvi*“; *Caresinis*: 67: „*cum duabus galeis*“.

¹⁰ [Über Karl gesagt:]

„*Ut visum succedere votis
Vulgares aures, Budam stipatus iniquis
Regnicolis properat*“ (Monacis: 330, Zeilen 220–222).
[Die Königinnen sehen Karl]

„*septumque rebelli
Praesidio, et nimium gratum popularibus illum,
Quando vi nequeant arcere, admittere sponte
Tutius esse putant*“ (Monacis: 330, Zeilen 225–228).

¹¹ Buda, Stadtteil von dem heutigen Budapest, Ungarn.

¹² „*grande sub astu
Colloquium edicens, vulgorum seditiosa
Colluvie complet Budam*“ (Monacis: 330, Zeilen 246–248).

¹³ [Königin Elisabeth über Karl:]
„*vulgique favore superbus*“ (Monacis: 332, Zeile 332.)

¹⁴ „*Hanc coetu procerum, et turbis popularibus Albam
Regalem, et templum hoc Carolus fataliter intrat
Lethalem infausta rapturus fraude coronam:
Non quali veteres intrabant agmine reges
Pacifcis, faustisque togis, sed tristibus armis.*“ (Monacis: 333f, Zeilen 378–382.)

¹⁵ „*quonam usque feremus*

*Foemineum regem, cuius levitate fruentes,
Masculoeque humilem ludentes nomine plebem
Pestiferi calcant popularia colla tyranni!
Vidimus hoc regnum respersum sanguine nostro
Affatim, et late vastatas ignibus urbes.
Hunc Carolum Omnipotens nobis demisit ab alto;
Huncque marem volumus regem.*“ (Monacis: 330f, Zeilen 250–257.)

¹⁶ Auf deutsch: Blindenburg oder Plintenburg, Ungarn.

¹⁷ Diese kurze Periode hat also eine spezielle Bedeutung in der Entwicklung des ungarischen Ständewesens. Nachdem dessen Ursprünge mit dem letzten Herrscher aus dem Hause Árpád (Andreas III., 1290–1301) erloschen waren, und bevor es mit dem ersten Habsburger auf dem ungarischen Thron (Albert, 1437/8–1439) wieder erschien, gab es einen geschichtlichen Moment, als der niedere Adel, wenn auch nur vorübergehend, ständisch zu handeln vermochte.

¹⁸ DL 28 104, verstümmeltes Original.

¹⁹ Komitat Weißenburg, heute Rumänien.

²⁰ Eckhart 2000/1946: 114f.

In einer späteren, vom 5. Juni 1384 datierten Urkunde²¹ kann man lesen, daß der Vizewoiwode Johann²² in Torda²³ mit dem Siebenbürger Adel²⁴ über eine schwere Angelegenheit des Landes verhandelnd²⁵ auch in einem nebensächlich aufgetauchten Prozess eine Anordnung traf, die mit den Worten „und weil es uns und den Adeligen des Landes so aussah“ („*et quia nobis et regni nobilibus videbatur*“) begründet wurde. Der hier wortwörtlich nicht vorgekommene Begriff des Landes Siebenbürgen dürfte in dieser Zeit mit einem neuen Inhalt erfüllt worden sein, insoweit dem hier versammelten und schon korporativ angesehenen Siebenbürger Adel die folgende Quelle eine wirkliche, von der des Woiwoden unabhängige Macht zuschreibt.

Dieses Dokument²⁶ entstand der Datierung nach nur drei Tage später, als die obige Urkunde. Am 8. Juni 1384 schicken manche Mächtige von Ungarn²⁷ – unter ihnen auch selbst der Woiwode von Siebenbürgen, Ladislaus von Losonc! – den Adeligen des schon ausdrücklich erwähnten Landes Siebenbürgen („*universis et singulis nobilibus in regno Transsilvano existentibus atque commorantibus*“) einen gemeinsamen Brief, in dem sie die Adressaten versichern, daß sie ihrerseits das Neuntel²⁸ von seinen Hörigen eintreiben werden.²⁹ Sie erwarten zwar dasselbe von den Siebenbürger Adeligen, interessanterweise erläßt aber der Woiwode keinen Befehl, sondern er und die anderen Mächtigen nehmen eine einfache, aber höfliche Form in Anspruch,³⁰ nachdem sie es sogar für wichtig hielten, eine Ausrede für ihre Abwesenheit vorzuschicken.³¹ Es ist also eindeutig, daß der

Woiwode die unabhängige Entscheidung der im Lande Siebenbürgen lebenden Adeligen respektiert, und, was noch überraschender ist, er unterwirft sich dieser Entscheidung des Adels, gegebenenfalls auch eine von ihm bemessene Strafe auf sich nehmend: „*et nos, si non fecerimus, gravamen per vos ordinatum ad nos recipiemus*“.

Einige Wochen später, am 1. Juli 1384 gibt die Königinmutter Elisabeth den Siebenbürger Adeligen („*fidelibus suis universis nobilibus partium Transilvanarum*“ [sic!]) bekannt,³² daß sie aus dem Brief des Woiwoden Ladislaus erfahren habe, wie die Adressaten ihr und ihren Töchtern treue Dienste erwiesen hätten.³³ Sie bedankt sich bei ihnen dafür, bittet sie um ihre fortdauernde Treue, versprechend, daß sie dieser Dienste nicht vergessen werde. Worin diese treuen Dienste bestanden, geht aus dem Text nicht hervor; wesentlich ist aber, daß der Siebenbürger Adel hier wieder einmal korporativ angesehen und vom Woiwoden unabhängig vorkommt, und zwar mit einer spürbaren, oder mindestens vom Hofe akzeptierten Bedeutung.

Nach den bisher Gesagten wird der von den Königinnen dem Weißenburger Kapitel gegebene Statutensbefehl vom 25. Juni 1386³⁴ einigermaßen verständlich. Aus dem Mandat stellt sich heraus, daß die Siebenbürger Adeligen³⁵ ein Landgut von dem Woiwoden gegen den Willen der Königinnen und – selbstverständlich – des Woiwoden³⁶ eigenmächtig okkupiert haben. Maria und Elisabeth ordnen also die Statution zugunsten des Woiwoden an, und lassen die Okkupierenden wissen, daß sie ihr wirkliches oder vermeintliches Recht statt mit Gewalt auf dem Rechtsweg³⁷ suchen sollten. Das Außerordentliche an diesem Fall ist, daß hier, ganz anders als gewohnt,³⁸ nicht der Woiwode mit dem Schutz eines Dritten beauftragt wird, sondern eben der Woiwode ist es, der den Schutz gegen den augenscheinlich selbstsicher, offensiv und in offensichtlicher Übermacht auftretenden Siebenbürger Adel braucht. Kein Wunder, daß der Statution

²¹ DL 65 391 (Transsumpt), DL 36 881 (inhaltlicher Auszug).

²² Johann Temes, vgl. Engel 1996: Bd. I. 13.

²³ Auf deutsch: Thorenburg, heute Turda, Rumänien.

²⁴ ... „*unacum regni nobilibus partium Transilvanarum*“.

²⁵ ... „*pro quodam arduo negotio regni disponendo*“.

²⁶ DF 262 348 (nach dem Originale).

²⁷ „*Nos magistri Georgius Bebek, magister tauarnicorum aule reginalis; Detreh, Emericus, filii eiusdem; Ladislaus et Franciscus, filii condam comitis, fratres eiusdem magistri Georgii uterini; item Frank, Nicolaus et Symon, filii Konja, condam comitis; item magnificus vir dominus Ladislaus, woyuoda Transsilvanus, fratresque tam carnales quam uterini sui*“.

²⁸ Das Neuntel (hier im Akkusativ: „*nonas*“) bedeutet ein Neuntel des nach der Eintreibung des Kirchenzehents Übriggebliebenen, also nur 10% der gesamten Steuergrundlage.

²⁹ Die Sache des Neuntels mag vielleicht das *arduum negotium* gewesen sein, über das es sich in der obenerwähnten Urkunde des Vizewoiwoden handelte.

³⁰ ... „*vestre igitur scribimus nobilitatibus*“ [sic!].

³¹ „*Cum nos propter diversas domine nostre regine et regni Hungarie negotiorum causas vestri in medio non existimus, ut vobiscum exactionem nonarum simul ordinare potuissemus*“.

³² DL 62 740 (Original).

³³ ... „*quomodo vos nobis et inclitis prolibus nostris fideles exhibuistis famulatus*“.

³⁴ DL 30 714 (Verstümmeltes Transsumpt in der Relation des Kapitels vom 20. Juli 1386).

³⁵ ... „*nobiles partis Transsilvane predictae*“.

³⁶ ... „*possessionem suam Dychemwenmarton [Dicsöszentmárton, heute Timăveni, Rumänien] vocatam [...] contra nostram et ipsius domini Ladislav [sic!] voyvode voluntatem*“.

³⁷ ... „*non potentialiter, sed iuridice*“.

³⁸ So z. B. DF 252 837.

dann gemäß dem Judiz des Siebenbürger Adels³⁹ widersprochen wurde.

Nach solchen Erscheinungen darf man darin keine Unmöglichkeit mehr sehen, daß es in einer vom 11. Juli 1386 datierten, und leider nur als neuzeitliche Kopie erhaltenen Urkunde,⁴⁰ der ehemalige König Ludwig nicht als König von Ungarn, sondern nur als König von Siebenbürgen vorkommt. Das mittelalterliche Original der heute vorhandenen Kopie ist zwar von den Königinnen Maria und Elisabeth ausgestellt, ist aber nicht zu Hause, in der Kanzlei, sondern unterwegs, unter nicht bekannten Umständen,⁴¹ noch dazu höchstwahrscheinlich nach einem in Siebenbürgen ausgefertigten Konzept geschrieben worden.

Nach dem Wortlaut der Urkunde wurden die beiden Königinnen von den Szeklern aus dem Gebiet der späteren Drei-Stühler-Stuhls⁴² gebeten, sie in ihren Freiheiten und unter den Grenzen, die von der Zeit der heiligen Könige Ungarns bis ans Lebensende vom hervorragenden Fürsten gesegneten Andenkens, Herrn Ludwig, König von Siebenbürgen, dem verdienstvollen Vater und Gemahl⁴³ der Königinnen („*a tempore sanctorum regum Hungariae usque ad consummationem vite condam excellentissimi principis domini Ludovici regis Transsilvaniae, cuius memoria in benedictione est, patris et consortis nostri benemerentissimi*“) bestanden, zu erhalten. Maria und Elisabeth versprachen tatsächlich die Erfüllung dieser Bitte; in unserer Hinsicht ist aber eher die Frage nach der Authentizität der Urkunde von Bedeutung.

Der Herausgeber der Urkunde, Samu Barabás hat sie für Fälschung gehalten,⁴⁴ seine Einwände haben sich aber nicht als stichhaltig erwiesen: im Gegenteil, es gibt mehrere Indizien, nach denen es kaum zu bestreiten ist, daß der heutigen Kopie eine, vielleicht interpolierte, aber jedenfalls im Jahre 1386 geschriebene Urkunde zugrunde lag. Erstens ist das Vorkommen der Szekler „*de Orbaj*“ keineswegs Anakronismus, denn dieses Gebiet wurde, obwohl dessen Stuhl zum ersten Male im Jahre 1462 bewiesenermaßen erwähnt ist, wahr-

scheinlich seit dem 13. Jahrhundert von Szeklern bewohnt.⁴⁵ Ein anderer Einwand von Barabás, das Itinerar der Königinnen betreffende, fußt auf einem groben Irrtum:⁴⁶ der Datierungsort⁴⁷ paßt perfekt ins Itinerar der Königinnen,⁴⁸ das also seinerseits eher bekräftigt die Wahrscheinlichkeit der Authentizität dieser Urkunde, ebenso wie die Erwähnung des wirklich zu dieser Zeit regierenden Woiwoden Dan von der Walachei.⁴⁹

Das einzige, wirklich ernsthafte Problem mit dieser Urkunde scheint also der tatsächlich allein stehende Siebenbürger Königstitel Ludwigs des Großen zu sein. In Zusammenhang damit ist aber zweierlei zu bedenken. Zum einen macht eben dieses Alleinstehen des Titels die Fälschung höchst unwahrscheinlich: wem würde einfallen, in einer falsifizierten Urkunde mit einem nie dagewesenen Herrschertitel zu experimentieren, und sich damit sofort zu entpuppen? Zum anderen kann die Eigenart der behandelten Jahre diese sonderbare Betitelung erklären: in einer Zeit, in der Siebenbürgen schon als *regnum Transsilvanum* auftaucht,⁵⁰ mag auch selbst der große König im Andenken seiner Siebenbürger Untertanen als *rex Transsilvaniae* weiterleben. Und aller Wahrscheinlichkeit nach haben eben diese Untertanen das Konzept eingereicht, das den vielleicht ungeübten Schreibern beim Ausfertigen dieses Briefes als Muster gedient haben dürfte.

*

Die im vorstehenden behandelte vergrößerte Macht und Selbstorganisation des Siebenbürger Adels scheint mit der Thronbesteigung Sigismunds und der Konsolidation der Magnatenherrschaft aller Wahrscheinlichkeit nach noch in der Phase der Institutionalisierung dahingeschwunden zu sein, und dieses Phänomen ist aufgrund der sporadisch erhaltenen Angaben nicht mehr mit voller Sicherheit nachzuvollziehen. Die in ihm augenscheinlich sehr starke transsylvanische Komponente darf jedenfalls nicht für den Ausgangspunkt,

³⁹ ... „*ad deliberationem nobilium partis Transsilvane et iudicium et adiu[dicationem]*“.

⁴⁰ DL 68 751.

⁴¹ Zum möglichen Abweichen von der gewohnten Kanzleipraxis im Falle ungetübten Personals s. z. B. Süttő 2003: Bd. I. 79 und ebd. Anm. 372.

⁴² ... „*in persona universonum Siculorum de Kezdi, de Orbaj et de Sepsí*“.

⁴³ Die beiden Königinnen, Tochter und Witwe, sprechen zusammen.

⁴⁴ Barabás 1934: 412–419.

⁴⁵ Vgl. Benkő 1994.

⁴⁶ Barabás glaubte noch die aus den Datierungen von Urkunden gewonnenen Daten ohne weiteres sowohl mit dem Ort und der Zeit der tatsächlichen Ausstellung als auch mit denen des Aufenthaltes von den Ausstellern identifizieren zu können (Barabás 1934: 414–416).

⁴⁷ Apátirév („*in portu Dravi Apathi nuncupato*“), eingegangene Siedlung in Komitat Baranya (vgl. Csánki 1894: 468).

⁴⁸ Süttő 2003: Bd. I. 106, 251.

⁴⁹ Vgl. Menasági 1994.

⁵⁰ S. oben DF 262 348.

sondern eher für ein rein partikulares Element angesehen werden. So groß war Ungarn nämlich nicht einmal zur Zeit des Todes König Ludwigs, daß die Bedeutung des niederen Adels an zwei Punkten des Landes grundverschieden ausgesehen hätte; andererseits ist auch kaum vorstellbar, daß Siebenbürgens Adel zwischen einer Art Magnatendespotismus und dem Balkan eingeklemmt die oben dargestellte Machtstellung hätte erreichen können. Das war aber auch nicht der Fall, wie es die Ereignisse im übrigen Ungarn bezeugen.

Alles in allem: das jetzt skizzierte Intermezzo steht in keinem Gegensatz zu den früher nicht eingehend genug erforschten gesamtungarischen Geschichtsvorgängen dieser Jahre, sondern, als integrierender Teil der ungarischen Vergangenheit, ergänzt es vielmehr unsere Kenntnisse davon. Die ganze Episode illustriert schön Deers Aussage über Siebenbürgen: „Die Wellen ungarischer Lebensflut breiten Bettes rühren es im Laufe seiner ganzen mittelalterlichen Geschichte, darum gibt es kaum eine undankbarere Aufgabe, als es Ungarn entgegenzustellen.“⁵¹

*

Der vorliegende Text hat eine seltsame Geschichte. Im Dezember 2007 habe ich in Großwardein im Rahmen der Konferenz „Sigismund of Luxemburg and his Time: Oradea, December 6–9, 2007“ einen Vortrag gehalten, und den Text dieses Beitrags habe ich den Veranstaltern am 1. März 2008 per E-Mail geschickt. Am darauf folgenden Tag, am 2. März 2008, habe ich eine dankende Antwort von ihnen, ebenfalls per E-Mail, bekommen. Von diesem Zeitpunkt an haben sie sich nicht mehr gemeldet, sie scheinen aber den Text ohne mein Wissen, geschweige denn meine Zustimmung publiziert zu haben, und zwar noch dazu in zwei (!) verschiedenen Bänden. Diese sind die folgenden Veröffentlichungen:

– A Century in the History of Transylvania: The Late Crusades, Humanism, Church Union and Social Mobility at the End of the Middle Ages (1387–1400) (*Mélanges d’Histoire Générale, Nouvelle Série, II, 1*), edited by Ioan Drăgan, Ioan-Aurel Pop, Tudor Sălăgean, Alexandru Simon,

⁵¹ Der schöne, ins Deutsche schwer zu übersetzende Satz: „A széles medrű magyar élet hullámai érik egész középkori története folyamán, ezért alig van hálátlanabb feladat, mint Magyarországgal szembeállítani.“ Deér 1934: 205.

IDC Press, Romanian Academy – The Centre for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2008.

– Transylvanian Review, Vol. XIX, Supplement No. 2, 2010: Worlds in Change II. Transforming East-Central Europe. Edited by Florin Fodorean, Alexandru Simon, Daniel Mihail Şandru, Attila Varga.

Diese beiden Bände sind aber für mich nicht zugänglich, und man muß sich fragen, ob es diese Publikationen wirklich gibt, denn im Internet ist nur der Titel, nicht aber der Wortlaut meiner Schrift zu finden (vgl. z. B.: http://opac.regesta-impe-rii.de/lang_en/autoren.php?name=S%C3%BCtt%C3%B6%2C+Szil%C3%A1rd;http://hiphi.ubbcluj.ro/Public/File/personal/Publicatii_Ioan-Aurel_Pop.pdf;https://www.researchgate.net/publication/278023916_Revue_de_Transylvanie_1934-1944_discours_programmatique_pour_l%27unite_nationale [alle zuletzt aufgerufen am 23. 06. 2017]).

Herr Alexandru Simon, der zusammen mit Frau Florina Ciure die Konferenz damals in Großwardein organisiert hatte, und der zugleich zu den Herausgebern der beiden oben erwähnten Bände gehört, hat meine Bitte um die gedruckten Texte, oder wenigstens um ihre elektronische Version im PDF-Format nicht einmal beantwortet. Sollten also die oben genannten Publikationen wirklich existieren, was höchst fragwürdig ist, dürfte es nach alledem leicht zu verstehen sein, daß ich für Inhalt und Form dieser unter meinem Namen stehenden Texte nicht bürgen kann. So scheint es mir angebracht zu sein, meinen ehemaligen Beitrag hier erscheinen zu lassen.

*

Verwendete Quellen

Caresinis: *Raphayni de Caresinis cancellarii Venetiarum chronica AA. 1343–1388*. A cura di Ester Pastorello. (In: *Raccolta degli storici Italiani dal cinquecento al millecinquecento ordinata da L. A. Muratori*. Nuova edizione riveduta ampliata e corretta con la direzione Gisoue Carducci e Vittorio Fiorini, tomo XII. parte II.) Bologna, 1966.

Chronicon Siculum: *Chronicon Siculum incerti auctoris ab anno 340 ad annum 1396 in forma diary ex inedito Codice Ottoboniano Vaticano*, cura et studio Josephi de Blasiis. (In: *Monu-*

- menti storici a cura della Società napoletana di storia patria. Serie prima: Cronache, 2.) Neapoli, 1887.
- DF: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [Ungarisches Nationalarchiv, Staatsarchiv, Diplomatiscche Fotosammlung].
- Diaria Neapolitana: Diaria Neapolitana ab anno 1266. usque ad annum 1478. Italica rudi lingua conscripta auctore anonymo. (In: Muratori, L. A.: *Rerum Italicarum scriptores*. XXI., Mediolani, 1732. Sp. 1027–1138.)
- DL: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár [Ungarisches Nationalarchiv, Staatsarchiv, Diplomatiscche Sammlung].
- DRH: *Decreta regni Hungariae 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976.
- Monacis: Laurentii de Monacis Veneti carmen, seu historia de Carolo II. cognomento Parvo rege Hungariae. In: *Laurentii de Monacis Veneti Cretae cancellarii chronicon de rebus Venetis etc.*, hrsg. v. Flaminus Cornelius senator Vene-tus, Venetiis, 1758, 321–338.
- Kristó, Gyula 1994: (Hrsg. v.) *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. [Lexikon zur früheren ungarischen Geschichte (9–14. Jahrhunderte).] Budapest.
- Menasági, Sándor 1994: Havasalföld vajdái [Die Woiwoden der Walachei]. In: Kristó 1994: 258.
- Süttő, Szilárd 2003: *Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával*. [Untergang von Anjou-Ungarn. Ungarns politische Geschichte von Ludwig dem Großen bis Sigismund, mit einer Urkundensammlung zu den inneren Wirren der Jahre 1384–1387.] 2 Bde, Szeged.
- Süttő, Szilárd 2006: Der Dynastiewechsel Anjou–Luxemburg in Ungarn. In: *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005*. Hrsg. von Michel Pauly und François Reinert, Mainz am Rhein, 79–87.
- Süttő, Szilárd 2009: Ungarn in Lorenzo de Monacis' *Pia descriptio miserabilis casus illustrium reginarum Hungariae*. Notizen zum Werk. In: *Studia Historica Adriatica ac Danubiana*. Periodico dell'Assoziazione Culturale „Sodalitas Adriatico-Danubiana”, Duino Aurisina (Tries-te), anno II, n. 2, 51–88.
- Angeführte Literatur**
- Barabás, Samu 1934: (Hrsg.): *Székely oklevéltár 1219–1776* [Szeklerisches Urkundenbuch 1219–1776]. Budapest.
- Benkő, Elek 1994: Orbai-szék [Der Stuhl von Orbó / Der Stuhl Orbai / Orbóer Stuhl]. In: Kristó 1994: 507.
- Csánki, Dezső 1894: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* [Geschichtliche Geographie von Ungarn zur Zeit der Hunyadis], 2. Bd. Budapest.
- Deér, József 1934: A középkori Erdély [Das mittelalterliche Siebenbürgen]. In: *Magyar Szemle* 22 (September – Dezember 1934), 194–205.
- Eckhart, Ferenc 2000/1946: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. (Szerkesztette Mezey Barna.) [Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. (Hrsg. v. Barna Mezey.)] 2. Aufl., Budapest 2000. [Ursprünglich erschienen im Jahre 1946.]
- Engel, Pál 1996: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* [Ungarns weltliche Archontologie 1301–1457]. 2 Bde, Budapest.

EGY 15. SZÁZAD ELEJI NÉMET NYELVŰ, VERSES MŰ A CÍMEREKRŐL.
JOHANNES ROTHE LOVAGTÜKRÉNEK EGY RÉSZLETE

Tringli István

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem utca 1, B/2

MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet
1097 Budapest Tóth Kálmán u. 4.

tringli.istvan@uni-miskolc.hu

A címertan a középkorban gyakorlati foglalatosságnak számított, és az maradt a kora újkor első évszázadaiban is. *Arsnak*, azaz művészetnek vagy mesterségnek tartották, mely nagyon praktikus feladatokat látott el: háborúban és békében megkülönböztetett csoportokat és egyedeket egymástól, jelölte a címerviselők rangját, érvényre juttatott felség- és birtokjogokat éppúgy, mint teljesen fiktív igényeket. A kritikai történetírás újkori megszületésekor a címerek is a vizsgálat tárgyai lettek, ily módon a címertan lassan tudományos stúdiummá vált, azonban sohasem adta fel gyakorlatias jellegét. A címér megjelenése korhoz és területhez kötött: használata a 12. században kezdődött és kezdetben csak Európában terjedt el. A címerek készítésének egyszerű szabályai voltak, amelyek meglepő egyöntetűséget mutatnak: a késő-középkori Európa egymástól igen távol eső területein ugyanazokat az elveket alkalmazták rájuk. Ezek alól mindig akadnak ugyan kivételek, de ezek a kivételek is gyakran hasonlítottak egymáshoz.¹

E szabályok szokások voltak, melyeknek megszületéséről – mint annyi más szokásról – semmit sem tudunk. A gyakorlat megelőzte a szabályt, és a gyakorlat csiszolt az egyszerű szabályokból újabbakat. A címerekre vonatkozó szokásokat már a középkorban írásba foglalták. A legtöbb ilyen munka francia nyelvterületen keletkezett.² A középkori, címerekről szóló irodalom pontosan visszatükrözte a címérhasználat gyakorlatias jellegét, mivel nagyon praktikus volt, csak a lényegre ügyelt, és megpróbálta a címér viselését a legegyszerűbben visszaadni. Az egyszerűsége mindenképpen szükség

volt: egy nem írott és nem elbeszélte jel értelmezését kellett leírt szövegben elmondani.

Az írásba foglalás rendszerezést is jelentett: egymás mellé kerültek a címerkép készítésének, kivitelezésének szabályai és a kép szimbolikájának magyarázatai. Az első, címerekről, vagy inkább címerekről is szóló művek a 14. századból maradtak ránk. Az egyik legkorábbi munka egyben a legelterjedtebb is lett: a középkori jogtudósok ún. posztglosszatori iskolájának legismertebb képviselője, Bartolus de Saxoferrato írta *A jelvényekről és a címerekről* (*De insigniis et armis*) címmel élete utolsó éveiben. A befejezetlenül maradt művet 1358-ban bocsátották közre.³ Mivel Bartolus műveit a kora újkorban többször, több helyen nyomtatásban is kiadták, így ez a traktátus Európa minden jelentősebb könyvtárában megtalálható lett, és a kezdeti kritikai-tudományos heraldika művelői forrásként használták. Alapvetően kétféle csoportba oszthatjuk a címerekkel elméleti igénnyel foglalkozó középkori műveket: az elsőbe csak a heraldikát tárgyaló traktátusok tartoznak, a másodikba pedig azok a vegyes tartalmú, nagyobb terjedelmű könyvek, amelyekben a harcművészet vagy a társadalom leírása mellett a címerekre vonatkozó fejtegetések is helyet kaptak.⁴

Ez utóbbiak közé sorolhatjuk Johannes Rothe Lovagtükör (*Ritterspiegel*) című művét is, melynek a címerekre vonatkozó részét alább közöljük.⁵ A szerző e műve iniciáléiból alkotott akrosztichonjában rejtette el teljes nevét: magát Kreuzburgi Rothénak nevezett Johannesként (*IOHANNES UON CRVZCEBORG ROTHE GENANT*) tüntette

¹ A három magyar nyelvű címertani alapmű alapos összefoglalását adja mindezeknek. Bárczay 1897; Áldásy 1923; Bertényi 2003.

² Huthwelker 2013: 37.

³ Bartolus e traktátusának a kilencvenes években egymástól függetlenül két kritikai kiadása is megjelent. Bartolus 1995. és

Bartolus 1998. A jelvényekről és a címerekről humanista kiadásai, Bartolus más műveivel együtt, különböző elektromos könyvtárakban elérhetők.

⁴ A forrásokat Huthwelker tagolta kétféle csoportra. Huthwelker 2013: 38. A középkori szakirodalmi műfajokra: Eis 1962: 61.

⁵ Rothe 2009.

fel. Egész élete szülőföldjéhez, Thüringiához kötődött. 1387-ben már felszentelt pap volt Eisenachban, később ugyanott városi jegyzőséget vállalt, utóbb püspöki káplán, majd a Szűz Mária dómhoz tartozó káptalani iskola tanára lett. Születési idejét, mint kortársaiét általában, nem ismerjük, valamikor 1360 körül láthatta meg a napvilágot, halálának azonban még napját is tudjuk; nekünk legyen annyi elég, hogy 1434-ben fejezte be az életét. Rothe sokat írt: készített krónikákat, összeállított jogkönyveket és több didaktikus illetve épületes vallásos munka is fűződik a nevéhez.⁶

Ez utóbbiak közé tartozik az 1414 után írott Lovagtükör is. A könyvnek már a címe is elárulja, hogy az antikvitás óta ismert, a középkorban pedig különösen kedvelt tükrök műfajába tartozik, amelyeket ma az ismeretterjesztő irodalomhoz sorolnánk. Az olvasni tudó közönséghez szóltak ugyan, de hiányzott belőlük a középkori tudományos irodalom körülményes idézési módszere, főleg pedig nehézkes nyelvezete. A tükrök jelentős részét vulgáris nyelven írták, Johannes Rothe is kora német nyelvén és nem latinul készítette el művét. A királytükröktől a szokásjogi összefoglalókig – gondolkunk csak a két legismertebbre, a Szász és Sváb tükrökre – terjedt e művek tartalma, melyek valóban vissza akarták tükrözni mindazt a tudást, amit az adott témáról saját korában érdemes volt fejben tartani. A tükrő szó azonban gyakran másra is utalt: tükröt mutatott az olvasónak arról, hogy milyen lenne az az elvárt viselkedési norma, amelyet a mű közvetített, miközben a valóság ennél sokkal rozszabb volt, és az ideális normáktól igencsak messze esett.

Johannes Rothe könyvében is rendre felbukkan az elvárt és a valós viselkedési norma közti különbség, mi több ez a feszültség szinte az egész művön keresztül húzódik. A Lovagtükör jól illeszkedik a késő-középkor saját korának szokásait elmarasztaló, kultúrkritikus attitűdjébe, mely a rendre és az erkölcsre fittyet hányó világot akarta saját hiábavalóságára ráébreszteni és számára egy ideális eszményt megrajzolni.⁷ Rothe tükrének lovagjai nem a középkor végi Szent Római Birodalom egy bizonyos rendjéhez, jogi csoportjához tartozó személyekről szólnak. A lovag itt tágabb értelmű szó, mindama személyeket jelöli, akiknek a lovagi életformát kellett volna követniük, függetlenül attól,

hogy a világiak melyik előkelőbb rendjébe tartoztak. Itt tehát a lovag nem a nemességhez nem tartozó, de katonáskodó és birtokszerző képességgel rendelkező rendet, hanem a nemesség különböző fokán álló, lovaggá ütött, vagy arra váró, közös eszmények szerint élő férfiakat jelenti. Ez már a mű előszavából is kiderül, ami egy fiktív ajánlást tartalmaz. E szerint egy jó hírű nemzetségből származó nemes „eyn edil man/ Von eyne großin geschlechte” azon kesergett Rothének, hogy egy paraszti származású fiatal milyen sokra vitte, és ezzel mennyi kárt okozott a nemeseknek. A szerző válaszul e könyvvel vigasztalta meg a fiatal nemesurat, akit ezzel akart erőre és erényre „sterke kraft und togut” biztatni.⁸

A könyv azonban nem sok lovagi életmódra készülő ifjúnak mutatott tükröt. Mindössze egyetlen kézírata maradt fenn, amely valószínűleg jó ideig valahol Eisenach környékén porosodott egy polcon, mígnem aztán egy kasseli könyvtárba került. A művet a 19. századi tudományosság fedezte fel, Wilhelm Grimm még le is másolta. Nyomatásban háromszor is megjelent, először 1860-ban,⁹ másodszor 1935-ben,¹⁰ utoljára pedig 2009-ben.¹¹ Ez utóbbi kiadás egyben a szöveg modern német nyelvre történő átültetését, bátran mondhatjuk, fordítását is tartalmazza. A középkorban nem sokat forgatott könyv a modern világban a késő középkorral foglalkozó német társadalomtörténetírás egyik alapvető forrása lett. A szinte teljes mértékben másodkézből vett tudást közvetítő mű egyszerűsége miatt lett a 15. század eleji birodalmi kisenemesség és lovagság történetének elsorangú kútfője.

A mű egy előszóból és 24 fejezetre tagolt, 4108 sorból álló munka, melyet Rothe rimes-időmértékes versben írt meg. Rímképlete igen egyszerű: a sorvégek keresztrímekkel csengenek össze, minden versszak négy soros, azaz két-két rímpárt tartalmaz. A Lovagtükör negyedik fejezete tárgyalja a címereket. Az azt megelőző rész a természetjog tanításának megfelelően arról szól, hogy erkölcsi kiválóságával egy parasztból akár császár is lehet, a nemest pedig nem származása, hanem erényei teszik nemessé. Ezek után következik az erények felsorolása, ezek közt is elsőként a címer viselése. Nem a teljes fejezet szól azonban erről, a címerek után ugyanis a rendeknek az ún. hadipajzsok szerinti leírása követke-

⁶ Minderre lásd a 2009-as kiadás bevezetőjét. Rothe 2009: 1–16.

⁷ Tringli 2012.

⁸ Rothe 2009. Prolog

⁹ Rothe 1860.

¹⁰ Rothe 1936.

¹¹ Rothe 2009.

zik. (A társadalom szót szándékosan kerültük, annak itt semmi értelme nem lenne.) Az ötödik fejezetben a háborúról szóló fejtegetések következnek.

Itt csak a mű címerekkel foglalkozó részének fordítását adjuk közre. Volt ugyan némi logika abban, hogy a hadipajzsokat a szerző a címerek után írta le, ez azonban a legkevésbé sem címertani kérdés. A hadipajzsok rendszere egyébként is megismerhető a Szász és a Sváb tükör magyar fordításából.¹² A Lovagtükör heraldikai része az 565. sortól a 676-ig tart, ezt adjuk itt közre magyarul. A fordításban ugyan segítségemre volt a modern német nyelvű átírás, azonban mindenütt az eredeti szöveget követtem, azt tettem át magyarra. A verses forma visszaadására egyáltalán nem törekedtem, a versszakokra tagolást sem tartottam meg mindenütt, mivel a szerző mondatai néha túlnyúlnak a versszakokon. A fordításban a szöveg hűséges és értelmes visszaadását és nem annak esztétikai megformálását tartottam szem előtt. A szögletes zárójelbe tett szavak saját kiegészítéseimet, illetve magyarázataimat jelentik.

*

Johannes Rothe: Lovagtükör
(részlet)

A nemességhez, ha azt valóban meg akarjuk tartani, sok erény tartozik, én ezeknek csak egy részét akarom úgy felsorolni, miként azokat a régiek leírták. Minden nemes madarat vagy valamilyen más állat képét viseli a pajzsán, mely mindig ugyanazt teszi [ugyanúgy néz ki]. Erről megtudhatod, hogy miféle erénye van, és vagy ez után, vagy pedig lakhelye után kell őt elnevezni. Némelyek olyasmit viselnek, ami nem él a földön. Mindezek egyformán azt jelentik, hogy ők ez által szabaddá lettek minden olyan hűbértartóval együtt, amit csak szabadon birtokolnak, továbbá segíteniük kell erejükkel és tudásukkal az országot megvédelmezni. Ők nem szolgálhatnak erszénnyel, mint a polgárok és a parasztok, hanem az a teher van rájuk róva, hogy csupán testükkel kövessék uraikat. Ezért aztán az adó és a rovás alól mentesek, tisztességük onnan ered, hogy a fejedelmek körül tartózkodnak. Ezüstnek vagy aranynak kell minden címeres pajzsos lennie, fehér vagy sárga lehet helyette a mezőben, avagy a képen.

Akinél hiányzik e két szín, vagy akinek a zöld a mezeje, annak pedig nincs is címere, bármily derék vagy kiváló legyen is az. Azt a pajzsot, amelynek két jó szín van a mezejében vagy a képén, és abból az egyik arany, azt többre becsülöm, mint más, egyszerű pajzsokat. Akinek azonban három szín, vagy más, nemtelennek tartott dolog van a pajzsán, annak a címere csekélyebb értékű kell, hogy legyen, annak a nemessége csorbát szenvedett. Minél több színe van egy pajzsosnak, annál kisebb értékűre becsülik a címet, minél kevesebb kép áll benne, annál nemesebbé válik tőle. Ha keresztben vagy hosszában ketté van osztva egy címer, akkor a mező úgy válik el, hogy egy másik képet hordoz. Akinél pedig a jobb oldal ezüstműl vagy aranyból van, az a legkiválóbb tetteket követte el a király szolgálatában. Akinek madár vagy állat van a pajzsán, legyen az akár szelíd, akár vad, arról azonnal megtudhatjuk a következőt: Ha az orcája el van fedve, vagy a szemei be vannak kötve, akkor annak, kinek ezt a címet kitalálták, az anyja híján volt a tisztességnek. Ha egy hosszú, más színű vonás húzódik rajta végig, mint ahogy az eke halad a barázdában, akkor ő korábban elveszítette nemességét. Ha szégyenletes címet visel valaki (amiért sajnálnám őt), akkor vagy a birodalom vagy a szent kereszténység ellen követett el valamit. Azok az állatok, melyek természetüknél fogva vadak, valódi bátorságról tanúskodnak, és különösen megnemesítik a címet, ha arannyal vannak borítva. Az arany képnél az arany mező még sokkal nemesebb; az ezüstnek éppolyan értéke van, ha valaki a becsületét tökéletesen megőrzi. Ha egy férfiú bátorsággal vagy okossággal szerzi meg a lovagi rendet, az ezüstöt, melyet pajzsán hord, nem kell arannyá változtatnia. Ez az aranyra is vonatkozik, és ha valaki nem gyakorolja a lovagiasságot, annál sárga színné válik az arany. Ezeket fejezi ki az erejével. Azok az állatok, melyeket békéseknek tartanak, valódi szelídséget jelentenek, ugyanezt tartjuk a madarakról is, ha a természetüket vizsgáljuk. Aztán, ha valaki halat visel, ami csendesen halad a vízben, az annyit tesz, hogy a dolgait gyorsan, szelíden, megfontoltan és bölcsen végzi. Ha virágot visel (legyen az akár hosszú, akár rövid) az azt jelenti, hogy dicsérik az emberek, és jó híre van. Ha levelet, növényt, fát vagy bármilyen gyümölcsöt visel, az annyit tesz, hogy különösképpen udvarias és jól nevelt. Ha a mezőkben kockázott vagy csikozott mezőt visel, ősi nemességet jelenthet az, ha az két

¹² Reggow 2005: Tartományi jog, I. 3, 25, 26, 27. II. 22. III. 59, 65, 72. Hűbértjog 1, 2, 21, 23, 25, 34, 47, 54, 56, 69, 71, 75, 77, 80; Reggow 2011: Tartományi jog I. 4, 27. II. 129.

színből áll. Ha azonban szerszámot, más [hasonló] dolgot vagy háztartási eszközt visel, az azt jelenti, hogy alantas foglalatosságot űz.

Források

- Bartolus, de Saxoferrato 1995: *A Grammar of Signs: Bartolo da Sassoferrato's Tract on Insignia and Coats of Arms*. ed. and trans. Osvaldo Cavallar, Susanne Degenring, Julius Kirschner (Studies in Comparative Legal History) Berkeley
- Bartolus, de Saxoferrato 1998: *Bartolo da Sassoferrato, De insigniis et armis*. a cura di Mario Cignoni, prefazione di Riccardo Capasso (L'albero e l'arme 8) Firenze
- Repgow, Eike von 2005: *A Szász tükör*. Közreadja Blazovich László, Schmidt József, (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5) Szeged 2005.
- Repgow, Eike von 2011: *A Sváb tükör*. Közreadja Blazovich László, Schmidt József, (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 35) Szeged 2011.
- Rothe, Johannes 1860: *Der Ritterspiegel*. In: *Mittelhochdeutsche Gedichte* Hg. von Karl Bartsch (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart 53) Stuttgart 98–229.
- Rothe, Johannes 1936: *Der Ritterspiegel*. Hg. von Hans Neumann (Altdeutsche Textbibliothek 38) Halle a.d.Saale
- Rothe, Johannes 2009: *Der Ritterspiegel*. herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Christoph Huber und Pamela Kalning, Berlin – New York

Felhasznált irodalom

- Áldásy Antal 1923: *Címertan*. (A magyar történettudomány kézikönyve II/6) Budapest.
- Bárczay Oszkár 1897: *A heraldika kézikönyve műszótárral*. Budapest.
- Bertényi Iván 2003: *Magyar címertan*. Budapest
- Eis, Gerhard 1962: *Mittelalterliche Fachliteratur*. (Realinbücher für Germanisten, Literaturgeschichte) Stuttgart.
- Huthwelker, Thorsten 2013: *Die Darstellung des Rangs in Wappen und Wappenrollen des späten Mittelalters*. (RANK 3) Ostfildern.
- Tringli István 2012: A bolondok hajója. Kultúrkritika a középkor végén. *Történelmi Szemle* 54. 76–185.

„ETT KONUNGARIKE, SOM HETER SVERIGE...”

MAGNUS ERIKSSON ELSŐ TÖRVÉNYKÖNYVÉNEK KIRÁLYFEJEZETE (KONUNGSBALKEN)

Nagy Gábor

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem utca 1, B/2
nagy.gabor@uni-miskolc.hu

A miskolci bölcsészképzés kezdeteinél is jelen levő Engel Pál (†2001), a Posta hajdani legkiválóbb középkorásza¹ e szavakkal zárta angol nyelven olvasóknak írt magyarországi középkortörténete magyar változatának szövegét: „... mint a lengyel–litván államot, úgy Magyarországot is a nemesi rend uralomra jutása juttatta tönkre. Röviden szólva annak az ellenkezője ment itt végbe, ami Nyugat-Európában. Ott a királyi hatalom fokozatosan maga alá tudta gyúrni a partikuláris erőket..., [i]tt az idők folyamán a partikularizmus rendi formája diadalmaskodott a monarchia felett... A nemesi tömegnek olyan állam volt az eszménye, amelynek csak előnyei vannak, amely a kiváltságait csorbíthatatlanul hagyja, a magyar hatalom régi dicsőségét viszont helyreállítja. (...) Korántsem veszett ki azonban Mohács nemzedéke, és eleven maradt az ideológiájuk is. (...) Idegennyűlölete, elfogultsága, illúziói és önimádata a 18. század végétől virulens nacionalizmusként élt tovább, Werbőczy szelleme mindmáig velünk él. Nem tapasztaljuk-e nap mint nap, miként akadályozzák a nemesi tradicionalizmus idejétmúlt szólamai és a nemzeti múlt félreismerése² még fél évezreddel Werbőczy után is egy modern, pragmatikus közéleti gondolkodás kialakulását?”³ Azt, hogy ma miként fogalmazná meg tapasztalatait, nem tudhatni (bár a szellemi és a politikai alvilággal is foglalkozó, utolsó publicisztikája⁴ alapján elgondolható), e mondatai azonban ismétlenül eszébe juthatnak annak, aki Svédország, a demokrácia egy mintaállama múltjával ismerkedik. A két ország közötti mai különbségek bizonyos elemihez rendelhető középkori⁵ előképek egyike ugyanis éppen a világi birtokos rétegek eltérő helyzete. Míg Magyarországon – ismét Engel szavaival – a

társadalom alapvető választóvonalát a birtokjoghoz kötődő kiváltság jelentette, a középkor végi Svédországban nem egyszerűen parasztokat is találni a világi birtokosok között, hanem ők alkották azok legnagyobb csoportját (1. táblázat).

1. táblázat. A birtokok százalékos megosztása 1520-ban (Larsson 1985: 75 nyomán).

61,8%	paraszti
17,3%	világi kiváltságos
17,4%	egyházi
3,5%	korona

A földbirtokos rétegen belül a paraszti és a világi kiváltságos közötti különbség alapeleme az adóhoz fűződő egyértelmű viszony: az előbbinek fizetnie kellett, az utóbbi mentesült alóla. A világi kiváltságos réteget a középkorban nem nevezték (amiként dániai és norvégiai megfelelőjét sem) „nemes”-nek (*adel*), e szó alkalmazása csak a 16. században kezdődött. Az e rétegre a középkorban használt kifejezés, a *frälse*⁶ eredeti jelentése „szabad nyak” (*fri hals*). A *frälse* tagjai megszabadultak – legalábbis az első okleveles említésük szerint – „minden királyi jogtól”.⁷ Az oklevél, amelyre alább visszatérek, Alsnön⁸ kelt 1280 körül (alkalmasint 1280. szeptember 27-én),⁹ a királyi jogtól való mentesség bizonyosan jelentett adómentességet, és egyebek között azok részesültek benne, akik „csatalóval szolgálnak”. A következő két nemzedéknyi idő alatt sokasodtak a *frälse*-vé válás feltételei, és bővültek a vele járó kedvezmények – ám a kiváltság ez idő alatt sem vált automatikusan örökösödővé, elveszithető maradt, megvonható, meg is lehetett tőle válni, a megszerzéséhez pedig továbbra is

¹ Banyó 2001.

² Korábban, a Mályusz-émlékkönyvben megjelent tanulmányában már írt erről Engel. (A hely a tanulmány újabb kiadásában: Engel 2003: 200.)

³ Engel 2001: 307.

⁴ „Úrigyerekek tévúton” – az eredetileg 2001. május 12-én megjelent írás az azóta megszüntetett Népszabadság digitális archívumában olvasható el (<http://mol.hu/archivum/archiv-18825-8212>).

⁵ Általános áttekintések svédül, angolul, magyarul: Harrison 2009; Helle et al. 2003; Nagy 2012.

⁶ E réteg két részre oszlott, egyházira (*andsligt*) és világra (*världsligt*), a továbbiakban csak ez utóbbiról lesz szó, az egyszerűség kedvéért *frälse* alakban.

⁷ „af allum konongslicum ræt” – az alsnöi rendelet (közkeletű nevén: *Alsnö stadgan*): SDHK nr 1122.

⁸ A Mälarenen fekvő sziget mai neve Adelsö.

⁹ A leginkább elfogadott keletkezési időről lásd: Jägerstad 1948: 81–88. (magyarul: Nagy 2012: 87–88.).

szükség volt személyes teljesítményre. A feltételek és kiváltságok addigi legrészletesebb törvényi szabályozása az első, főleg a királyi hatalommal foglalkozó fejezetében (*Konungsbalken*, a továbbiakban: *Kg*)¹⁰ olvasható annak a törvénykönyvnek, amelyet Magnus Eriksson¹¹ (1316–1374) király a nem városban lakók számára a század közepén állíttatott össze ósvéd nyelven (annak is a régebbi változatában), és amely századokkal később a *Magnus Erikssons landslag* (a továbbiakban: MEL) nevet kapta.¹² E fejezet magyar fordításával¹³ köszöntöm a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karát, amely huszonöt évvel ezelőtt, a Harmadik Köztársaság kialakításakor egyebek között annak reményében is kezdte meg működését, hogy Európa egyik legelnyagoltabb régiójában korszerű tudás intézményes átadásával járulhat hozzá a születő magyarországi demokrácia erősödéséhez.

A *Kg* cikkelyeinek felidézése előtt azonban szükséges röviden megemlékezni a királyság jogi egységülésének bizonyos elemeiről, a MEL ugyanis ezen egységülés meghatározó eleme.

Szokásjogok, eskütörvények, rendeletek, MEL

A középkori Svéd Királyság lassan alakult ki. Azon területi egységek (*landok*, későbbi elnevezéssel *landskapok*) többsége, amelyekből végül összeállt – és a középkorban többnyire laza szövetségüként működött –, saját törvény (*lag*) szerint élt. Ezt

valameddig szájhagyomány örökítette, alkalmazásának helyszínén, a gyűlésben (*ting*) pedig vitás esetben a *lagman* idézte fel a szövegét. Volt, hogy több *landra* terjedt ki az érvénye. Az a terület, amelyen egyazon *lag* érvényesült, a *lagsaga* (*säga*: mondani). A *lagok* írásba foglalásában a királyság középkori területén Västergötland¹⁴ járt élen: törvényei (VgL) lejegyzésének régebbi változata mai ismeret szerint 1220 körül készült el, ám csak két nemzedékkel későbbi másolatban maradt fenn.¹⁵ Voltak olyan törvénytöredékek, amelyek komolyan hatottak a szomszédokéra, például Upplandé (UL) Västmanlandéra (VmL). Mind e szövegek többféleképp csoportosíthatók, így léteznek *göta-* illetve *svealagar*,¹⁶ *jogkönyvekről* (*rättsböcker*) beszélni abban az esetben, ha az írott szöveg magán kezdeményezésre született meg (mint a VgL), és *törvénykönyvekről* (*lagböcker*), ha a szokásjog átdolgozás után királyi szentesítést kapott. Ilyen az UL, amelyet Birger Magnusson király szentesített Stockholmban 1296. január 2-án,¹⁷ és amely az egyik alapja lett a MEL-nek.

Mind e források kritikai kiadása a 19. században készült el és jelent meg,¹⁸ elsősorban a kiváló jogtörténész, Carl Johan Schlyter munkájának köszönhetően. Ehhez mérhető vállalkozás a jogász Åke Holmbäck és a nyelvész Elias Wessén sorozata,¹⁹ amelyet első alkalommal 1933–1946 között adtak ki: a két professzor modern svéd nyelvre ültette át, és szövegkritikai, tárgyi jegyzetekkel látta el a szövegeket.

¹⁰ Legfrissebb svéd kiadása: Petersson–Wahlgren 1999: 46–58. (E kiadás Åke Holmbäck és Elias Wessén alább ismételt idézett, 1962-ben megjelent művén alapul.)

¹¹ Apja Erik Magnusson herceg, az alább említendő Magnus Birgeresson király (†1290) fiainak egyike, egy róla elnevezett, 14. századi, ósvéd nyelvű forrás (*Erikskrönikan*) szerint testvérével, Valdemarral együtt bátyjuk, Birger Magnusson király fogságában halt éhen Nyköping várában, feltehetően 1318-ban. Magnus Eriksson édesanyja az 1301-ben született norvég királylány és trónörökös, Ingebjørg Håkonsdatter. Magnus Eriksson koráról és alakjáról magyarul: Nagy 2012: 117–157.

¹² Nilsson 2014: 90.

¹³ Ismeretem szerint a MEL-nek nem jelent meg magyar fordítása. A XXX. OTDK Humán Tudományi Szekciójának ülésén, 2011 áprilisában a ME BTK Történettudományi Intézetének hallgatója, Melegh Gábor Balázs bemutatta „Törvényen kell az országnak épülnie” (Magyarázatok a középkori Svéd Királyság történetéhez) című dolgozatát. Pályaműve mellékletként közölte MEL *Edsöresbalken*jének (*E*) magyar fordítását, ám az a MEL egy angol fordításán (The Law of the King's peace. in: King Magnus Eriksson's Law of the Realm. A Medieval Swedish Code. Translated and edited by Ruth Donner, with an introduction by Richard Tötterman, Ius Gentium Association, Helsinki, 2000) alapult, a dolgozata pedig nem jelent meg. Az *E* modern svéd kiadásán alapuló magyar fordítás: Nagy 2014.

¹⁴ Götaland és Svealand (azaz a göták és a sveák földje) beláthatatlanul régi felosztása a királysággá összeálló területek egy részének,

1164-től a királyi titulusban is megjelent a népességük (*rex Sveorum et Gothorum*). Svealand részét alkották egyebek között a Mälarentól délre, nyugatra és felfelé eső *landok* (Södermanland, Västmanland, Uppland), a götalandiak egy része esetében a tájolás alapja a harmadik legnagyobb tó, a Vättern: Västergötland, Östergötland.

¹⁵ Azaz, ha a Svéd Királyság mai területét néznénk, akkor a 13. század elején lejegyzett Skånelagen (SkL) lenne az első.

¹⁶ Az előbbi csoportból részben vagy egészben ismert a VgL mellett Östergötlandé (ÖgL) és Smålandé (SmL), az utóbbiból az UL és a VmL mellett Södermanlandé (SdmL), az Ödmården erdejé-től északra, továbbá egy ideig a keleti országrészben alkalmazott Hälsingelagen (HgL), továbbá Dalarna törvényei (DL – alkalmazása vitatott). Närkének és Värmlandnak létezett törvénye, de semmi nem ismert belőlük. Az összes *landskapslagról* vázlatosan: Harrison 2009: 288–294.

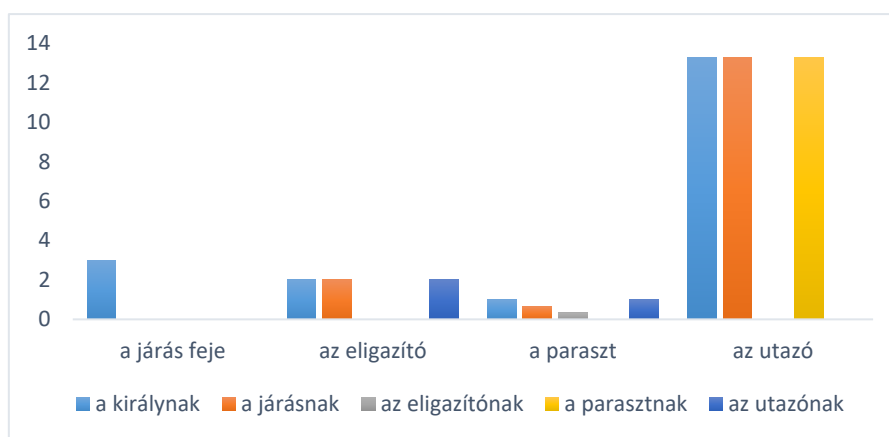
¹⁷ Oklevelének szövege: SDHK nr 1684. E szentesítéssel jött létre három korábbi *lagsag*ából, Attundalandból, Fjädrundalandból és Tiundalandból maga Uppland.

¹⁸ Hans Samuel Collin, Carl Johan Schlyter (szerk.): *Corpus iuris Sueo-Gothorum antiqui. Samling af Sveriges gamla lagar, på Kongl. majestätts nådigste befallning utgifven*. Volumen/Band 1–13. Stockholm [1–3.], Lund [4–13], 1827–1877. A 3–13. kötet Schlyter munkája, a sorozat közkeletű rövidítése SSSL.

¹⁹ Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar av Åke Holmbäck och Elias Wessén.

Visszatérve a 13. századba, idővel olyan rendelkezések is születtek, amelyek *lagsagától* függetlenül, a királyság egészében érvényesek lettek. A kor, amelyben járunk, a Bjälbo nemzetségé (hibás, ám lassan kikopó elnevezéssel: a Folkungoké),²⁰ amelyeknek a jogalkotást tekintve az első meghatározó alakja Birger Magnusson²¹ (Birger jarl, †1266), az utolsó pedig a dédunokája, az említett Magnus Eriksson, akinek az uralma a 14. század harmadik negyedében ényészett el. Az időszak legtöbbet tárgyalt okleveles

forrása a jarl fiai egyikének, Magnus Birgersson királynak az idézett alsnői rendelete.²² Feltehetően latinul kelt, ám csak két, 14. századi svéd nyelvű másolatból ismert. Rendelkezései *edsöreslagar*, azaz olyan törvények, amelyek megtartására az azokat meghozó hatalmasok esküt tettek (*edsöre* > *ed* + *svärja*: kb. esküdni) – ez esetben az oklevelet kibocsátó király, valamint (említésük rendjében) az érsek, a strängnási, az åboi és a växjöi püspök, tizenöt lovag, a kancellár, egy főesperes és két prépost.

1. ábra. Néhány fizetési kötelezettség a megszállásra vonatkozó rendelkezések megszegése esetén az alsnői rendeletből (1280 k).

A rendelet legterjedelmesebb része a megszállással foglalkozott. Az utazás többnyire a hatalmasok osztályrésze volt, akik általában fegyveres kísérettel közlekedtek, önkényükkal szemben a szállásadásra kötelezett birtokos és családja kilátástalan helyzetbe kerültek. Magnus király kárhóztatva a visszaéléseket meghatározta, kiknek a birtokai mentesülnek e ropant teher alól, valamint szabályozta, kik és miként kötelesek gondoskodni arról, hogy az utazó fizetés ellenében ételhez, abrakhoz, szálláshoz jusson.²³ Minden járás (*härad*)²⁴ feje (*häradshövding*) köteles volt állítani falvanként egy embert (*rättare*, szó szerinti „igazító”, kb. vilicus), hogy az irányítsa az utazót a szállásadásra kijelölt paraszthoz, aki viszont fizetséget kapott a szolgáltatásért. Tanulságos felidézni

néhányat a jóvátételek²⁵ közül, amelyek megfizetésére a király rendeleteinek áthágóit kötelezték (1. ábra).

Az utazót befogadni vonakodó paraszt tehát egy-egy márkát²⁶ fizetett a királynak és az utazónak, a harmadik márka kétharmada illette a járást, egyharmada pedig az eligazítót. Ha a járás feje nem állított eligazítót, 3 márkával tartozott a királynak. Ha az eligazító nem gondoskodott szállásadó parasztról, 2–2 márkát fizetett a királynak, az utazónak, és a járásnak. Ám, ha erőszakos megszállás (*våldgästning*: erőszakos vendégeskedés) történt, ide értve azt is, hogy a szolgáltatást igénybe vevő nem fizetett a parasztnak, az utazó büntetése első fokon 40 márka volt. Ezen egyenlő részben osztozott a király, a járás

²⁰ Lásd erről Bolin 1935: 210–242., magyarul Nagy 2012: 76.!

²¹ 1210 körül született, 1266-ban halt meg, lásd Nagy 2012: 65., 76–81.!

²² A forráshoz a 5. és a 9. jegyzetekben említett irodalom túl lásd még: Eriksson 2011: 63–69.

²³ A Magnus Birgersson királyra utóbb alkalmazott elnevezés (*Ladulás*: kb. csürzáró) ma leginkább elfogadott középkori magyarázata éppen ez: e rendelkezésével óvta a gazdákat (lásd: Harrison 2002: 307–308.).

²⁴ A Svéd Királysággá összeálló területek nagyobb részén jogszolgáltatási, igazgatási egység, a *landnål* avagy *landskapnål* kisebb, már a kereszténység átvétele előtt létezett. Egyes országrészekben (főleg Svealandban) a megfelelője a *hundare* (század).

²⁵ A rendeletben (és alább a MEL szövegében) ismételtelen használt kifejezés (*böter*) gyöke (*bot*) jóvátételt jelent, ezért sem bírásznak fordítottam.

²⁶ Általánosítva: 1 mark = 8 öre = 24 örtugar. A pénz azonban, amelyet ténylegesen vertek, a *penning* volt, 8 értől 1 örtugot.

és az, „akinél a rablás megtörtént”.²⁷ Ha az elkövető ezt nem fizette meg, akkor törvényen kívüli lett, immár az egész királyságban.

A társadalom biztonságérzetének erősítését szolgálta az oklevél második rendelkezése is. Ezzel a király egyebek között megújította azokat az eskütvényeket, amelyek az otthon, a nő, a templom és a gyűlés békéjét (*hemfrid, kvinnofrid, kyrkofrid, tingsfrid*) védtek, és (a szöveg szerint) az apja, Birger jarl idején keletkeztek. Annak, aki a saját, vagy más otthonában megvágott vagy megölt valakit,²⁸ összes ingóságát harmadolták a király, a járás és a felperes között. Ugyanez várt arra is, „aki nőt erőszakol, vagy templomban, temetőben vagy gyűlésben öl, sebesít.”²⁹ Az, aki e békéket megsértette, általában korábban is társadalmon kívüli (*fredlös*: béke nélküli) lett, ám ez az őt elmarasztaló *lagsaga* társadalmát jelentette. Ha elhagyta annak területét, maradt esélye a túlélésre – a királyság megalapítójának is tekintett Birger jarl és társai szándéka szerint azonban a büntetés függetlenné vált attól, hogy az elkövető vagy az áldozat melyik *lagsaga*hoz tartozott, érvénye kiterjedt a királyság egészére. Magnus Birgerssonék e rendelkezésében a svédországi jogszolgáltatás egy jellegzetessége is tükröződik: a tárgyalásos rendezés. Ha ugyanis az elkövető valamiképp meg tudta békíteni a felperest, akkor ez jogosulttá vált a királynál könyörgönni érte, azaz a bűnös számára lehetőség nyílt elkerülni a törvényen kívüli állapotot – ha a király hallgatott a könyörgésre, az elkövető pedig képes volt fizetni az uralkodónak negyven márkát.

Az alsónői oklevél leggyakrabban emlegetett rendelkezése a már idézett harmadik, az, amelyik a király katonai hatalmának alapjává váló *frälse*vel is foglalkozott. A kedvezmény megadásának indoklása szerint méltó, hogy az, aki a királyt consiliummal is, auxiliummal is („baðþi mað raðhum oc hialpp”) segíti, nagyobb megbecsülésben részesüljön. A királyi jogtól való mentesség a szöveg szerint három csoportra terjedt ki: a király és kedves testvére, Bengt minden emberére, a birtokaik igazgatóira,³⁰ valamint bérlőire, és az e birtokokon élőkre, aztán az érsek és a püspökök minden apródjára, végül pedig, amint erről volt szó, ugyane szabadság illette meg a csatával szolgálókat, akárkinek szolgáljanak is.³¹

A negyedik rendelkezés azoknak szólt, akik a királytól igazgatási feladatot³² kaptak: nem rakhattak tetszésük szerint újabb terheket a parasztokra, ha nem akarták elveszteni megbízatásukat, új szolgáltatást csak azt követően igényelhetek, hogy azt a parasztok gyűlésben elfogadják.

Itt érdemes felidézni a paraszti birtoklás és az adófizetés kapcsolatát, jog és kötelesség ugyanis a paraszti rétegben is feltételezte egymást. Az a paraszt, aki földet birtokolt, és nem akart, vagy nem tudott *frälse* lenni, adót fizetett a királynak. Az a paraszt, aki nem birtokolta a földet, amelyen élt, nem adózott – ő bérleti díjat fizetett az általa használt föld birtokosának. Adófizetők (*skattebönder*) és bérlők (*landbor* vagy *landbönder*)³³ együtt alkották a társadalom azon rétegét, amelyet a törvénytövegek „parasztkok” (*bönder*) névvel illettek. E parasztkoknak

²⁷ „...þæssæ XL markær skulu skiptæs i þre løte takær en lot konongær annan hærað oc þriðia þæn sum ranit war wið gørt.” (SDHK nr 1122.)

²⁸ „Et ær þæt at hwar sum huggær allær dræppær nokon i sit sialfs hus ællær annars manz hus...”

²⁹ „...sum quindi walforæ ællær dræppær sarghær i kyrkyu kyrkyugarðhum ællær a þingum...”

³⁰ „bryte” – kb. törő, eredetileg szolgálai jogállású, aki a többiek számára megtörte, szétosztotta az ételmet.

³¹ „Wiir wilium oc at allir þer mæn ær mað ørs þianæ at þer hawi þæt samæ frælsi hwem sum þer þianæ hælst.”

³² „län” – a dánból átvett kifejezés értelmének változásairól lásd Fritz 1972: 59–81. Igazgatási feladatot és hűbéradományt is jelölhetett. A Svéd Királyságban a hűbéradomány nem vált örökíthetővé, az adományt vevő jogait és kötelezéseit külön okirat (*förläningsbrev*) rögzítette (Nagy 2012: 97–98.). Éppen Magnus Eriksson korának jellemzője a kincstár eladósodásának gyorsulása, ezzel együtt pedig záloghűberek (*pantlän*) adása. Közvetlenül a MEL elkészülte után, a polgárháború ismételt kitörésével, az 1350-es évektől ez mind több várat érintett (lásd Fritz 1972: 94–106.).

A királyi család bizonyos tagjai eltartására átengedett terület neve is lehetett *län* (*underhållslän*, például a király öccsei esetében általában *furstelän*, a királyné esetében *morgongåvelän* [a *morgongåva* jelentésére lásd a 93. jegyzetet]). Maga a kifejezés élő maradt Svédországban (továbbá 2010-ig Finnországban): az

Axel Oxenstierna nevéhez kötődő 1634. évi törvények („1634 års Regeringsform”) óta a *landskap* helyett használt, igazgatási egység értelemben, az ország ma 21 *län*ből (kb. megyéből) áll.

³³ Ez utóbbiak esetében, függően a bérelt föld természetétől (*jordnatur*, amit pedig a föld birtokosa határozott meg, lásd hozzá a 117. jegyzetet) a további elnevezés: *kronbönder*, *frälsebönder* stb. A bérlő helyzetét a MEL-ben a *Jordabalken* (*J*) szabályozta, a XXVII. cikkely például így: „Hat év a bérleti idő. A hetedik évben fog adatni a szegődési ajándék (*städja*), úgy, ahogy erről ők ketten megegyeznek, a föld birtokosa és a *landbo*, és hasonlóképp megegyeznek a bérleti díjról (*avrad*) is. A bérleti díj jogos napjai Szent Tamás napján vannak, karácsony előtt. Ha ő [a bérlő] kiadja a bérleti díjat ezen idő előtt, legyen mentes peres eljárástól (*saklös*). Ha nem ad bérleti díjat a bérleti díj jog szerinti napján vagy előbb, fizessen bírságban negyed résszel többet, mint a bérleti díj, ő pedig [a földbirtokos] mind bírságot, mind bérleti díjat kérjen a karácsony utáni legközelebbi gyűlésnapon.

1. §. A birtokosnak nincs joga a bérlőt felmondani a földről, mielőtt a bérleti időnek vége, amíg neki nem hagyja a teljes szegődési ajándékot, amelyet felszedett tőle.” (MEL 79., a *städja* tehát a hat évig tartó megállapodásért, annak tartamára adott, azaz egyszeri járadék, ellentétben az évente december 21-én fizetendő bérleti díjjal, ezért a többes szám [„jogos napjai Szent Tamás napján vannak”].)

nem csupán a gyűléseken való részvétele, hanem a perbeli jogképessége is független volt attól, birtokolták-e a földet, vagy bérelték. Emlékeztetőül: a magyarországi paraszt az államnak adót és a földbirtokosnak bérleti díjat fizetett, nemes ellenében általában nem tanúskodhatott,³⁴ perbe egyáltalán nem hívhatta,³⁵ ráadásul az eltérő perbeli jogképesség indoklása Werbőczynél erkölcsi alapú.³⁶

Magnus Birgersson király 1290-ben történt halálával a Svéd Királyság felnőtt uralkodó nélkül maradt. A század elején a trón körüli zavarok polgárháborúba torkolltak, amelyekbe a szomszédos uralkodók is beavatkoztak. Birger Magnusson király 1310-ben rákényszerült arra, hogy megosztozzék az országon két öccsével, a már említett Erik és Valdemar hecegekkel, akik örökíthető területekhez jutottak. Erik fiának, Magnus Erikssonnak a születése (1316) arra ösztönözhetette Birger királyt, hogy a királyság felbomlását öccsei halálával akadályozza meg („a nyköpíngi vendégség”),³⁷ ám ennek bekövetkezése után maga is megbukott. A kibontakozás részeként Osloban 1319 júniusában norvég–svéd perszonálunióról állapodtak meg a két ország hatalmasai, Uppsalában július 8-án pedig a svédországi arisztokrácia királlyá tette Magnus Erikssont (aki a norvég trónt már május 8-án megörökölte). Ez alkalommal kelt az utóbb *Frihetsbrev*ként (szabadság-oklevél) említett okirat. Kibocsátói (az érsek, öt püspök, a világiak közül huszan, élükön az ekkor leghatalmasabb, Mats Kettilmundsson)³⁸ a gyermek nevében egyebek között megígérték: mindenki jogait és kiváltságait képességük szerint meg fogják tartani.³⁹ A Svéd Királyság alkotmánytörténetében ekkortól szokás számítani a hatalom megosztását a király és az országtanács (*riksråd*) között (*rådskonstitutionalism*: tanácsalkotmányosság).

Magnus Erikssonból Észak leghosszabb ideig uralkodó királya lett. Fordulatos életébe belefért egyebek között Skáne megszerzése, majd elvesztése,⁴⁰ a svéd királyi hatalom többszöri elvesztése, a kalmari unió kialakítását lehetővé tevő dinasztikus kapcsolat megteremtése a Dániát helyreállító IV. Valdemar királlyal (†1375), majd éveken át tartó fogság, olykor pedig bocsánatkérés az alattvalóitól. Svédországi jogalkotásában apai dédapja és nagyapja (Birger jarl, Magnus Birgersson) egységesítő törekvéseit folytatta.⁴¹ Az 1330–1340-es években számos rendeletet alkotott,⁴² ezek többsége beépült a MEL-be. Abban például, amelyet Norvégia, Svédország és Skáne királyaként Skarában 1335. január 28-án bocsátott ki (és amelyik eredetiben nem ismert), egyebek között megtiltotta, hogy rabszolgaként tartsanak, vagy annak nevezzenek olyan embert, aki Västergötland vagy Värmland *lagsag*ában (azaz a skarai püspökség területén) született, és az egyik szülője keresztény. (Ilyen, a rabszolgaságot korlátozó rendelkezés más *lagsag*ák számára is született.) Skänningében ugyanazon év november 30-án vendégfogadók létesítését rendelte el az utazók számára. Nagypjától eltérően azonban az erőszakos megszállást halállal büntette, hatalmas és alacsony rendű esetében egyaránt, még abban az esetben is, ha a megszálló által elvett érték nem volt nagyobb, mint egy tyúké. E rendeletét ismét kiadta Uppsalában 1344. december 6-án, kibővítve egyebek között azzal, hogy minden *land*ban tizenkét fős bizottság ítéljen azok ügyében, akik a közösséget háborgatják.

A MEL valamikor a 14. század közepén készült. Eredeti vagy csekély mértékben módosított alakjában 1736. szeptember 1-éig,⁴³ azaz csaknem négy évszázadon határozta meg a királyság jogrendjét.

³⁴ „...rusticana attestatio ... contra personam nobilem nihil valet...” (Werbőczy 1990: II. XXVII.)

³⁵ „Quod rustici per semetipsos cum nobilibus lites ingredi non possunt” (Werbőczy 1990: III. XXXI.)

³⁶ „Rustici enim et plebeae conditionis homines tum donis, tum terroribus longe facilius citiusque, quam nobiles, a tramine veritatis abstrahi possunt.” (Werbőczy 1990: II. XXVII.)

³⁷ *Nyköpings gästabad* – a 11. jegyzetben említett *Erikskrönikan*on alapuló ismeret szerint 1317-ben a király meghívta öccseit, hogy együtt ünnepeljék a karácsonyt. A megjelenteket végül bebörtönözte, a hercegek feltehetően a várban pusztultak el 1318-ban.

³⁸ Mats avagy Mathias Kettilmundsson (†1326) a század elején zajló, említett svédországi „korona és kard” ismert, a hercegekhez hű alakja, 1319-ben a királyság főkapitánya és a legfőbb világi méltóság (*drots*) viselője.

³⁹ Az oklevél (SDHK nr 2934.) különböző értelmezéseiről röviden: Schück 2005: 46–51. (Magyarul: Nagy 2012: 117–119., Nagy 2014: 102–104.)

⁴⁰ A terület 1658 óta ismét Svédország része.

⁴¹ Megjegyzendő, hogy anyai dédapja, Magnus Hákonsson norvég király (†1280) éppen azért kapta a „Törvényjavító” (Lagaböte) elnevezést, mert előbb felülvizsgáltatta az egyes *landskapok* törvényeit, majd az egész királyságra érvényes törvényeket készítettett, előbb a vidéknek (Magnus Lagabötes landslov, 1274), aztán a városok (eredetileg Bergen) számára (Magnus Lagabötes bylov, 1276).

⁴² Lásd hozzájuk Holmbäck 1962a: XIV–XXV., Nilsson 2014: 101–105.; magyarul: Nagy 2012: 120–122.

⁴³ Ekkor lépett érvénybe a kilenc fejezetből álló törvénykönyv, amelyet az országgyűlés 1734 decemberében fogadott el („1734 års lag”), és amely annyiban a mai svéd (és finn) jogrend alapja, hogy akkor került sor mindmáig utoljára az összes hatályos törvény revíziójára.

Az összeállítására vonatkozó egyetlen egykorú oklevél, egy protestáció, Örebroban kelt 1347. március 8-án. Ebben három, a király által a törvények egységesítésére Örebroba rendelt *lagman* előtt⁴⁴ öt egyházmegyéből (Uppsala, Linköping, Västerås, Strängnäs, Växjö) érkező kanonokok erősítették meg az általuk ugyanitt, február 21-én szóban már előadottakat: a törvények ezen összehangolása semmiképp nem csorbíthatja az eddig megtartott egyházi törvényeket, jogokat, szokásokat, kétes esetekre pedig fenntartják püspökeik és praelatusaik számára a vizsgálat és döntés jogát. A MEL királyi megerősítéséről nem tud az utókor, alkalmazásának első nyomai 1352-ben kelt, földtulajdonnal kapcsolatos oklevelekből ismertek. Évtizedekbe került azonban, amire mindenütt e törvényeken alapult a jogalkalmazás.⁴⁵ E csúszásnak bizonyosan az okai közé tartozik a királyságot a század második felében sújtó válságsorozat, amelynek egy következménye az egyébként is gyenge királyi hatalom további gyengülése lett.⁴⁶ (A válságok egy része a Norvégia és Dánia felől, valamint a Hanza hajóin 1349/1350-ben megérkező nagy járványból eredeztethető.) A MEL-t három nemzedékkel később némileg átdolgozták. Az új változatot, mivel Kristóf király szentesítette 1442. május 2-án, *Kristoffers landslag* (a továbbiakban: KrL) néven szokás említeni.

A MEL először latinul jelent meg, Stockholmban, az idősebb Christopher Reusnernél,⁴⁷ 1614-

ben. A fordítást Ragvald Ingemundsson készítette el (az UL egyházi fejezetével [*Kyrkobalken*] együtt), feltehetően egy 15. századi kézirat alapján,⁴⁸ valamikor a század végén, talán 1481-ben.⁴⁹ Abban a hitben lehetett, hogy a KrL-on dolgozik,⁵⁰ művét mindenesetre századokon át a KrL latin fordításának gondolták, már csak azért is, mert így tudta és közölte a fordítást kiadó Johannes Messenius⁵¹ is. A zűrzavar éppen a *Kg* esetében látványos. Amikor Kristóf megerősítette a törvényeket, a gót azonosság-tudat (*göticism*)⁵² már oly erős volt, hogy megjelent a KrL-ben is – mégpedig éppen az első *balk* (Ragvaldusnál liber, a cikkely pedig caput), azaz a *Kg* nyitányaként. A gót azonosság-tudatot tükröző mondatok, amelyek kétségtelenül a KrL legismerőbb elemévé váltak, Messenius jóvoltából aztán bekerültek Ragvaldus fordításának megfelelő helyére.⁵³ Másfelől a MEL keletkezésekor a királyságot kilenc *lagsaga* (az alábbi két svéd szövegben *lagmandsöme*, azaz *lagmani* joghatóság) alkotta, nem pedig tizenegy, mint a KrL létrejöttékor (2. táblázat).⁵⁴

Ismeretem szerint az első, aki megállapította, hogy Ragvaldus nem a KrL, hanem a MEL fordítását készítette el, Schlyter volt, mégpedig az UL kiadásakor.⁵⁵ A MEL kritikai kiadása is az ő érdeme, a modern olvasat és kommentálása ez alkalommal is Holmbäcké és Wesséné.

⁴⁴ „coram vobis ... Legiferis ad corrigendum reformandum et ad vnam concordanciam et conuenienciam leges singulorum legiferatum regni Swecie redigendum per magnificum principem dominum Magnum swecie noruegie et scanie regem nostrum illustrem orabro destinatis” SDHK nr 5399. A teljes oklevél egy fordítása: Liedgren 1962: XXVII–XXVIII. (A három legifer valójában kettő, a harmadikat vicelegifernek mondanánk.)

⁴⁵ Holmbäck 1962b: LVI–LXII.

⁴⁶ Ebben változást Margareta Valdemarsdotter (†1412) hozott, akivel svédországi arisztokraták egy csoportja 1388-ban szövetkezett, és aki tíz év alatt a Svéd Királyságban is megingathatatlanná tette hatalmát, még ha trónra nővére unokáját, Bogislavot ültette is (a nevét Erikre változtatva).

⁴⁷ Lásd róla: Robert 1998.

⁴⁸ Schlyter 1862: LVIII.

⁴⁹ A fordítást megjelentető Johannes Messenius a Praefatióban legalábbis így fogalmazott: „Hoc autem aequitatis Suecicae Gothicaeque volumen clarissimus vir Ragvaldus Ingemundi, decretorum doctor et archidiaconus Ubsalensis CXXXIII ab hinc annis dictione latina donavit...” Messenius azt hitte, a latin szöveg azért oly érthetetlen sok helyütt, mert a másolások során romlott, ezért aztán a legjobb tudomása szerint igyekezett azt emendálni – amikor lehetősége volt, akkor a KrL más szövege segítségével. Ragvaldus fordításának kritikája: Schlyter 1862: LXVIII–LX.

⁵⁰ „...att Ragvald, då han översatte den äldre Landslagen [azaz a MEL-t], trodde sig hafva för sig den af K Christoffer stadfästade, och, såsom det synes, ej hade någon kändedom om den äldre, det

kan förklarar derigenom, att Ragvald år 1442 troligen var ganska ung och ej hade någon kunskap om lagerne, hvartil kommer att han, då han företog sig översättningsarbetet, hade fått för sig en handskrift, som ej genom sin ålder, om ock denna kunde af Ragvald bedömas, gaf honom anledning att tvifla derpå, att den innehöll den yngre Landslagen [azaz a KrL-t].” Schlyter 1862: LVI.

⁵¹ 1579/81–1636 között élt professzor, dráma- és történetíró, a svédországi forráskiadás elindítója, életéről magyarul legújabbban: Nagy 2017b: 257–261.

Ragvaldus *Kg*-fordítása bekerült Staffan Edbergnek a Stockholmi Egyetemen 1962-ben elkészített disszertációjába (*Ragvaldus Ingemundi, Magnus Erikssons landslag, versio latina, Lib. I-IV. Textutgåva med stil- och ordstudier*), amely azonban tudomásom szerint soha nem jelent meg.

⁵² Lásd hozzá Nagy 2017a: 31., 41–43.

⁵³ Schlyter szerint is azokat, akik utóbb egyáltalán a tudatában voltak a MEL létének, hihetőleg megtevesztette „att Messenius ur Chr LL [azaz a KrL] infört början af 1 cap. KgB [azaz a *Kg*], hvilket är det först i ögonen fallande kännetecken, hvarigenom Chr LL skiljes från den äldre Landslagen.” Schlyter 1862: LVI

⁵⁴ A könnyebb érthetőség kedvéért a MEL esetében a modern szövegváltozat olvasható az eredeti helyett, az újabb ósvéd nyelven írt KrL modern kiadásáról nincs tudomásom. A kiemelések a sajátjaim. (Akárcsak a KrL, a MEL ósvéd olvasata is megtalálható a Lundi Egyetem digitális szövegtárában.)

⁵⁵ Schlyter 1834: LVI–LXI, XXVIII–XXIX, LVI, LXIX.

2. táblázat. A *Kg* néhány eleme a MEL-ben és a Krl-ben, illetve Ragvaldusnál.

MEL	Krl	Ragvaldus Ingemundi
Konungsbalken	Konungxbalker	Liber secundus* de jure Svecorum Gothorumque regali
		Caput I. Primordia et divisionem Sueciae Gothiaequae comprehaendens.
	Swerikis Rike ær af hedne værlid <i>saman komith af swea och gotha landh; swea kalladis nordan skogh, och gotha sunnan scogh.</i>	Hoc amplissimum septentrionis imperium a remotissima et antiquissima seculorum memoria in potentissima <i>Svecorum et Gothorum regna coaluit: Suecia</i> vero illa ditio universa, quae <i>citra boreale, et Gothia quae citra meridionale</i> nemus est constituta, olim <i>appellabantur.</i>
	<i>Twenne æra gotha j suerige, østgota oc wæsgotha.</i>	Atqui <i>Gothorum hic duplex natio, ostrogothica</i> nimirum et <i>vestrogothica.</i>
	<i>Ey findz gota nampn j flerom landom fast standande wtan j swea Rike, for thy ath aff them wt spreddis gota nampn j annor landh, som scripten sigher.</i>	<i>Neque uspiam regnorum</i> aut populorum fixum aut <i>stabile reperitur Gothorum nomen</i> ac habitatio, <i>preterquam in Suecia, quandoquidem testimonio</i> vetustissimorum <i>scriptorum nomen</i> et <i>populus Gothorum ex Suecia</i> imprimis <i>in</i> exteras <i>glorioso permanavit regiones.</i>
I. Om konungariket Sverige som innesluter i sig sju biskopsdömen och nio lagmansdömen	I. Sverikis rike ær aff sweom oc gothom saman komit, huilkit j sik hafuer siw biscops döme oc <u>ælleuo</u> lagmanz döme.	
Ett konungarike som heter Sverige, innesluter i sig biskopsdömen och nio lagmansdömen med allt inom deras gränser.	§. 1. Thetta Riket haur i sik VII biscops döme oc <u>XI</u> lagmanz döme meth landamærom thera.	Hoc autem regnum in se continet VII episcopatus et IX territoria seu districtus vel legiferatus cum suis confinibus.
Det första är ärkebiskopsdömet i Uppsala, som innesluter ett lagmansdöme över allt Uppland. ...	Första ær erchebiscops dömit i vpsalom, som hauer j sik eth lagmanz döme ofuer alt vpland. ...	Primus episcopatus est Ubsalensis, qui in se continet unum territorium seu legiferatum, videlicet Uplandesem. ...
Det sjunde är Åbo biskopsdöme.	Siwnda ær aabo biscops döme, som hauer j sik tw lagmanz döme, <i>norfinna oc swderfinna.</i>	Ultimus episcopatus est Abogensis continens in se duos districtus vel legiferatus, videlicet <i>meridionalem et septentrionalem.</i>

*Első könyvként ugyanis az UL *Kyrkobalken*jét közölte.

Visszatérve a 14. századhoz, hamarosan elkészült a városi jogok helyébe lépő várostörvény, utólagos, ám szintén közkeletűvé vált elnevezéssel a MEST (*Magnus Erikssons Stadslag*). Jelentős részben a MEL-re épült, az 1363 novemberében hatálomra kerülő Albert király is Magnus Erikssonénak tudta,⁵⁶ feltehetően az 1350-es években állították össze, alkalmasint az évtized közepén.⁵⁷ A beosztása csaknem azonos a MEL-ével, a fejezetek nevé-

nek egyezése azonban olykor megtévesztő – a leginkább éppen a *Kg* esetében, ennek ugyanis az elsődleges tárgya a városi vezetés lett. A dolog természetéből adódik, hogy a földdel foglalkozó rész (*J*) a vidéken élők esetében jóval részletesebb, a kereskedelmet szabályozó (*Km*) pedig a városiak számára készítettben (3. táblázat). Amint látható, a két Magnus Eriksson-kori törvénygyűjtemény nem tartalmaz egyházi fejezetet. Ennek megfelelően az

⁵⁶ „...libro legum per carissimum in Christo avunculum nostrum dominum Magnum Dei gratia Sweciae et Norwegiae regem pro utilitate civitatum et villarum forensium in regno nostro Sweciae,

nuper edito...” Az Åboba 1365. február 7-én kelt oklevél: SDHK nr 8664.

⁵⁷ Holmbäck 1966: LV–LXXXVII.

egyres *lagsagák* egyelőre maradtak a saját jogrendjük egyházi fejezeténél, idővel aztán általános lett az UL *kyrkobalkjának* alkalmazása (Ragvaldus is ezt közölte). A várostörvény a MEL-hez képest két új fejezettel bővült, az egyik a hajókkal foglalkozott, a másik, a legrövidebb, a kockázással.

3. táblázat. Az egyes fejezetek neve, valamint a cikkelyek száma a MEL-ben és a MEST-ben (Holmbäck és Wessén kiadásai alapján).

MEL	Ragvaldus	MEST
-	de iure ... ecclesiastico	-
Konungsbalken (<i>Kg</i> , 33)	de iure ... regali	Konungsbalken (26)
Giftermålsbalken (<i>G</i> , 24)	de iure ... connubiali	Giftermålsbalken (18)
Årvdabalken (<i>Å</i> , 21)	de iure ... haereditario	Årvdabalken (21)
Jordabalken (<i>J</i> , 36)	de iure ... agrario	Jordabalken (17)
Byggningsbalken (<i>B</i> , 38)	de iure ... aedificandi	Byggningsbalken (23)
Köpmålabalken (<i>Km</i> , 9)	de iure ... mercandi	Köpmålabalken (34)
-	-	Skeppmålabalken (20)
Rättegångsbalken (<i>R</i> , 39)	de iure ... placitandi	Rådstugubalken (35)
Edsöresbalken (<i>E</i> , 46)	de iure ... violati iurisiurandi regii	Edsöresbalken (27)
Högmålsbalken (<i>H</i> , 12)*	de iure ... circa poenas capitales	Högmålsbalken (11)
Dråpamålsbalken (med vilja) (<i>D I</i> , 42)	de iure ... circa homicidia voluntaria	Dråpamålsbalken (med vilja) (14)
Dråpamålsbalken (av våda) (<i>D II</i> , 19)	de iure ... circa homicidia fortuita	Dråpamålsbalken (av våda) (16)
Såramålsbalken (med vilja) (<i>S I</i> , 17)	de iure ... circa vulnera voluntarie inflictata	Såramålsbalken (med vilja) (21)
Såramålsbalken (av våda) (<i>S II</i> , 9)	de iure ... circa vulnerationes fortuitas	Såramålsbalken (av våda) (8)
Tjuvabalken (<i>Tj</i> , 39)	de iure ... crica furta plectenda	Tjuvabalken (20)
-	-	Dobblarebalken**

*Az *E* és a *H* hatálya alá eső cselekedetek közötti alapvető különbség az, hogy az ez utóbbihoz tartozók jóvátétellel nem rendezhetők, az élet és a tulajdon elvesztésével járnak („urbotamål, som gå på både liv och egendom.” *H XII*, 1, MEL 216.). A *H* hatálya alá tartoztak például bizonyos gyilkosságok, a kettős házasság, a varázslás és rontás bizonyos változatai, a felség- és országarulás esetei (lásd ehhez a 124. jegyzetet is), a másik házának szándékos felgyújtása. A MEL e fejezetében a férfiak számára fenntartott kivégzés általában a kerékbe törés volt, a nőké a megkövezés.

**Nem oszlik cikkelyekre, hanem három paragrafusból áll.

A király fejezete (*Konungsbalken*)

I. A Svéd Királyságról, amelyik hét püspökséget⁵⁸ és kilenc *lagmani* joghatóságot⁵⁹ foglal magában

Egy királyság, amelyet Svédországnak hívnak,⁶⁰ hét püspökséget és kilenc *lagmani* joghatóságot foglal magában, mindennel együtt azok határain be-

lül. Az első az érsekség⁶¹ Uppsalában, amely magában foglal egy, egész Upplandra⁶² kiterjedő *lagmani* joghatóságot. A második Linköping püspöksége, amely magában foglal két *lagmani* joghatóságot, Östergötlandot és Ölandot.⁶³ A harmadik Skara püspöksége, amely magában foglal két *lagmani* joghatóságot, Västergötlandot és Värmlandot. A negyedik Strängnäs püspöksége, amely magában foglal két *lagmani* joghatóságot, Södermanlandot és

⁵⁸ Az egyházmegyék itt következő sorolása rang szerinti. Kialakulásukról általánosan a már említett műveken túl: Nilsson et al 1998.

⁵⁹ „lagmansdöme” – Wessén jegyzetben hívta fel a figyelmet: ez esetben a *lagman* már nem az adott területen érvényes jogrend felidézője, hanem az egységes törvény fő érvényesítője a saját területén. (Ezért sem fordítottam a kifejezést törvényhatóságnak.)

⁶⁰ „Ett konungarrike som heter Sverige” – az írás címe.

⁶¹ 1164-ben jött létre: Eskil, az akkor Dániához tartozó Lund érseke a franciaországi Sensben a sienai születésű III. Sándor pápa jelenlétében érsekké szentelte Stefan uppsalai püspököt.

⁶² Tág értelemben, azaz nem csupán az 1296-ban kialakult Upplandot, hanem az annál fentebbi területeket, például még Västerbottent is. Megjegyzendő viszont, hogy az érsekséghez tartozó Jämtland ekkor a Norvég Királyság részét alkotta, azaz ott nem érvényesültek a Svéd Királyság törvényei.

⁶³ Az egyházzogilag a linköpingi püspökség részét képező, ám a királysághoz a 13–14. században olykor lazán, olykor sehogy nem tartozó Gotlandnak külön törvénye (*Gualagen* [GL]) volt.

Närkét. Az ötödik Västerås püspöksége, amely magában foglal egy *lagmani* joghatóságot, Västmanlandot és Dalarnát.⁶⁴ A hatodik Växjö püspöksége, amely magában foglalja Tiohärads *lagmani* joghatóságát.⁶⁵ A hetedik Åbo püspöksége.⁶⁶

II. Egész Svédországban nem szabad egynél több királykoronának vagy királynak lennie⁶⁷

Egész Svédországban nem szabad egynél több királykoronának vagy királynak lennie. Ő fog irányítani várakat és földeket⁶⁸ és *Uppsala ödöt*,⁶⁹ a korona javait és minden királyi bevételt, és rendelkezni velük, az övé lesznek a csak őt illető jóvátételek,⁷⁰ az ismeretlen elkövetőjű emberölés utáni jóvátételek⁷¹ és az örökös nélküli örökségek,⁷² és a saját része minden peres eljárásból eredő pénzből⁷³ egész Svédországban, törvény és jog szerint.

III. Ne kisebbitse a király a korona jogát más király kárára

Ne kisebbitse a király a korona jogát más király kárára; ha valamelyik ezt teszi, akkor annak a királynak, amelyik utána következik, joga van a törvény segítségével visszavenni azt, ha képes.

1. §. Mindazoknak, akik az ő országában szorgoskodnak és laknak, engedelmisséget kell tanúsítaniuk iránta, igazodniuk kell utasításaihoz, és a szolgálatára kell lenniük, különösen az ország védelmezésében annak határainál, nem pedig kijebb, hadjárattal, anélkül, hogy ő ahhoz megkapta egyetértésüket.

IV. Most Svédországban királyt választani kell a királyságra, nem pedig örökletes lesz az

Most Svédországban királyt választani kell a királyságra, nem pedig örökletes lesz az, ha elvesztették királyukat, a következő módon: az előzőleg említett *lagman*oknak kell – mindegyiknek a saját *lagsagájából*, mindazoknak az egyetértésével, akik a *lagsagában* laknak – venni tizenkét okos és serény embert, és velük együtt a kitűzött napon és a megfelelő időben eljönni a morai gyűlésbe⁷⁴ királyt választani. Az első szavazat az upplandi *lagmané* lesz, és azoké, akik vele jelöltettek ki királyt választani, aztán mindegyik *lagman*, egyik a másik után: a södermanlandi, az östgötalandi, a tiohäradi, a västgötalandi, a närkei és a västmanlandi.⁷⁵ Ők⁷⁶ fogják őt ítélni a korona viselésére és királlyá levésre, a földek feletti rendelkezésre és az ország irányítására,

⁶⁴ Dalarna a västmanlandi *lagman* alá tartozott (eredetileg ugyanis Västmanland részét alkotta). Az, hogy lett-e saját jogrendje, sok vitát szült a 20. században, a VmL-re igen hasonlító, 14. századi szöveg (*Dalalagen*, DL) ugyanis egyetlen kéziratból ismert, amely nem tartalmazza, mely területen alkalmazták.

⁶⁵ A legkisebb püspökség Tiohäradnak csak kisebb részét tartalmazta, a nagyobb ugyanis a linköpingi egyházmegyéhez és az östergötlandi *lagmansdöméhez* tartozott (Wessén).

⁶⁶ A keleti országrész, amely egyetlen egyházmegyét alkotott (és amelyet végül majd Finlandnak neveztek el), csak évekkel később lett *lagsaga* (lásd hozzá a 76. jegyzetet).

⁶⁷ „skall ej vara” – a szövegben végig a *skola* ige hol temporális, hol modális értelemben használt, nem könnyítve meg már a korban, nyelvben egyaránt közelebb álló Ragvaldus munkáját sem.

⁶⁸ „hus och land” – itt feltehetően az egyes várakhoz (e helyütt: házak, a nyköpingsi vár például máig *Nyköpingshuskén* említett) tartozó, az ellátásukra rendelt területek (*försörjningsområde*) értendők, amelyek ugyanakkor ezek nem feltétlenül estek egybe azokkal, amelyekről a vár szedte be az adót (*uppbäringsområde*). A kifejezésről lásd Fritz 1972: 48. skk.

⁶⁹ Az „öd” jelentése tulajdon, gazdagság, az „Uppsala öd” kifejezés általánosan elfogadott értelme: az országszerte a koronához tartozó ingatlanok összessége.

⁷⁰ „ensaksböter” – olyan anyagi jóvátételek (bírságok), amelyeket a peres eljárás során csak egyetlen érintett (ez esetben a király) kapott meg a szokásos három (a felperes, a járás és a király) helyett.

⁷¹ „dulgradrapsböter” – az ismeretlen elkövetőjű emberölés (*dulgradröp*) után a járás által fizetett jóvátételek. A *D I XXIX.* cikkelye taglalta, a jóvátétel – összege a király és a felperes között $\frac{2}{3}$ – $\frac{1}{3}$ arányban megoszoló negyven márka – teljesítése a járás

legalább 15 éves férfaira hárult („av envar som är femton år eller mera av mankön” MEL 228.).

⁷² „danaarv” – az örökös nélkül elhunytak öröksége, amely a királyt illette, legyen szó olyanokról, akiknek nem ismert az örökösük, de akár olyanokról is, akiknek volt valamikor örökösük, ám az valamiért elveszítette öröklési jogát. Az *A XXI.* cikkelye egyebek között így rendelkezett: „Most meghal egy ember, akinek nincs örököse maga után az országban. Ha jogos örökös jön egy éjen és egy éven belül, levéllel és biztos ismertetőjelekkel, hogy annak örököse, vegye annak örökségét. Ha nem jön egy éjen és egy éven belül, akkor vegye a király annak örökségét, legyen az föld vagy ingóság, ezt hívják *danaarv*.” (MEL 64.; „egy éjen és egy éven belül [„inom natt och år”], azaz az egy év utáni első napot követő éjjelig.)

⁷³ „saköre” – azaz az általában három részre osztottakból, lásd a 70. jegyzetet!

⁷⁴ A gyűlés a morai réten zajlott, Uppsalától délre, Tiundaland és Attundaland (kettő az 1296-tól Upplandot alkotó három land közül) határan.

⁷⁵ A *lagman*ok felsorolása tehát nem a püspökségeknek az I. cikkelyben említett rangrendjét követi, hanem a király útvonaltól *eriksgatája* (lásd hozzá a 78. jegyzetet) alkalmával, amint ezt alább a VII. cikkely mutatja.

⁷⁶ A lista hamarosan kiegészült. Uppsalában 1362. február 15-én a kisebbik királyfi, Hákan Magnusson norvég uralkodó az apja és az országtanács egyetértésével Svédország királya is lett, amint ez az eseményről kiállított okleveléből tudható. A szöveg szerint a választásban részt vett az egyetlen *lagmansdömét* alkotó keleti országrész (Österland, később általánossá vált nevén Finland) *lagmanja*, Nils Turesson (lovag, az országtanács tagja, †1364) is, mostantól pedig a választáson mindig részt vevő

törvény erősítésére és béke tartására. Akkor neki ítelt az *Uppsala öd*.

1. §. Az országon belül született férfiak közül – mégpedig a leginkább királyfiak közül, ha olyanok léteznek – az, akit királynak vesz mindezen *lagmanok* szavazata vagy a legtöbb [szavazat], és azoké, akik a *lagmanokkal* együtt jelöltettek ki, őt fogják az említett *lagmanok* királlyá ítélni.⁷⁷

V. Ez a király esküje: először, hogy szeretni fogja Istent és a Szentegyházat, és [a] könyvre és ereklyékre fogja tenni esküjét

Ugyanazon a napon és helyen fogja a király hűségesküjét adni mindenkinek, aki az országban lakik.

1. §. Az első cikkely az, hogy szeretni fogja Istent és a Szentegyházat, és erősíteni ennek jogát, úgy mégis, hogy minden királyi jog, [valamint] a korona és Svédország egész közössége joga megmarad csorbítatlanul.

2. §. A második cikkely az, hogy erősíteni, szeretni és ápolni fog minden jogosságot és igazságot, és elnyomni minden fonákságot és igazságtalanságot és jogtalanságot, törvénnyel is, saját királyi hatalmával is.

3. §. A harmadik cikkely az, hogy egész közösségéhez hűséges és állhatatos lesz úgy, hogy nem szabad tönkretennie senkit, szegényt vagy gazdagot, semmilyen módon, sem életét, sem testrészeit tekintve, anélkül, hogy az törvényesen elmarasztaltatott, amiként a törvény mondja, és az ország joga; javat sem szabad tőle elvennie semmi módon, csak

törvény és törvényes ítélet szerint, amiként erről előzőleg volt szó.

4. §. A negyedik, hogy országát, Svédországot belföldi és nem külföldi emberekkel fogja irányítani, amiként ez régi törvény és az ország joga régtől fogva. Ne is vétessék be külföldi a tanácsába, várrakkal vagy földekkel vagy *Uppsala öddel* se rendelkezzen, vagy oly régi koronajavadalommal, amelyik esetében senki nem emlékezik arra, vagy tudja igaz híresztelésből, hogy az mikor került a koronához.

5. §. Az ötödik, hogy a király várakra és földekre azok évi bevételével fog gondot viselni, és védeni fogja határait a hatalma szerint, úgy, hogy egyik se csökkenjen az előzőleg megnevezettek közül azon király számára, aki utána következik, mert annak joga van visszavenni azt törvénnyel, azért, mert egyébként egy királyság rövidesen egy grófság lenne, vagy kisebb.

6. §. A hatodik, hogy a király az *Uppsala ödből*, a koronajavadalmakból és az országából származó évi törvényes kötelezettségekből fog élni, és nem fogja az országát terhelni semmi új teherrel vagy adóval, kivéve e feltételek esetén: először, ha külföldi haderő, keresztény vagy pogány, akarja dúlni az országát, vagy, ha valaki az országon belül szembehelyezkedik a koronával, a király pedig nem képes másként oltalmazni magát, vagy, ha a királyt meg fogják koronázni, vagy *eriksgataj*⁷⁸ fogja lovagolni, vagy ki fogja házasítani a gyerekeit, fiát vagy lányát, vagy, ha a királynak várait⁷⁹ szükséges építenie vagy *Uppsala ödöt*.⁸⁰ Ilyen esetekben a püspök és a *lagman* minden *lagsagaban*, és hat

venni az österlandi küldöttek: „Wi Haquon medh gudz nadh konunger swerikis oc norikis kiænnomps medh thesso brewe at wi medh rade samthyke oc godwilia wars aldra kiæræsta faders konung magnusæ oc rikisins radz j swerike som j vpsalum nær oss waro tha wi til konung wæliæs sculdum. Tokom wi *herra niclis thureson som lagman j østerlande ær j thæt kor oc wal som lagmen j swerike aff alder hafft hawa swa som thessa Lagmannen aff vplande aff sudermannalande østergotlande tiihærædh westergotlande nærike oc aff vestmannalande at the scula konung wælia oc til rike dōma særdeles for thy at aff allum biscops dōmom j swerike agha tolf men medh therra lagmanne til mora stens at koma oc thær konung at wælia vpa aldz almoghens wægna oc nw medhan østerland thæt ær eth biscops dōme oc eth lagmanz dōme ... hwaria sinne konunger wæliæs scal tha *scal lagmannen koma medh klærkom oc tolf mannom aff almoghænom oc konung dōma aff aldz almoghens wægna j østerlande...*” (SDHK nr 8082., a kiemelés tőlem.)*

⁷⁷ Végző soron a király választásában közvetve elvileg részt vett a társadalom összes megtelepedett felnőtt férfija (azaz azok, akiknek joguk volt gyűlésen megjelenni). A *lagman* megválasztása ugyanis a *land* gyűlésén (*landsting*) kezdődött, amelyet a területileg illetékes püspök hirdetett meg, és azon meg is jelent az egyház részéről, harmadmagával. „Aztán fog a nép a gyűlésben

hat *frälsét* és hat parasztot választani. E tizenkettő együtt a három klerikussal ki fog választani három embert azok közül, akik a *lagsagaban* laknak, akikről ők [a tizenöt – NG] legjobb értelmük szerint hajlandók kezeskedni Isten előtt, hogy azok a *land* számára a leginkább hasznosak. Abból a háromból fog egyet venni a király...” (R I, MEL 158.)

⁷⁸ „rida sin eriksgata” – az *eriksgata* szóösszetétel első fele bizonytalan etimológiájú. Van, aki valamelyik Erik királyhoz köti, van, aki a név jelentéséhez (kb. „egyedurakodó”), megint mások az eskü (*ed*) szóhoz, lásd Hellquist 1922: 122. Ragvaldus fordítása sem segít: a MEL szövegét a KrL átvette („erics gathu sina ridha”) ugyan, ám ez a latinon nem látszik: „circuire regnum pro feliciore introitu” (Ragvaldus 1614: 51.). Akárhogy is, amint a VII. cikkelyből látható lesz, a körutazás nem a királyság egészét érintette, hanem csak a nyugati országrész központi fekvésű területeit.

⁷⁹ Azzal párhuzamosan, hogy a tengeri hadjáratra épülő hadszervezetet (*ledning*) felváltotta a nehézlovasszolgálaton alapuló szárazföldi, egyre több vár épült az országban, az építkezések és a karbantartások pedig mind nagyobb terhet róttak a környék parasztságára.

⁸⁰ Azaz a királyi birtokokon levő épületek esetlegesen költséges renoválása is ide értendő (Wessén).

frälse és hat a községből⁸¹ fogják mérlegelni, mit fog segíteni, vagy mit segítsen a község⁸² a királynak.⁸³

7. §. A hetedik cikkely az, hogy templomok, klerikálisok és kolostorok, lovagok és apródok, és mindőjük javai és szolgálói számára a király meg fog tartani minden régi mentességet, a korona jogának károsítása nélkül, és meg fogja tartani, erősíteni fogja és oltalmazni Svédország minden régi törvényét, amelyet a község szabad akaratból és egyetértéssel elfogadott, és amely korábbi királyok és királyi hatalmuk által megerősített,⁸⁴ úgy, hogy semmi törvénytelenesség nem mül felül jogos törvényt, kül-

nösen [pedig], hogy semmiféle külföldi jog nem hozatik be az országba a község számára törvényül és jogul, sem pedig semmi olyan⁸⁵ törvény nem adatik a községnek igényük és egyetértésük nélkül. A király oltalmazni is fogja a községét, és őrizni, különösen a békéset, amelyik békekességben és törvényben akar élni, az erőszakos és igazságtalan belföldiektől épp úgy, mint a külföldiektől; különösen emlékezetében fogja tartani, oltalmazni és erősíteni fogja a templom békéjét, a gyűlés békéjét,⁸⁶ a nő békéjét⁸⁷ és az otthon békéjét.⁸⁸ Minden béke gyarapodik és békétlenség elmúlik aszerint, amilyen a király.

⁸¹ „allmoge” – a MEL-ben a kifejezés hol közösség, hol község (azaz a községek összessége) értelemben fordul elő, e hely azok közé tartozik, amelyeknél egyértelmű a jelentés. Az „allmoge” értelmezéséhez lásd Schück 2005: 58–60.

⁸² Mivel nem a rendes adóról van szó, és nem világos, milyen rendkívülről, nem dönthető el, vajon az országot lakók közösége, vagy a község értendő-e itt.

⁸³ E törvényhely szó szerint bekerült Erik király Uppsalában, 1358. szeptember 14-én kelt oklevelébe, amelyben a södermanlandi parasztokat és egyéb alattvalóit biztosította arról, a jövőben megelégedik törvényes jóvedelmeivel, és csak az országtanács, valamint erre rendelt bölcs parasztok tanácsával és egyetértésével fogja őket rendkívüli adóval terhelni: „...nisi de communi regni consiliarium aliquorum [ac] prudentium rusticorum ad hoc specialiter deputatum consilio et assensu in necessitate alicuius casuum subscriptorum, qui etiam in patriae legibus continentur et excipiuntur specialiter et expresse quosque ad majorem cautelam prout in eisdem legibus exprimuntur praesentibus inseri fecimus invulgari: Först, att vthländsker häär, heeden eller christen will landet häriä eller någor inländes sätter sigh emot cronone, och konunger gitter sig eij annorlunda wärdt; eller att konunger skal krönas eller sine erichzgattu rijda eller barn sitt, son eller dotter, giffita; eller att konunger torfwer huus sin eller vbsala öde byggia; i hwilkom fallom skal biskoper af lagsagu hwarie och siäch af hommanom och siäch af bandom thet mällan sik wäga, hwad hielp allmogen ma drakelikast göre konunge sinom. In horum igitur robur, testimonium et evidentiam firmiorem sigillum nostrum una cum sigillis praedictorum regni con[s]iliarium...” (SDHK nr 7443. Az oklevelet, idézése nélkül, pontatlan keltezéssel említette jegyzetében Wessén is.) Erik Magnusson Magnus Eriksson idősebb fia, a király 1357-ban kényszerült rá arra, hogy megossa vele Svédországot, ám a Mecklenburg által is támogatott Erik 1359-ben meghalt.

⁸⁴ Szokás rámutatni, hogy egyrészt a köz(ös)ség által elfogadott régi törvények tiszteletben tartásának ígérete egy Magnus Eriksson-korabeli, kiadásra soha nem került, a király választásával, esküjével, a köz(ös)ség esküjével, a koronázással stb. foglalkozó *választási rendelet* (*valstadga*) szövegéből származik, másrészt épp e törvénykönyv az, amely, legalább részben, új törvényeket tartalmaz.

⁸⁵ Nem határozza meg, milyen. (Külföldi?)

⁸⁶ A templom és a gyűlés békéjének a megszegésével az *E* négy cikkelye is foglalkozott, a XV. például így: „Most valaki meglapul a másakra várva gyűlésbe vagy templomba menet, és meg akarja ölni, sebesíteni vagy ütni őt, mielőtt az a gyűlésbe vagy a templomba ér, és megteszi valamelyiket – akkor megtörte az esküt.” (MEL 191.) Az *E*-ről lásd Nagy 2014b! Az, aki megtörte

az esküt (azaz az említett eskütörvényeket), a MEL fogalmazása szerint *biltog* lett, azaz a királyság egészében kívül került a társadalmon. (A tisztázatlan etimológiájú *biltog* a MEL-ben a *fredlöst* váltotta fel, noha kivételesen e szó is előfordul.)

⁸⁷ „Most valaki nőt erőszakol, akkor megtörte az esküt. Ha valami látszik a férfin vagy a ruháján, amit a nő tépett, vagy látszik a nön, vagy kiáltás hallatszik és segélykérés, akkor járási bizottságnak (*häradsnämnd*) kell megvizsgálnia, mi az igaz. Most a férfi küzd a nővel, és nem sikerül ráerőltetni akaratát – ha elszakítja a nő ruháját, vagy kiáltás hallatszik és segélykérés, akkor a férfi megtörte az esküt.

1. §. Ha valaki nőt erőszakol, és ott érik, és megfogják cselekedet közben, tizenkét ember pedig megerősítettnek találja azt, hogy így történt, akkor a férfit kard alá kell ítélni, mégpedig torka elvágasára.

2. §. Ha valaki nőt erőszakol, a nő pedig közben megöli, és ezt tizenkét ember megerősítettnek találja, a férfi fekdűjké megtortatlanul.

3. §. Ha valaki nőt erővel elvisz, elszökik vele az országból, és e cselekedetért törvényesen elítélik, akkor soha nem kaphat békét, amíg a nő *giftomanja* nem könyörög érte.” (*E* XIV., MEL 191.) A középkori királyság leghíresebb nőráblásáról lásd Nagy 2012: 93. A *giftoman* az a férfi, akinek joga volt dönteni a nő férjhez adásáról. Személyét a MEL vonatkozó fejezete így határozta meg: „Apa legyen a lánya *giftomanja*. Ha ő nincs, akkor a fiú az. Ha ő nincs, akkor a lány testvére az. Ha ő nincs, akkor a féltestvére apai ágon az. Ha ő nincs, akkor a féltestvér anyai ágon az. Ha ő nincs, akkor az apai nagyapa az. Ha ő nincs, akkor az anyai nagyapa az. Ha ő nincs, akkor az apai nagybácsi az. Ha ő nincs, akkor az anyai nagybácsi az. Ha ő nincs, akkor az az, aki a legközelebbi rokon apai vagy anyai ágon. Ha a rokonok egyforma közeliek, akkor az a legközelebbi, aki apai ágú, nem pedig az, aki anyai, férfi és nem nő – mindazonáltal az anya tanácsával is, ha ő még él.” (*G* I., MEL 39.) A városi szabályozás ettől némileg eltért (*G* I., ill. *A* II., MEST 39., ill. 57.).

⁸⁸ „Ha valaki más otthonához lovagol azzal a szándékkal, hogy, amikor beér a birtokra, kárt fog okozni a parasztnak (vagy annak háza népének, vagy valakinek, aki annak birtokán van, vagy annak vendégeskedik, vagy szükségében felkeresi annak birtokát), öl, üt, teljes sebet vág, vagy sebet üt, véraláfutást okoz, vagy vérző sebet ejt, akkor mindazok, akik ott voltak a kíséretében, megtörték az esküt.” (*E* I., MEL 188.; „szükségében felkeresi”: oltalomkeresőként). Az otthon békéje a kerítésen belüli területre terjedt ki, valamint a kerítésen kívüli, de a birtokhoz tartozó épületekre (árnyékszék, szauna, stb.), amint erről a III. cikkely tájékoztat. A szabályozás részletességét mutatja a VI. cikkelynek a támadókkal foglalkozó, 1. paragrafus: „Most ki tudnak térni

8. §. Most a király az esküjét a könyvre fogja letenni, és ereklyéket fog tartani a kezében, és eképp szólni: „Kérem hát Istent oly igazul kegyesnek lenni hozzám testben és lélekben, Szűz Máriát és Szent Erik királyt,⁸⁹ és minden szentet, és a szent dolgokat, amelyeken a kezemet tartom, ahogyan meg fogom tartani és erősíteni fogom az összes előszámlált és előzőleg megnevezett cikkelyt, képességem és legjobb lelkiismeretem szerint.” A király pedig fel emelt kezével becsület[é]re és hit[é]re fogja ígérni Istennek és saját közösségének, hogy megtartja esküjét, amelyet a közössége egészének tett, fiatalnak és öregnek, meg nem születettnek és megszületettnek, nem kedvesnek épp úgy, mint kedvesnek, távollévőnek épp úgy, mint jelenlevőnek, akik hallották a király esküjét, és nem szegi azt meg semmi- ben, hanem helyette gyarapítja azt minden jóval, különösen pedig királyi szeretetével. Isten szeretete legyen a mi királyunkkal és az ő közösségével.

9. §. Amikor ő ily módon királlyá választatott és ítéltetett a *lagmanok* és a *landskapok* emberei által, és esküjére járult, amiként előzőleg megmondott, akkor törvényes király egész Svédországban. Eztán adjon hűbéradományt,⁹⁰ vezesse országát és mind- azt, amiről korábban volt szó, továbbá országában legyen az övé Istentől a legfőbb ítélet az összes bíró felett, és ugyanígy a közösség pereit felett, törvény szerint, vagy a teljes igazság kivizsgálása után, amelyiket a kettő közül ő akarja.

VI. Hogyan fognak a *lagmanok* és a *landok* emberei esküre járulni a királyhoz

Most az upplandi *lagman* és minden *lagman* a saját *lagsag*ájából, és az egész község, amelyik velük együtt jelen van a királlyá vételnél,⁹¹ erre az esküre fog járulni.

1. §. Az első az, hogy az egész község, amelyik Svédországban lakik, királynak fogja őt tartani és erősíteni fogja az ő hatalmát és minden királyi jogát.

2. §. A második az, hogy mi igaz engedelmessé- get fogunk iránta tanúsítani, és teljesíteni fogjuk rendelését mindabban, ami Isten és emberek előtt védhető, számára, hogy elrendelje, számunkra, hogy megtegyük, valamilyen jog, az övé, vagy a miénk, megszégyesése nélkül.

3. §. A harmadik, hogy hű és jóakarató szolgálói leszünk, különösen a határokhöz menő hadjáratban, vele együtt védeni országot és földet.

4. §. A negyedik, hogy a község, amelyik régtől fogva, és ma is adóköteles, meg fogja adni és teljesíteni fogja az összes éves és törvényes kötelességét a királynak, jóakaratóan és minden makacskodás nélkül, és el fogja azokat szállítani és vinni a király akarata és saját joga szerint.

5. §. Aztán a *lagman* és az egész község fog esküdni, könyvre és ereklyékre. Akkor a *lagman* azon fogja tartani a kezét és kéri Istent, hogy oly igazan legyen hozzá és az egész közösséghez kegyelmes testben és lélekben, Szűz Máriát, Szent Erik királyt és minden szentet és azokat a szent dolgokat, amelyeket a kezében tart, ahogy ő az összes, előzőleg előszámlált cikkelyt meg fogják tartani és erősíteni fogják királyuk iránt, legjobb lelkiismeretük szerint, és felnyújtott kézzel meg fogják ígérni Istennek és királyuknak becsületre és hitre, hogy megtartják esküjüket. Ezzel az esküvel pedig, és ezzel a hűség- ígérettel, amelyet a *lagman* és a község esküdött és ígért a királynak, kötődik mind fiatal és öreg, meg nem született és megszületett, nem kedves épp úgy, mint kedves, távollévő épp úgy, mint azok, akik jelen voltak és esküt esküdtek és hűséget ígértek.

VII. Hogyan fogja a király lovagolni *eriksgataj*át

Most fogja a király lovagolni *eriksgataj*át, a *landok* emberei pedig kíséretre fogják őt, és túszt adni neki, olyat, hogy ő nyugodt biztonságban legyen, és letenni ezt az előbb említett esküt. A király pedig minden *landban* és *lagsag*ában meg fogja ígérni, hogy meg fogja tartani az összes esküjét nekik, amelyeket Uppsalában esküdött, amikor őt először királynak vették.

1. §. Most a Nap járásának megfelelően fog átlovagolni országán. Akkor azok, akik az upplandi *lagsag*ában laknak, keresztül fogják kíséretre őt *lagsag*ájukon, Strängnäs-ig. Ott fogják őt fogadni a södermanlandiak, és találkozni vele, kezességvállalással és tússzal, és el fogják őt kíséretre Svintuna-ig. Ott fogják őt fogadni az östergötlandiak a túszzal együtt, és keresztül fogják kíséretre a *land*jukon a holavedi erdő közepéig. Ott fogják őt fogadni a smålandiak, és el fogják kíséretre Junabäck-ig. Ott

és menekülni akarhatnak. Mindaz, amit a birtokon vagy a telken kapnak, megtorlatlan marad. Ha a kerítés kapujában küzdenek, annak a lába pedig, aki az otthonra tört, a kapun belülré esik, a feje kívülre, legyen ő megtorlatlan. Ha a lába kívülre, a feje pedig belülré, torolják meg, mert onnan esett, ahol a lábai álltak.” (MEL 189.)

⁸⁹ A 84. jegyzetben említett *valstadga* még Keresztelő Szent János nevét tartalmazta e helyütt (Wessén).

⁹⁰ „län” – Fritz 1972: 81. megjegyzi, feltehetően a kifejezés mindkét értelme értendő e helyütt.

⁹¹ Azaz a IV. cikkelyben említett tizenkét okos és serény ember az egyes *lagsag*ákból.

fogják a västergötlandiak fogadni őt, kezességvállalással és tússzal, és el fogják kíséni őt Romundebodáig. Ott fogják a närkeiek fogadni őt, és keresztül fogják kíséni a *land*jukon az uppbågai hídig. Ott fogják a västmanlandiak fogadni őt, kezességvállalással és békével, és el fogják kíséni az östeni hídig. Ott fogják az upplandiak fogadni őt, és el fogják kíséni Uppsalába.

2. §. Akkor érkezett meg e király törvényesen *land*[jai]ba és ország[á]ba, és lovagolta végig *eriksgata*ját. Megválasztották, amiként a törvény mondja, valamint esküvel és szavakkal megtette mindazt a *land*jainak és a *landok* embereinek, amire irántuk köteles, azok pedig azt, aminek a megtételére iránta kötelesek.

VIII. Most a királyt Uppsalában fogják felesketni és megkoronázni

Amikor a király akarja, fel fogják esketni,⁹² és meg fogják koronázni Uppsalában, vagy másutt az országában, aszerint, ahogy akarja, vagy alkalmasnak találja, mégis, lehetőleg az érsek által, mindketjük méltósága érdekében.

IX. Hogyan fogja a király kialakítani a tanácsát

Amikor a királyt megválasztották, ki fogja választani a tanácsát. Először az érseket, és hozzá az annak alárendelt püspökök közül oly sokat, ahogy az számára alkalmas, azok közül, akik az országában laknak, és más klerikusokat, akik számára hasznosak.

1. §. Tizenketten lesznek a király tanácsában a lovagok és az apródok közül, és nem többen. Ezek az említettek esküt fognak tenni a királyra.

2. §. Először Istenre és a szent dolgokra, amelyeken a kezüket tartják, fognak esküdni, hogy azt fogják tanácsolni a királynak, amiről ők Isten előtt azt tudják, hogy számára és az országa számára hasznos és előnyös, és nem fogják azt elmulasztani kedvezés, rokonság, sógorság vagy barátság miatt.

3. §. A második, hogy erősíteni fogják őt az ország jogát illetően minden hatalmukkal, hogy megtartsa azt az esküt, amelyet az országnak esküdött, a közösség pedig neki. Azt pedig, hogy ezt maguk is megtartják, meg fogják ígérni.

4. §. A harmadik, hogy mindazt titokban fogják tartani, aminek a titkosságát a király akarja, és soha nem lepleznek le semmit, amiből kára származhatik a királynak vagy az országának.

X. Most a király házasságra akar lépni

Most a király házasságra akar lépni, és asszonyának reggeli ajándékot⁹³ adni; az ilyen reggeli ajándékot, hogy mily nagy lesz, a tanácsadói egyetértésével kell adni – azaz mind a püspökök, lovagok és apródok tanácsával, akik a tanácsában vannak –, és nem másképp. A királynak nincs joga várakat vagy erődöket adni,⁹⁴ hanem adjon *landok*ból és birtokokból, amazok tanácsa és egyetértése szerint.

1. §. Nem lesz ez a reggeli ajándék tovább érvényes, mint a királyné életének napjai. Élete idejének leteltével vissza fog kerülni a korona alá. Ha úgy van, hogy a királyné házasságra akar lépni, vagy ki akar utazni az országból, és nem akar tovább az országon belül maradni, akkor az a király, aki az országban van, adja neki a visszaváltás értékét tanácsa egyetértésével [a tekintetben], hogy mily nagy lesz az.

2. §. Senkinek nem lesz joga elvenni a reggeli ajándékot tőle, amíg özvegy, és az országban marad, kivéve abban az esetben, ha nyilvánvaló cselekedetekkel és teljes tanúbizonyságokkal nyer megerősítést, hogy szembehelyezkedik az országgal oly dologban, amely az országnak kárára lehet; akkor elveszítette a reggeli ajándékot és az ezért való váltóságot, de nem máskülönben.

XI. Hogyan kell a *frälsék*nek⁹⁵ szolgálniuk a királyt fegyverrel és lovakkal, és hol kell tartani a fegyverszemlét

⁹² E rövid cikkelyben kétszer is ugyanaz, a házasságra vonatkozó fejezetben is alkalmazott (és mindmáig használt) kifejezés (*víg-sel*) szerepel.

⁹³ *morgongåva* – a férj adománya a feleségnek az első, a birtokán együtt töltött éjszakájuk másnapján. Ha ingatlan volt, a férj gondozta, a nő, ha megözvegyült, ebből tudott élni. Vidéken, ha a házasságból született gyerek, a reggeli ajándék az ő anyai örökségének számított, ha nem, a házaspár azon tagjává lett, aki tovább élt. Értékének felső határát az határozta meg (*G X*, MEL 43., ill. *G IX*, MEST 42.), hogy a férj mely táradalmi réteghez tartozott, lásd Nagy 2012: 131.

⁹⁴ E kitétel oka feltehetően az a zavar, amelyik a király édesanyjának, Ingebjørg Håkonsdatternek az 1320-as években folytatott önálló politikájából adódott, amelynek alapját Varberg, Hunahals és Axevall várának ellátásként élvezett birtoklása adta.

⁹⁵ Az itt következő cikkelyei a MEL-nek a király egy Täljében, 1345. július 17-én az östergötlandi *lagsag*ában élők számára kelt rendeletén (*Tälje stadga*) alapulnak. (Ennek eredetije a stockholmi palota égésekor, 1697-ben elpusztult, a szöveg másolatból ismert [SDHK nr 5201]. A rendelet más része bekerült a *G* cikkelyei közé.)

Ily módon kell a *frälsék*nek szolgálniuk királyukat: az, aki a birtokát megváltva⁹⁶ akarja birtokolni, legyen akár lovag vagy apród, kivétel nélkül, annak rendelkeznie kell egy oly jó lóval, hogy az legalább negyven *mark penningar* értékű,⁹⁷ jobb, nem pedig rosszabb, hozzá még csatalóhoz való nyereggel, kész sisakkal és teljes fegyverzetettel, mind a testen, mind a lábon, semmit sem kivéve abból, amivel egy kifogástalan ember védje magát.

1. §. A nyolcadik napon Szent Péter napja után minden évben fegyverszemlét kell tartani Uppsalában az egész uppsalai püspökséggel, Västeråsban a västerási püspökséggel, Strängnäsban Södermanlanddal, Örebroban Närkével, Linköpingben Östergötlanddal, Kindával, Tjusttel, Vedboval, Ydrével, Grännával, Tvetával, Vistával és Visingsövel, Kalmarban a kalmari *fögderivel*⁹⁸ és Ölanddal, Rydholmiban Tiohäraddal, Falkenbergben Észak- és Dél-Hallanddal, Skarában Västergötlanddal és Dallah, Tingvallában Värmlanddal.

2. §. Ha úgy történik, hogy valaki a parasztok közül *frälsévé* akar lenni, akkor azon nap előtt fel kell szerelnie magát lóval is, fegyverrel is, hogy azok, akik a fegyverszemlét fogják tartani a király részéről, megvizsgálhassák virtusát és hírnevét, a lovát és a fegyverzetét, és azt is, vajon ő fent bírja-e tartani a *frälse* létet a birtokával,⁹⁹ úgy, ahogy ez előzőleg megmondattott.

3. §. Minden *frälső*nek el kell jönnie a fegyverszemlére, és mindegyik férfinak, legyen akár lovag vagy apród, neki magának kell viselnie a fegyverzetét, és neki magának kell ülnie a saját csatalován, azaz rendelkeznie kell fegyverzettel is, lóval is, úgy, ahogy ez előzőleg megmondattott.

XII. Ha egy *frälse* öregedik, és maga [már] nem fegyverképes

Ha egy *frälse* öregedik, vagy idős és oly képtelen, hogy maga nem bírja a szolgálatát teljesíteni,

akkor el kell jönnie a fegyverszemlére azok elé, akik ezt tartani fogják a király részéről, lóval és az összes fegyverrel, ami ehhez tartozik, és elő kell tárnia akadályait, és lennie kell vele egy embernek, aki az ő javára [azaz helyette] fog szolgálni. Akkor azok, akik a fegyverszemlét irányítják, meg fogják vizsgálni az ő akadályait, valamint azt, hogy az a férfi, aki érte fog szolgálni, hasznos-e az ország szolgálatára, vagy nem. Ha az a férfi, aki érte szolgál, elválasztódnék tőle, akkor ő [az öregedő] vegyen másikat annak helyébe, ugyanazon módon.

1. §. Ha úgy történik, hogy az, aki hadi szolgálatot teljesít lovon, kor vagy betegség miatt maga nincs az ehhez kellő állapotban, de van egy fia, vagy több, akik másoknál szolgálnak,¹⁰⁰ és nincsenek naponta otthon az apánál, akkor az apa hagyatkozzék az ő szolgálatukra, ha az osztás nem történt meg közöttük, de nem máskülönben. Mégis, közülük egynek minden évben el kell jönnie a fegyverszemlére az atya részéről, úgy, ahogy ez előzőleg megmondattott.

XIII. Ha egy *frälse* nem bír tovább maradni a *frälse* létben

Most megtörténhetik, hogy egy *frälse* távozni akar a *frälse* létből, akkor ne tegeye ezt meg másként, mint amikor a fegyverszemlét tartják. Akkor azok, akik a fegyverszemlét tartják, meg fogják vizsgálni az ő akadályoztatását és azt, hogy mi alapokon akar elválasztódnia a *frälse* létből. Ő pedig ne távozzék el a *frälse* létből azok engedélye nélkül.

XIV. Ha többen vannak együtt egy háztartásban

Ha egynél több *frälse* van el nem különülten, apa és fiai, vagy akár a veje is, aki az ő lányával házas, akkor közülük egynek, aki erre a leginkább

⁹⁶ „sin egendom frälse”

⁹⁷ Nem egykorú adat, de mutatja, mennyire fontos lehetett (életmentő és státuszjelző egyben) a megfelelő paripa: egy *frälse* 1390-ben azt nyilatkozta, a lóva 140 márka értékű, ami akkor 98 tehén értékének felelt meg (Småberg 2004: 58.)

⁹⁸ A *fögderi* a *fogde* igazgatási feladata, illetve az a terület, amelyen ezt a *fogde* ellátta. A *fogde* a latin *advocatus*ból ered, a tiszttség létezésére a 13. század végétől van adat. Az illető a király által pénzügyi (adóügyi), jogszolgáltatási, közbiztonsági jellegű feladatok teljesítésére egyaránt elhívott lett, a helyi társadalom számára ő testesítette meg a központi hatalmat, mégpedig első sorban annak adóztató voltát. (Ezért, ha elégedetlenség támadt, őt érték agyon először.)

A *fögderi* (*advocatia, prefectura*) fajtáiból az 1250 (az év, amelyben Birger jarl fia, Valdemar trónra került, elsőként a Bjälbo

nemzetségből) és 1434 (az Engelbrekt Engelbrektsson nevéhez kötött első felkelés kitörése, innen szokás számítani a *tempora disturbiorum* svédországi kezdetét) közötti időszakból történetének kiváló kutatója, Birgitta Fritz a kevés forrás ellenére is összesen bő félszázad tudott elkülöníteni (Fritz 1972: 10–11., 64–69.) A MEL keletkezése idején a legjelentősebb az olyan *fögderi* volt, amelyiknek a központjában vár állt (*borgfögderi*, későbbi szinonimája: *slottslän*). A *fögderik* nagyságáról: Fritz 1972: 63.

⁹⁹ „pröva hans mandom och frejd, hans häst och hans vapen, så ock om han förmår hålla det frälset vid makt med sin egendom” – a *frälse*-lét feltételei a 14. század közepén.

¹⁰⁰ Láttuk, az alsónői rendelet sem csak a királynak szolgálókat tekintette *frälsének*.

alkalmas, kell szolgálatot teljesítenie lóval és fegyverzettel, úgy, ahogy ez előzőleg megmondattott, és ő teszi őket mindőjüket *frälsévé*, mindaddig, amíg egy háztartásban élnek. Amint elkülönülnek, akkor nem lehetnek azért együvé ismét, hogy tovább létezzenek egyetlen *frälse* alatt, hanem azoknak, akik elkülönülnek, kinek-kinek magáért kell szolgálnia.

XV. Mikor kell fegyverszemplét tartani az egyes *landskapok*ban, és milyen jogosultságuk van azoknak, akik azt tartják

A fegyverszemplét a király részéről kell tartaniuk minden egyes előzőleg megnevezett helyen és időben azon férfiaknak, akiket a király erre levelével rendel. Nekik kell arra is ügyelniük, hogy mindazon elemekre odafigyelődjék, amelyek előzőleg megmondattak. Nekik kell megbizonyosodniuk erről, és megcselekedniük ezt, oly igazul, ahogyan a királyuk barátságát bírni akarják, a becsületüket pedig nem kockára tenni, és nem szabad engedniük senkit, sem nagyot, sem kicsit, hogy máshogy legyenek, mint ahogy megmondattott, hanem azoknak legyen meg a lovuk is, fegyverzetük is, inkább jobb, mint rosszabb.

XVI. Ha valaki elrejtőzik a korona szolgálata elől

Ha úgy történik, hogy valaki el merészel rejtőzködni a korona szolgálata elől, amikor azt az ország védelmére rendelik el, vagy a fegyverszemle elől érvényes akadályok nélkül – amelyek ezek, és nem mások: vagy az, hogy az országon kívül van, amikor a szolgálatot elrendelik, vagy betegágyban fekszik, és jó emberekkel erősítették meg, hogy ez így van –, ha valaki így tesz, és nem képes menteni magát úgy, ahogy most megmondattott, el kell veszítenie *frälse* létét, amelyet birtokolt, és soha kaphatja azt vissza, amíg a király különleges kegyelmét nem élvezzi; és ehhez fizessen még negyven márka¹⁰¹ jóvátételt.

XVII. Ha valaki eltávozik a király hadijelvényétől

Ha úgy történik, amit Isten hártson el, hogy valaki eltávozik a király hadijelvényétől, amikor az

ember az ellenség ellen vonul, vagy a király meghatalmazottjától, vagy akár hadi vállalkozás alatt is, amelyet a király vagy a meghatalmazottja bocsát ki, az, aki így tesz, elveszítette életét is, javait is, amíg a király kegyelméből engedélyt nem kap arra, hogy megváltsa életét. Ha anélkül szökik el, hogy foglyul ejtik, soha nem kaphatja vissza békéjét, ha nem élvezzi a király különleges kegyelmét. Ha egy kapitány valakit azzal vádol, hogy így tesz, ez pedig tagadja, akkor egy bizottság¹⁰² fogja eldönteni, amelyik tizenkét férfiből áll, akik részt vettek a hadi vállalkozásban, és ők [a kapitány, illetve a vádlott] fogják kijelölni a bizottságot fele-fele arányban.

XVIII. Ha valaki fogoly lesz a király szolgálatában

Ha valakit foglyul ejtenek a király szolgálatában, akkor a királynak kell őt kiváltania, és meg kell térítenie neki a lovát és a fegyverzetét, és kártalanítania kell.

1. §. Ha úgy van, hogy egy *frälse* csatalova használhatatlanná válik onnantól, hogy ő az ország szolgálatában kivonul, addig, hogy ismét visszatér otthonába, akkor a királynak kell megtérítenie a lovat. A lovat mindazonáltal át kell adni a király marsalljának, ha ő él, vagy tanúskodással is erősítse meg, hogy elveszített egy ily jó lovat. Ha a ló más módon hal meg, mint amelyről most volt szó, akkor ő [a *frälse*] vegyen egy újat a helyébe az ország szolgálatára.

XIX. Ha egy *frälse* csatalova meghal, mielőtt a fegyverszemplét megtartják

Ha egy *frälse* lova meghal, mielőtt a fegyverszemplét megtartják, és ez élő tanúkkal erősítették meg, és teljes tanúságtételével azoknak, akik azt látták, és jelen voltak, amikor az meghalt, akkor adniuk kell neki nyolc hényi haladékot egy oly jó ló vásárlására, amilyen előzőleg megmondattott. Azon a napon pedig, amely számára most kitűzetett, jöjjön az előzőleg megnevezett emberekhez, és legyen akkor mentes peres eljárástól a király számára, ha így történik. Mégis, be kell mutatnia a fegyvereit,

¹⁰¹ A roppant összegű büntetés mértékét a lopással foglalkozó fejezet (*T*) rendelkezései segítenek érzékeltetni: aki két *örénél* (azaz negyed márkánál) kevesebb értékűt lopott el, azt addig korbácsolták, amíg lejtött a bőre. Ha a lopott tárgy értéke két és három *öre* közé esett, az elkövető egyik fülét is levágták, ha három és négy közé, akkor a korbácsoláson felül mindkét fülét, fél

márka értékű lopás („teljes lopás”) felett pedig (egyetlen eset kivételével) a tettest felakasztották.

¹⁰² „en nämnd av tolv män” – végső soron a kifejezés a *nämna*: nevezni igéből származik. Amint itt is, általában olyan, tizenkét főből álló testületet jelöl, amely a jogszolgáltatásban kapott megbízást. Az alábbiakban a fordítása mindenütt „bizottság”.

amikor a fegyverszemplét tartják, ha élvezni akarja *frälse* létét.

XX. Ha egy *frälse* gyereket hagy maga után

Ha lovag vagy apród egy fiat hagy maga után, vagy akár többet is, ennek *frälseként* kell bírnia a javait addig, addig, amíg tizenöt éves [nem lesz]. Aztán neki, vagy másnak az ő részéről, az ország szolgálatába kell állnia, és szolgálatot kell teljesítenie a javaiért, vagy adózni kell, és kötelességét teljesítenie, mint egy paraszt, ha nem bírja teljesíteni a szolgálatot.

XXI. Ha egy *frälse* meghal, és házának asszonya¹⁰³ túléli őt

Az özvegyei olyan férfiaknak, akik *frälseként* szolgáltak életükben, továbbá azok a gyerekeik, akik nem érték el a törvényes kort, élvezni fogják a *frälse* létet, anélkül, hogy a község valamely joga sérül, oly módon, hogy addig, ameddig a nő özvegyként él, *frälse* lesz, és szabad minden szolgálatától, addig a napig, amikor új házasságra lép. Ha *frälsét* kap [férjül], akkor ez szolgáljon az ő javaiért, egyszerűen a sajátjáiért; ha parasztot kap, adózzék és teljesítse kötelességét, mint egy paraszt.

1. §. Ha egy lovnak vagy apródnak lánya marad maga után, akkor ő ugyanazt a *frälse* létet fogja élvezni.

2. §. Ha egy özvegy vagy egy szűz erkölcstelen-séget¹⁰⁴ követ el, akkor elveszítette azt a *frälse* létet, amelyikről most szó volt.

XXII. Hogyan szabad püspököknek, lovagoknak és apródoknak a királyhoz vagy más helyre lovalgolniuk

Az érsek az országon keresztül a királyhoz negyven lóval lovalgolhat, egy püspöke harminc lóval, a király meghatalmazottja harminc lóval és nem

többel, lovagok és apródok a király tanácsában tizenkét lóval és nem többel,¹⁰⁵ lovagok a király tanácsán kívül nyolc lóval fognak lovalgolni, és nem többel, lovagokhoz hasonló apródok hat lóval és nem többel, alacsonyabb rangú férfiak, akik szolgálatot teljesítenek a *frälse* létért, három lóval és nem többel, kivéve hadjárat esetén. Ily módon kell lovalgolniuk a királyhoz. Az, aki ezzel ellentétesen cseleksedik, fizessen negyven márka jóvátételt, ez pedig csak a királyé lesz.

XXIII. Milyeneknek kell lenniük a tavernáknak és a tavernásoknak

Most tavernáknak kell lenniük közutaknál, nagyobb falvakban pedig, ahol tavernák nem lehetnek, eligazítóknak, hogy az utazóknak ételmet, lóabrákot árúsítsanak, hajlékot kölcsönözzenek annak, aki ezt barátságosan kéri, cellát, alvóhelyet, istállórészt, mégis úgy, hogy a paraszt jószága nem szorul ki.

1. §. Két vendégfogadónak is kell lennie minden városban, amelyek az utazóknak árúsítani fognak ételt és sört és lóabrákot és mindent, amire azoknak szükségük van. Ha ez nem történik, és nem tartatik meg egy városban, fizessen jóvátételként a polgármesterek mindegyike¹⁰⁶ ebben a városban negyven márkát, minden tanácsstag pedig húsz márkát, és az csak a királyé lesz.

2. §. Kifejlett ökröt kereskedőnek vagy parasztnak tizenkét *öréért* kell árulnia, öreg juhot négy *örtugéért*, egy márka sertéshúst és vaját két svéd *penningéért*, teljes nyaláb szénát négy svéd *penningéért*, kenyeret és sört aszerint, ami a legközelebbi városban rendes vásárnapon érvényes. Zabot a birtok gazdájától úgy kell vásárolni, hogy egy vékányi szemnek két *penninggel* többet kell érnie, mint a legközelebbi városban.

3. §. Ha parasztok nem árúsítanak, és nem nyújtanak hajlékot úgy, amiként az most megmondattott, jóvátételül ezért három márkát fizessenek, egyet a királynak, a másodikat a járás fejének,¹⁰⁷ a harmadikat az utazóknak.

¹⁰³ „husfru” – elsősorban előkelő emberek feleségére használt kifejezés, ám belőle ered a *hustru* (feleség) szó.

¹⁰⁴ „lönskaläge” – azokban a századokban, amelyekben a törvények csak a házasságon belüli és heteroszexuális nemi együttét engedték, az ettől eltérő heteroszexuális helyzetekre a svéd törvényekben három kifejezést használtak. A *lönskaläge* nem házások egymással folytatott szexuális kapcsolatát jelölte (a 19. században szűnt meg a büntethetősége), az *enkelt hor* (kb. egyszerű szeretőség) az olyat, amelyikben az egyik fél házas volt, a *dubbelt hor* azt, amelyikben mindkettő, de nem egymással.

¹⁰⁵ Az egyházi vezetés katonai kíséretéhez mérten feltűnően kicsire szabott létszám.

¹⁰⁶ Amint erről volt szó, a MEST *Kg*-je foglalkozik a város vezetésével. A II. cikkelye szerint három-három svéd és német polgármester legyen, valamint harminc tanácsstag, közülük azonban minden évben csak egy-egy, illetve tíz-tíz lesz hivatalban. Ha kevesebb tanácsstag adódik egy városban, német helyére tehető svéd, fordítva nem (MEST 3.).

¹⁰⁷ „häradshövdingen” – választására a járásnak a *lagman* által összehívott gyűlésén került sor: „...a járás közössége tizenkét

4. §. Egy paraszt nem köteles ételt árusítani ugyanazoknak az embereknek ugyanazon utazás alkalmával többször, mint egy étkezéshez és egy napnyi takarmányhoz, nem tartozik semmiféle útiköltséggel sem, vagy továbbzállítással, ha nem maguk a parasztok akarják ezt, továbbá többnek sem egy alkalommal, mint [ahogy] elrendeletett és előzőleg elmondattott.

5. §. Ha valaki elvesz valamit paptól vagy paraszttól, vagy vendégeskedik házukban akarattuk és ezen mi törvényünk ellenére, és ez megerősített nyer ellenében teljes tanúskodással, akkor a király joga és kötelessége karddal elvételni annak életét, legyen az akár magas vagy alacsony [állapotú], ilyen bűnért és erőszakért. Az efféle emberek, ha ebben elítéltettek, rendben megfoghatók a *lagmanok*, valamint alacsonyabb bíró által is, és meg is kell őket fogni, de nem veszíthetik el életüket, mielőtt az a király és a király ítélete előtt nem volt, vagy azok előtt, akiknél a király ítélete. Ha valaki ilyen alkalommal megöletik általuk, [azaz] a tulajdonos által, vagy azok által, akik védekeznek, azok, akik ilyen tesznek [azaz a rablók vagy támadók], fekéldjenek megtorlatlanul, akár, mint a király kardja számára.¹⁰⁸

6. §. Az, amit nem fizetnek meg, mielőtt a vendég távozik a birtokról, az rablott és nem vásárolt, ha a paraszt vádat emel. Annak pedig, aki ilyen tesz, ugyanazon büntetés alá kell járulnia, amelyik előzőleg megmondattott.

7. §. Ha egy vendég, vagy több azok közül, akik együtt vannak az étkezésnél azon alkalommal, amikor vendégeskednek, öl vagy ölet, vagy vérig sebez, vagy valamely cselekedettel dühében vérző sebet vagy véraláfutást¹⁰⁹ okoz nekik, és ha őket tetten érik, veszítsenek életet életért ebben az ügyben, annyian, ahányan megsebesítették őt vágás vagy szúrás révén. Ha nem érik tetten, járuljon biztonságban a király elé, vagy az elé, akinél a király ítélete,

aztán pedig lesz fél hónapnyi haladéka és békéje. Mindazok, akik ezt tették, [fél] kezükkel adjanak jóvátételt sebért, vérző sebért vagy véraláfutásért,¹¹⁰ mindaz pedig legyen megtorlatlan, amit ők a telken a paraszttól, annak feleségétől, gyerekeitől vagy szolgálóitól kaptak; az, ami ellenük történt a telkükön, úgy kerül visszafizetésre, amiként fentebb megmondattott.

8. §. Ha egy vendég dühödten lovagol el a birtokról, azért, mert nem tehetett meg mindent, amit akart, és más alkalommal ugyane dologért öl, vérző sebet vagy véraláfutást okoz, ha ezért törvényesen elmarasztalt lesz, ugyanazon büntetés alá kell járulnia, amely előzőleg megmondattott, mert nem szabad bosszút állnia a megszállásért való fizetés után.¹¹¹

9. §. Egyebekben a vendéglátó házigazdának, a feleségének, gyerekeinek és szolgálóinak [a] gazda békéjében és törvényében¹¹² kell lenniük, amikor nem vendégeskedik náluk senki.

XXIV. Ha valaki elvesz valamit erővel mástól

Ha valaki erővel vesz el valamit attól, akinek az a kezén van, házat, földet, erdőt, vizet vagy vízművet,¹¹³ vagy valamiféle ténykedéssel azt számára használhatatlanná teszi, és el akarja tulajdonítani azt, vagy akár pénzt is [vesz el erővel], térítse meg a kárt, és ehhez még negyven márkát, három részre osztásra.¹¹⁴

XXV. Ha valaki lemond a felperesi jogról

Az, aki lemond a felperesi jogról, elvesztette jogát a bűnössel szemben, az pedig, aki átveszi a felperesi jogot, annak ne adassék válasz, sem esküvel, sem pénzzel.¹¹⁵ Senki pedig másnak szószólója ne

embert fog kijelölni, akiket akar, a *lagman* maga pedig a tizenharmadik. E tizenhárom fog hármát a király elé tární választásra, azok közül, akik a járásban laknak. Közülük fog venni egyet a király...” (R II, MEL 158.)

¹⁰⁸ „de som sädant göra ligge ogilla liksom för konungens svärd” – Wessén is felhívta a figyelmet az igen zavaros mondatszerkezésre, az értelem azonban világos: a védők által megölt támadó úgy tekintendő, mintha a király ítélete végzett volna vele.

¹⁰⁹ „sårar till blod eller ... gör dem blodvite eller blånad” – a *blodvite* is vérző seb, de kisebbet jelöl, mint a vérig sebzés, a *blånad* a bőr elsötétülése ütés következtében. A MEL ismételtlen foglalkozik azzal, esetenként melyik sebesülésért milyen büntetés jár (például E I, II, IX stb., S I XVI).

¹¹⁰ „Alla de ... böte hand för sår, blodvite eller blånad...”

¹¹¹ „... ty han får icke hämnas efter böter för sin gästning.” Számomra bizonytalan értelmű a paragrafus vége. E helyütt a

„böter”-t egyszerűen fizetségnek vettem, abból indulva ki, hogy már az alsnői rendelet is *fredlössé* tette azt, aki megbékélés létrejötté után (ingången förlikning) követett el valamit – márpedig a kifizetett megszállás az egyezség egy fajtája.

¹¹² „i bondes fred och lag”

¹¹³ „vattenverk” – vízi malom?

¹¹⁴ Azaz, amint erről volt szó, a felperes, a járás és a király részeseült a negyven márkából.

¹¹⁵ „den som tager emot målsäganderätt honom må icke svaras varken med ed eller pengar” – kétségtelen, hogy az *icke* és a *varken ... eller* külön-külön tagadó értelművé teszik a mondatot, az értelme mégis az a helynek, hogy az olyannak, aki más felperesi jogát vette magára, ne adassék törvény előtt felelet („honom må icke svaras”), és ezt az állítást csak kiegészíti a zárás: sem esküvel, sem pénzzel.

legyen, kivéve az olyan esetekben, amelyeket a törvény mond. Ha valaki ezt teszi, fizessen negyven márka jóvátételt, ez pedig egyedül a királyé.

XXVI. Ha egy *frälse* férfi vagy egy *frälse* nő csalással cserél földet

Ha egy *frälse* férfi vagy egy *frälse* nő cserél, vagy adásvételt tesz¹¹⁶ némelyekkel, akik adóköteles földön laknak, nyilvánosan, ahogy a törvény mondja, titokban pedig, egymás között, olyan feltételekkel, hogy mindketten meg fogják tartani továbbra is a magukét,¹¹⁷ csalással vonva magukhoz a király bevételeit, az, aki így tesz, az teljesen meglopja¹¹⁸ a királyt, minden esetben annak megfelelően, amilyen értékű az volt. Annak, aki nyilvánvalóan, teljes tanúbizonyossággal és esküvel ebben elmarasztalt lesz, tolvaj büntetése alá kell kerülnie, az adóköteles pedig térítse vissza a királynak az összes éves kötelezettséget mindenegyves évért, amiként a törvény mondja.

XXVII. Ha valaki erőszakos cselekedetet követ el azzal szemben, akit a király a békéjébe vett

Ha valaki erőszakos cselekedetet követ el azzal szemben, akit a király nyílt levelével vett a békéjébe, azért, mert az vádat emelt ellene a király előtt, ha elfogták, és teljes tanúbizonyossággal törvényesen elmarasztalták, elvesztette életét és ingóságát, a jogos örököse pedig vegye a földjét. Abból az ingóságból pedig a felperes vegye a harmad részt, a király pedig vegyen két részt.

XXVIII. Ha valaki megszegi a király vagy a meghatalmazottja ítéletét

Ha valaki megszegi a király ítéletét, amelyet a király adott, vagy a meghatalmazottja, és van erről ítéletlevele, fizessen negyven márka jóvátételt, és

az egyedül a királyé lesz. Ezt a negyven márkát tizenkét embernek kell behajtania a bűnöstől, először az ingóságából, ha nem elég rá az ingóság, akkor mérjék fel a házat, ha nem elég rá a ház, akkor becsüljék fel a földet, úgy mégis, hogy az ő rokonai és közvelvalói jogosultak lesznek visszaváltani a földet egy éven és egy éven belül, annak értékén. Ha ez nem elég mind a királynak, a felperesnek és a járásnak, akkor legyen fogvatkozás mindőjük számára, ugyanannyi márkából, mint márkából,¹¹⁹ kivéve, ha tartozásról van szó, akkor először kiméretik a felperesnek az ő teljes joga, és aztán a királynak az ő teljes joga.

XXIX. Ha valaki tartozásért perel valakivel

Most valaki, akinek levele van valakiről tartozás kérdésében, a király elé jön, az pedig, akivel szemben a per zajlik, nincs ott, hogy válaszoljon, akkor a királynak kell a pereskedő számára kirendelni egy embert vagy kettőt abban a *landskap*-ban, amelyekben az lakik, akivel szemben a per zajlik, és az egyiküknek, vagy mindkettejüknek kell annak, aki ellen a per zajlik, eleget tennie a pereskedő számára azon a napon, amelyet a király meghagy a levelével. Vagy pedig fel kell ott mutatnia nyugtáját annak megerősítésére, hogy megadta neki a tartozást a *landslagnak* megfelelően. Azt pedig, hogy [ez] így ment végbe, azoknak, akik ott jelen voltak, levelükkel a király tudomására kell hozniuk.

XXX. Mit kell annak jóvátételül fizetnie, aki vadászik a király parkjaiban

Ha valaki vadászik a király parkjaiban, akárhol is vannak azok, elvesztette lovait és számszeriját, és ehhez negyven márkát, és ezt a járási bizottság fogja eldönteni, ha őt nem érik tetten, és az [a negyven márka] egyedül a királyé lesz.

¹¹⁶ A földszerzésnek ekkor öt törvényes útja volt: „Egy az örökség, ha [a föld] törvényesen örökölt, a második a csere, ha törvényesen cserélt, a harmadik a vásárlás, ha törvényesen vásárolt, a negyedik az ajándék, ha törvényesen adott, az ötödik a zálogba tett föld, ha törvényesen zálogba tett, és a zálog túl régóta állt fenn.” (azaz a tulajdonos már elvesztette jogát a visszaváltásra; *J I.*, MEL 72.)

¹¹⁷ Azaz a föld természete (*jordnatur*) ekkor (és még századokig) a birtokostól függött. Ennek megfelelően a középkorban három fő csoportja létezett: korona-, *frälse*- (egyházi és világi egyaránt) és adózó, azaz paraszti (*kronojord*, *frälsejord*, *skattejord*). Ha a paraszt (akár látszólag) eladta a földjét egy *frälsének*, akkor a korona bevétele csökkent, ezért utóbb, a nyköpíngi egyezségben

(1396. szeptember 20.) Margareta Valdemarsdotter megtiltotta a birtok elszakítását a koronától vagy adózó paraszttól. Rendeletének egy következményeként egy világi *frälse* kétféleképp gyarapíthatta birtokát: új föld művelés alá vonásával, vagy más *frälse* rovására, emiatt pedig a várhűbérékért és a jövedelemmel járó tisztségekért folytatott küzdelem az arisztokrácián belül még élesebbé vált.

¹¹⁸ „han är full tjuv från konungen” – „teljes tolvaj” a *T V*, VI (MEL, 268.) szerint az, aki fél márka értékűnél többet lopott (lásd ehhez a 101. jegyzetet), ha ez rábizonyult, felakasztották.

¹¹⁹ „lika mycket av mark som av mark” – azaz az egyiknek járó márkából ugyanannyi, mint a másiknak (és a harmadiknak) járóból, a veszteség egyenlő.

XXXI. Most tizenkét ember fogja megvizsgálni,
történik-e valami megszegés
a *konungsbalkennek*

Most történhetik úgy, hogy valamit abból, ami a *konungsbalkennek* áll, megszegnek a király ellen, akkor tizenkét férfit kell erre rendelni mindegyik *lagsagában*, kiválasztva és kijelölve közösen a király és a *lagman*¹²⁰ által. Nekik kell figyelmes gondoskodással felkutatniuk és felderíteniük – kinek-kinek a maga *landrészében*, amelyet neki osztottak, hogy abban felügyelje a törvényt – mindazokat, akik háborgatják a közösséget e törvény ellenében. Ezt az esküt fogják pedig letenni Istenre és az ő szent dolgaira és saját földi becsületükre, és így fognak szólni: Kérjük Istenet és a szent dolgokat, amelyeken a kezünket tartjuk, segítsenek minket, oly igazul, ahogy mi nem fogunk valakit bűnössé tenni, aki nem bűnös, sem pedig nem bűnössé, aki bűnös, azon lelkiismeret és értelem szerint, amelyet Isten nekünk adott, és ezt nem fogjuk elmulasztani rokonság, sógorság vagy félelem miatt, vagy barátság vagy valami kedvezés miatt, és kötelezzük magunkat, hogy sértetlenül meg fogjuk tartani az összes fent megnevezett cikkelyt, és azokat, amelyek utánuk következnek ebben a fejezetben, az ezen fentebb megnevezett jog szerinti felelősséggel,¹²¹ úgy segítsenek minket Isten, és a szent dolgok, amelyeken a kezünket tartjuk. Az, akit a tizenkettő, vagy közülük hét ment, megmentett a király ítélete számára a eljárás és a felperes ellenében. Az, akit ők elítélnek, a király vizsgálata alatt elítélt, keze, nyaka, élete és javai vagy ingósága vesztésére a király és a eljárás javára, a büntetteknek megfelelően.

XXXII. Az erőszakos megszállásról¹²²

¹²⁰ E szó bizonytalan olvasat (Wessén), lehet, hogy „a *land* emberei” a helyes.

¹²¹ „vid ansvar enligt denna förut nämnda rätt” – Wessén értelmezése: e tizenkettő ugyanazt a büntetést kapná, amelyet testületként engedett elkerülni.

¹²² Az erőszakos megszállásról (*våldgästning*) a tavernáknál már volt szó, a KrL e helye („Huru waldzgerminga scula kaeras...”) nem is ezzel foglalkozik, hanem erőszakos cselekedetekkel (*våldgästning* helyett *våldsgärning*).

¹²³ „sockenmän” – azt, hogy a kifejezés a 14. század közepén mindegyiküket jelölte-e, vagy pedig, mint századokkal később, a parasztok közül csak azokat, akik adót vagy bérleti díjat fizetőként (azaz: *skattebönder* illetve *landbor*) jogosultak voltak részt venni a *socken* döntéshozó fórumán (*sockenstämma*), nem tudom megmondani.

¹²⁴ Valójában a király bizottsága (*konungens nämnd*, *konungsnämnd*) a XXXI., valamint az e cikkelyben olvashatónál is nagyobb jogkörrel rendelkezett: „Az, aki hadat állít a király vagy

Minden erőszakos megszállásért vádat kell emelni, a legközelebbi ünnepnapon azután, hogy a jogtalanság megtörtént, egyházközségi férfiak¹²³ és szomszédok előtt, amiként a *land* első gyűlésén is, vagy a gyűlésen abban a eljárásban, ahol ő lakik, vagy a cselekedet elkövetése utáni legközelebbi hat hét alatt maga a király előtt is, vagy az előtt, akinél az ítélete van. Ha nem emel vádat úgy, amiként megmondattott, akkor mindenkinek a pere erőszakos megszállásért halott és érvénytelen. Az, aki ellen vádat emelnek, nyugalomban járuljon válaszadásra a tizenkettő elé, és térjen meg tőlük, és legyen tizen-négy napnyi haladéka. Ha nem akar válaszra járulni, akkor elítélt lesz a büntetése miatt, a büntetés pedig jöjjön rá az általa megszegettek szerint. Ha az, akit vádolnak, azt gyanítja, vagy attól fél, hogy valaki a tizenkettő közül jogtalanul elfogult ellenében, akár rokonság, sógorság, barátság, ellenségesség, irigység vagy rosszakarat miatt, és ezt tisztán meg tudja erősíteni, és ki tudja mutatni eggyel, kettővel vagy hárommal szemben, akkor azokat ki kell zárni, de nem többet, és állítanak másokat a helyükre erre az alkalomra, és nem tovább.

XXXIII. Ahol vétének a király ítélete ellen, ott a király bizottságának kell erről megbizonyosodnia, és jóvátételt megítélnie a király, a felperes és a eljárás számára

Ha valaki nem tartja meg a király ítéletét, a király bizottságának kell hozzá az otthonába utazni, és kimérni nála a királyt illető jóvátételeket ítélt-szegésért, és mindenkinek az ő jóvátételeit, amelyeket nála megítéltek, aszerint, ami előzőleg megmondattott.¹²⁴ Ha a király egész bizottsága nem tud jönni, akkor legalább kettőnek a bizottságból oda kell mennie, ahol ő lakik, és lenniük kell velük más

az ország ura ellen, vagy kísérlet tesz a foglyul ejtésére vagy a megölésére, vagy erőszakos cselekedeteket vagy valami jogtalanságot hajt végre levéllel, tanáccsal, cselekedetekkel vagy segítséggel, az el fog veszíteni földet, javakat, életet, ha elkövetés közben fogják el. Most felróják neki, és nem elkövetés közben megfogott: a király nämndjén fog állni a dolog, és aztán ők fognak esküdni, ki-ki magáért, ami az esküben áll, amiként az esküjében hangzik. Ha elítélik őt, elvesztett mindent, amint előzőleg megmondattott. Ha felmentik, legyen *saklös*.” továbbá: „Ha valaki külföldi haderőt vezet szülőföldje ellen, fegyvert visel jogos ura ellen és pusztítja saját szülőföldjét, kivéve abban az esetben, amikor azt a királyt kíséri, aki törvényesen érkezett az országba, akkor ő és mindenki, aki vele volt, elvesztette életét, tulajdona pedig a korona örök birtokába jut. Ha valakinek ily dolgot tulajdonítanak, az pedig nem nyilvánvaló, akkor a király bizottsága fogja felmenteni vagy elítélni őt. Ha felmentik, legyen *saklös*, ha elítélik, veszítse életét is, javait is.” (H VII, VIII. MEL 214–215.)

derék embereknek abból a járásból, ahol ő lakik, úgy, hogy a bizottság mindig teljes számú, vagy legalább hét [tagú]. A király bizottságát kell illetnie pedig, a munkájáért és a kosztjáért, minden, a király ítélete elleni bűnökért [kiszabott] jóvátétel harmadrészenek.

Források

- KrL: *Kristofers Landslag* (http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/01_Bitar/B.L1.A-KrL.html)
- MEL: Holmbäck, Åke – Wessén, Elias: *Magnus Erikssons landslag*. Lund, 1962. (Rätthistoriskt bibliotek, sjätte bandet)
- MEST: Holmbäck, Åke – Wessén, Elias: *Magnus Erikssons stadslag*. Lund, 1966. (Rätthistorisk bibliotek, sjunde bandet)
- Petersson, Olof – Wahlgren, Anna (red.) 1999: *Sveriges konstitutionella urkunder*. SNS Förlag, Stockholm.
- Ragvaldus 1614: *Leges Svecorum Gothorumque per doctorem Ragvaldum Ingemundi ... latinitate primum donatae nunc autem zelo patriae illustrandae Iohannis Messenii ... a multiplici librorum errore fideliter vindicatae...* Stockholmiae Typis Christopheri Reusneri typographi regii, MDCXIV
- SDHK: Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (riksarkivet.se/sdhk)
- Werböczy, Stephanus 1990: *Tripartitum. A discsőges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve* [Latin-magyar kétnyelvű kiadás.]. Téka Könyvkiadó, Budapest.

Felhasznált irodalom

- Banyó Péter 2001: „Én voltam a legjobb középkorász a Postán” (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/„en-voltam-a-legjobb-kozepkorasz-a-postan”> – Letöltés: 2017. augusztus 31.)
- Bolin, Sture 1935: Folkungarna. En terminologisk och historiografisk undersökning. *Scandia* 8. nr. 2. 210–242.
- Engel Pál 2001: *Szent István birodalma*. MTA TTI, História, Budapest.
- Engel Pál 2003: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: Engel Pál: *Honor, vár ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Osiris Kiadó, Budapest, 198–224.

- Eriksson, Bo 2011: *Svenska adelns historia*. Norstedt, Stockholm.
- Fritz, Birgitta 1972: *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*. Almqvist et Wiksell, Stockholm.
- Harrison, Dick et al. 2009: *Sveriges historia 600–1350*. Norstedt, Stockholm.
- Helle, Knut (ed.) 2003: *The Cambridge history of Scandinavia, Vol. 1: Prehistory to 1520*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hellquist, Elof 1922: *Svensk etymologisk ordbok*. C. W. K. Gleerups förlag, Lund.
- Holmbäck, Åke 1962a: Inledning. In: MEL XIII–L
- Holmbäck, Åke 1962b: När började man tillämpa Magnus Erikssons landslag i de särskilda lagsagorna? In: MEL LVI–LXII
- Holmbäck, Åke 1966: När författades Magnus Erikssons stadslag? In: MEST LV–XCXVII
- Jägerstad, Hans 1948: *Hovdag och råd under äldre medeltid. Den statsrättsliga utvecklingen i Sverige från Karl Sverkerssons regering till Magnus Erikssons regeringstillträdande (1160–1331)*. Lund.
- Larsson, Lars-Olof 1985: Jordägfördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering. *Scandia* 51. nr. 1. 61–90.
- Liedgren, Jan 1962: Landslagens stadsfästelsebrev 1442 och dess besegling. In: MEL LXIII–LXIX.
- Nagy Gábor 2012: *A középkori Svéd Királyság története*. Egyetemi Kiadó, Miskolc.
- Nagy Gábor 2014a: Egy modern demokrácia gyermekkorából: Három szöveg a Bjälbo-nemzetség uralmának idejéből. In: Buhály Attila – Reszler Gábor – Szoboszlai György (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 99–108.
- Nagy Gábor 2014b: „...har brutit edsöret”: Magnus Eriksson országos törvénykönyvének eskütörvényei. In: Horváth Zita (szerk.): *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tomus XVIII, Fasciculus 1*. Egyetemi Kiadó, Miskolc, 173–186.
- Nagy Gábor 2017a: Natio Gothica. A gót azonosságtudat a latin nyelvű svéd történetírás első alakjainál. In: Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 29–44.
- Nagy Gábor 2017b: Az uppsalai érsekségtől a kajaneborgi várbörtönig. A latin nyelvű svéd történetírás négy alakjáról. In: Nagy Gábor – Rada

- János – Viskolcz Noémi (szerk.): „...nem egyetlen történelem létezik.” *Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából.* Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XXI, Fasc. 2, 247–265.
- Nilsson, Bertil et al. 1998: *Sveriges kyrkohistoria 1. Missionstid och tidig medeltid.* Verbum, Stockholm.
- Nilsson, Göran B. 2014: Vad man bör veta om Yngre Västgötalagen. In: *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Årsbok MMXIV.* Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm, 87–107.
- Robert, Kyra 1998: Christoph Reusner der Ältere. Revals Erstdrucker im 17. Jahrhundert. In: *Stad und Literatur im deutschen Sprachraum der Frühen Neuzeit.* Hrsg. von Klaus Garber unter Mitw. von Stefan Anders und Thomas Elsmann. Niemayer Verlag, Tübingen. Bd 2., 813–821.
- Schlyter, Carl Johan 1834: *Corpus iuris Sueo-Gothorum antiqui. Volumen III. Samling af Sveriges gamla lagar. Tredje bandet. Uplandslagen.* Norstedt, Stockholm.
- Schlyter, Carl Johan 1862: *Corpus iuris Sueo-Gothorum antiqui. Volumen X. Samling af Sveriges gamla lagar. Tionde bandet. Konung Magnus Erikssons landslag.* Lund.
- Schück, Herman 2005: *Rikets råd och män. Herredag och råd i Sverige 1280–1480.* Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademi, Stockholm.
- Småberg, Thomas 2004: *Det stängda frälset. Makt och eliter i det medeltida lokalsamhället: Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390–1520.* Göteborgs Universitet, Göteborg.

PULSZKY FERENC, A MÚZEUMOK ÉS KÖNYVTÁRAK ORSZÁGOS FŐFELÜGYELŐJE

Bodó Sándor

A magyarországi múzeumok és közkönyvtárak létesítésének hőskora – a Magyar Nemzeti Múzeum és a nagyszombati Bruckenthal Múzeum 19. század eleji alapítását követően – az 1850-es években kezdődött. Az általános európai – különösen német – példák nyomán, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók kultúra, tudomány és műemlékvédelem iránt egyre erősödő érdeklődést mutató vándorgyűlései által, valamint több európai és hazai kiállítás és nemzetközi kongresszus figyelmétől is segítve gombamód szaporodtak a hazai vidéki múzeumok. A múzeumalapítási törekvéseket azonban néhány igazán kiemelkedő tudós személyiség ösztönző ereje segítette érvényesülni. Mindenekelőtt az ún. „régiségtani triász” tagjai: Römer Flóris, Pulszky Ferenc és Hampel József tevékenysége volt meghatározó. Egyikük, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc utáni száműzetésből 1866-ban hazatért, s 1869-től a Nemzeti Múzeum igazgatói feladatait végző Pulszky Ferenc „hivatalból” tehetett sokat a fővárosi és vidéki múzeumok fejlődéséért.¹

A feltételek megteremtéséért Henszlmann Imre 1870. január 31-én képviselőként interpellációt intézett az országgyűléshez a „történeti emlékek országos felügyeltestése” érdekében. Riasztó példákat idézve indoklásában utalt a bécsi udvar által létesített „Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale” 1850-es években folytatott tevékenységére, s törvényjavaslata tárgya: „a történeti és műemlékek körüli intézkedés országos felügyelet alakjában”. A felügyeletet két irányba kívánta kiterjesztetni, az ingatlan és az ingó műemlékekre. Az ingatlanok esetén a kassai dóm „vandalizmussal” határos tatarozását idézte, az ingó emlékek ügyében pedig a vasútépítést. „Jelenleg, midőn a vasutak mély barázdákat húznak hazánk számtalan vidékén, sok régiségek támadnak fel a föld sírjából”, de nagy része nem a Nemzeti Múzeumot gazdagítja, hanem külföldre kerül, „leginkább pedig az e tekintetben már amúgy is dúsgazdag Bécsbe.”² Henszlmann javaslata sikeres volt, mert 1872-ben megalakulhatott a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága,

mely 1881-ig működött, s felváltotta az 1881-es műemléki törvény által életre hívott Műemlékek Országos Bizottsága. Az ingó emlékek körüli feladatok ellátására pedig I. Ferenc József császári rendelkezésével 1874. július 13-tól „életfogytiglan” Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója kapott kinevezést a *múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé*.³ A kinevezésről 1874. augusztus 5-én a „Magyarországban létező vagy létesítendő közhasználatra szánt gyűjtemények és könyvtárak” tulajdonosait (köztük Dr. Samassa József egri érseket) Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter tájékoztatta. A miniszter egyúttal kérte utasítani a „felügyelete alatt álló gyűjtemények és könyvtárak kezelőit”, hogy Pulszky Ferencet „tisztí munkájában egész készséggel támogatni, a gyűjtemények és azok lajstromai betekintését” tegyék lehetővé, s a szükséges felvilágosítást megadni tartásuk kötelességüknek.⁴

Az 1866-ban emigrációból hazatért Pulszky Ferenc egész életútjának döntő momentuma az 1869-es múzeumigazgatói kinevezése. A széles európai ismeretekkel és kapcsolatokkal rendelkező Pulszky persze a Nemzeti Múzeum életében is igen jelentős fejlődési szakaszt indított el. A sikeres tevékenységhez jó érzékkel válogatott munkatársakat. Igazgatói kinevezését követően került a múzeumba Römer Flóris, Hampel József, Xántus János, majd Herman Ottó, Fraknoi Vilmos és más kiváló tudós kutatók.⁵ Pulszky volt az, akinek

³ A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene 1902. 378. Pulszky a kinevezésére a következőképpen emlékezett: „sorra került az Eszterházy képtár megvásárlása. Fölvetődött, ki legyen az önálló múzeum vezetője. Pulszky nyersen megmondta: Ha van Pulszky Ferenczek, kinek műértelmét külföldön is meg tudják becsülni, miért kerestek bukott mágnást igazgatónak, ki legjobb esetben dilettáns. A képtárt másnak nem adhatjátok, mint nekem, úgy sem kérek ezért fizetést. Erre kineveztek a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé...” Pulszky 1888: 234-235.

⁴ Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum 2514. Lycaei Miscellanea 1871-1898. 1618/1874. A Samassa érsekhez küldött miniszteri levélre dr. Horváth István hívta fel a figyelmemet, szíves segítségét köszönöm.

⁵ A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene 1902: 378-381. A későbbiekben, de Pulszky igazgatósága idején kerültek a múzeumba: Horváth Géza (állattár), Czobor Béla (régiségtár), Bubits Zsigmond (tisztelőbeli főőr), Fejérpataky László (könyvtár), Réthy László (régiségtár), Semsey Andor (tisztelő-

¹ Vö. pl. Múzsák kertje 2002.

² Archaeologiai Értesítő (ArchÉrt.) 1870: 11-14.

koncepciója szerint a korábban a múlt emlékeinek teljes skáláját begyűjteni kívánó, szintetikus jellegű nemzeti gyűjtemény eszményképe már nem szolgált az intézmény fejlődését. A 19. század utolsó harmadában Európa-szerte egyre erőteljesebbé vált a szaktudományok differenciálódása, s a kor követelményeinek megfelelően a szakgyűjtemények-szaktudományok kialakítására törekvő tendenciát érvényesített Pulszky Ferenc. Az 1870-es évek elején a Nemzeti Múzeum keretei között nyolc, jelentős mértékben önállóságot élvező egységet alakítottak ki: ily módon működött az Érem- és Régiségtár, Képtár, Néprajztár, Állattár, Növénytár, Oslénytár, Kézműtár és a Széchényi Könyvtár.⁶

Pulszky Ferenc, mint a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője tevékenységéről sajnos mindössze mozaikszerű ismeretekkel rendelkezünk. A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságán egykor őrzött irattárában, melynek anyagában bizonyosan őriztek jelentéseket-feljegyzéseket-leveleket a főfelügyelői tevékenységével kapcsolatban, 1934-ben átadták a Magyar Országos Levéltárnak, ahol az 1945-ös ostrom alatt keletkezett tűzben elégték.⁷ Ugyancsak megsemmisült a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium témánkat érintő iratanyaga is.⁸ Így csupán a nyomtatott sajtó és szakmai folyóiratok segítségével rekonstruálható tevékenysége e minőségében.

Pulszky első útja mindenesetre Erdélybe, Kolozsvárra és Marosvásárhelyre vezetett. Tapasztalatait jelentés formájában bizonyosan eljuttatta a Vallás- és Közoktatásügyi miniszterhez. Jelentése szerencsére megjelent 1874. október 21-22-én, két közleményben, a Pesti Napló hasábjain. Mindkét városban elsősorban a könyvtárak helyzetét, állapotát, gyűjteményeit, gyarapodásának lehetőségeit vizsgálta, de mindkét esetben tett megjegyzéseket a muzeális gyűjteményekről, múzeumokról. Kolozsváron az egyetemhez csatolt múzeum régiségtáráról nyújtott beszámolót, melynek régészeti (különösen római kori) gyűjteményeit méltatta, a középkori emlékekről, az éremgyűjteményről, az ásványtárról, az állattárról és növénytárról adott hírt. Kiválóan tartotta a „Hermann (!) Ottó által üveglemezekre szeszen felállított s rendezett

pókok” gyűjteményét, valamint a növénytárt, melynek gyűjteménye a „Brittich (!) muzeum gyűjteményeinek mintájára” van rendezve. A londoni British-ben azonban „a szekrények mahagony fából, itt (vagyis Kolozsvárott) fenyőből készültek.” Marosvásárhelyi vizsgálódása két „nagyobb-szerű könyvtár”-ra terjedt ki, ahol a református kollégium ásványtáráról, állattani, éremtári és régiségi gyűjteményéről számolt be.⁹

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy *Pulszky Ferenc* kezdetben lehangoló véleménnyel volt a magyar vidék múzeumalapító törekvéseiről. Főfelügyelői tevékenysége kezdeti tapasztalatait egy 1875-ben megjelent hírlapi tárcája is jelzi. Írása szerint Nagykállón járt, ahol a Szabolcs vármegyei múzeum helyiségeit megtekintette. Leírta muzeális értékeit, kiemelkedő tárgyi anyagát. Ugyanezt tette a kassai múzeum esetén is. „Az újabbak közé tartozik”, de épületét igen alkalmasnak tartotta: „régii ház, mely a XVII. század kezdetén Bocskayé volt.” A város bérbe adta a múzeumot az alapító és fenntartó egyesületnek, dicsérte az egyesület elnökét (Klimkovics Miskovszky Károlyt). A múzeumról általánosságban azt írta, hogy „az intézménynek igen szép a jövője.” A kassai kiállítás éppen rendezés alatt állt, de *Pulszky* szerint a gyűjtemény igen sok irányú, „a múzeum széles alapra van fektetve”, s van természettudományi, könyvtári, levéltári, képtári anyaga. A képtár kapcsán fontos megjegyzést tett, miszerint „a cseh főnemesség e részben igen szép példát adott. Prágában, midőn az ottani múzeumba nem csak régiségeit, de kitűnő képeit is letéteményezte. Mily szép volna az, ha ily provinciális múzeumokban talátnék meg a történelmi családoknak azon arcképeit, melyek sok kastélyban a tornácon vagy előcsarnokban az idők viszontagságainak kitéve lassan-lassan megromlanak.”¹⁰

Ugyancsak erőteljes véleményt fogalmazott a Budapesti Szemle 1875-ös évfolyamában: Előbb a múzeum szó tartalmával foglalkozott a szerző. Megjegyezte, hogy az ókori görög kultúrában a szó a múzsák szentélyét jelölte, ami alatt az emberi nem szellemi életét képviselő kilenc múzsa kertjéltét értették. Az újabb kor gyakorlata azonban műgyűjteményeket ért alatta, s a tudományos gyűjteményeknél megkülönböztetnek „természettudományi, ethnographiai, gipszöntvényi, műipari, gazdasági, bonctani, egyiptomi, brazíliai, sőt tüzérségi, s tengerészeti múzeumokat...” A múzeumok

beli főőr), Pósta Béla (régiségtár), Kuzsinszky Bálint (régiségtár), Sebestyén Gyula (könyvtár), Jankó János (néprajzi tár).

⁶ Kovács 2002: 11-12; Aczél 2009: 22.

⁷ <http://hnm.hu/hu/gyujtemenyek/central-database/magyar-nemzeti-muzeum-irattara>. Letöltve: 2015. 09.29.

⁸ <https://lmyr.eleveltar.hu/mnlquery/detail.aspx?ID=3425>. Letöltve: 2015.10.27.

⁹ Pulszky 1874: 2.

¹⁰ Pulszky 1875b.

fejlődésének történetét áttekintő írása a tudományos intézmények fejlesztésének programjával folytatódik, ahol a Nemzeti Múzeum jövőjének fő irányairól és a vidéki múzeumokról is szolt. „A mi a provincialis múzeumokat illeti, azok majd mind nélkülözik a rendszert s nagyobbára a vak esetnek szüleményei. Valamely műkedvelő hazafi meghal, s gyűjteményét, melyet egyéni ízlése szerint alakított, szülővárosának hagyja, mely közönségesen csak nagy nehezen tud ennek helyet és szekrényeket szerezni, míg találkozik ismét valamely lelkes polgár, ki képes a közönség érdekét a múzeum ügyében felköltetni s gyarapodását egy időre biztosítani. Ez a provincialis múzeumok története legtöbb esetben, gyarapodások csak akkor tekinthetők biztosítottak, ha valamely egyetemhez kapcsolhatók vagy a provincialis administratio ortalma alá kerülnek, feladatok a helybeli régiségek gyűjtése és megóvása.” *Pulszky* sommás megjegyzéséhez biggyeszti, hogy „Franciaországban a kormány ezek közt osztja fel a Louvre feleslegét.”¹¹ Véleményét azonban rögtön kiegészítette a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelői tisztsége által képviselt feladatok megjelölésével: „A vidéki múzeumokat illetőleg felhozatik ugyan, hogy általok az erők elforgácsolatnak s a hazai régiségek s műemlékek, melyek közt nem egy lehet országos érdekű, elvonatnak a központtól s a tudományos világ ismeretétől, de mindez ellensúlyoztatik azon érdekelttség által, melyet a vidéki múzeumok körükben felköltenek, mi által száz meg száz emlék, mely különben nyomtalanul elvész, megőriztetik a tudomány számára. A vidéki múzeumok feladata felkutatni a vidék emlékeit, s nevezetességeit, azokat az enyészettől megóvni, s összeköttetésben maradni a központi nemzeti múzeummal, hol évi jelentéseik nyomán az ország minden részeiben lévő gyűjtemények lajstroma elkészülhet.” A cél tehát, hogy az ország ne tagadja meg a szellemi és az anyagi erőkkel történő pártfogást. Hogy pedig utóbbi igénynek erős nyomatékot adjon, „Angolország” előző évi országos költségvetéséből a múzeumok működésére és gyarapítására megítélt támogatások hatalmas összegét idézte. S hasonlóan gondoskodó támogatás esetén nem kételkedik abban, hogy a vidéki múzeumok közelesen „az ország méltóságának s a tudomány igényeinek minden tekintetben meg fog felelni.”¹²

Alig telt el egy fél év, s a főfelügyelő *Pulszky* az *Archaeologiai Értesítő* 1876. évi májusi számá-

nak hasábjain személyes élményei alapján adott beszámolót: „Marczius első napjaiban meglátogattam a Békés-Gyulán utolsó időkben keletkezett múzeumot, s örömmel tapasztaltam, hogy ügyét a Békés-megyei régészeti s művelődési társulat és a megye összes értelmisége oly lelkesen karolta fel, miként az már jelenleg is a provincialis múzeumok közt igen tisztességes helyet foglal, s a megye pártfogása következtében elég jó helyiségben állítatott fel a megyeház melléképületében, sőt hogy illő szekrényekben helyeztetett, Mogyoróssy János múzeumőr által leltározatott s jó rendben tartatik.” Részletes és méltányoló beszámolót adott a múzeumi gyűjtemény értékeiről, ám megjegyezte: „a szakkönyvtár természetesen még nagyon hiányos, egészen véve azonban örülhetünk, hogy provincialis múzeumaink folyton növekednek, s hogy vannak lelkes hazafiak, kik ezeknek ügyét buzgóan előmozdítják...” Végül megállapította *Pulszky Ferenc*, hogy a Békés megyei „művelődéstörténelmi társulat” és tisztségviselői „méltón kiérdemelték az összes haza tiszteletét”.¹³

Pulszky Ferenc „Békés-Csabán” tett látogatására 1875. március 5-én került sor, amikor a megyei régész-művelődéstörténelmi társulat vándorközgyűlést tartott. *Pulszky* ott „egypár régészeti tárgyról tartott rögtönzött előadást, melyeket Gyulán a vármegye múzeumában kiszemelvén magával hozott”. A múzeum némely darabja meglepte a tudós igazgatót, mint pl. az „avarok idejéből származott sisak”, amelyet a nemzeti múzeumban nem ismert, s az „etruszk gyűjtemény, mely Magyarországon csaknem egyetlen a maga nemében”. Később, 1875 novemberében tartott választmányi ülést az egyesület, ahol a titkár felolvasta a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter leiratát, „melyben tudtára adja a társulat elnökének, hogy a társulat részére 150 Ft állami segély kifizetésére utasítja a gyulai adóhivatalt.” Ugyancsak felolvasták *Arany János* akadémiai főtitkár levelét, melyben közölte, hogy „az akadémia történeti kiadványai a társulat részére folyvást meg fognak küldetni.” Egyidejűleg a nemzeti múzeum főigazgatósága is közölte az egyesülettel, hogy a könyvtár duplum példányainak jegyzékét megküldik, s jelölje meg Békés megye, mely kiadványokra van szüksége.¹⁴

Pulszky Békés vármegyei látogatására *Hampel József* egyik írásának jegyzetéből is következtetni lehet. Ugyanis a vidéki múzeumok vagyoni helyzetét áttekintő, 1876. július 31-én megjelent dol-

¹¹ Pulszky 1875a: 242-257.

¹² Pulszky 1875a: 257.

¹³ Pulszky 1876: 133-135.

¹⁴ ArchÉrt. 1876: (X.) 94-95.

gozatában *Hampel* közölte, hogy a Békés megyei „közmívelődési egyesület” – csak *Pulszky* közbenjárásának eredményére gondolhatunk – „legújabbban 150 frnyi államszegélyben részesült”. Ugyanott a nagyváradi múzeum nehéz anyagi helyzetére utalva jegyezte meg *Hampel*, hogy „ily szorultságában az egyesület követi a békésmegyei ’közmívelődési egyesület’ példáját és az állam gyámolító karjától várja bajainak orvoslását.” Még azt is hozzátette, hogy „a két egyesület kérelme állami pénzszegélyért, valószínűleg a többi rokonegyesülethez és múzeumnál is fog visszhangra találni és nemsokára, midőn a vidéki közművelődési intézetek mind hasonló joggal mint az említett két egyesület igénybe fogják venni az állam pénzerejét: elő fog állani az a kérdés, hogy az állam mennyire van hivatva a vidéki intézeteket gyámolítani? ... Nem akarjuk itt e fontos és minden oldalról gondosan meghányandó kérdést futólag tárgyalni. Helyes megfajtása behatódott vizsgálatot igényel.” De nyomatékosan hozzátette, hogy a „nemzeti ereklyék megőrzése és múzeumokba gyűjtése a modern kulturális szempontjából figyelemreméltó közműveltségi szükséglet,” mégis mindenekelőtt a „vidéki körök” dolga, s csak akkor kapjanak állami támogatást, ha a „város, a megye tőlük kitelhetőleg már mindent megtettek.”¹⁵

1876-ban *Henszlmann Imre* hasonló konklúzióra jutott, mikor áttekintve a középkori régészet magyarországi helyzetét, megállapította, hogy az országban kétféle társulat jött létre. Egyikük a „nevezetesebb műemlékek fenntartását és visszaállítását” tűzte célul, a másik pedig a „vidéki, régészeti múzeumokat alakító társulatok”. Utóbbiak között a pozsonyi, szabolcsmegyei fennállnak, s kassai, szombathelyi, aradi, délmagyarországi, székesfehérvári, debreceni stb. keletkezében vannak”. *Henszlmann* ugyancsak az anyagi támogatások rendszerének kialakítását szorgalmazta.¹⁶

A 19. század utolsó évtizedeiben rendezett nemzetközi régészeti kongresszusok, konferenciák jelentősen elősegítették a szaktudomány fejlődését. Ezek az alkalmak lehetőséget nyújtottak a szakemberek számára az archeológia általános európai kutatási fejlettségének megismerésére, személyes kapcsolatok teremtésére, közös kiállítások rendezésére, amelyek hozzájárultak a hazai régészet színvonalának emeléséhez. *Kovács Valéria* munkájában összefoglalta az 1867-es párizsi világkiállításról, ahol első alkalommal szerepelt régészeti

(köztük Rómer Flóris szervezésében magyar) emléktárgy világtárlaton, a 19. századi szakági kongresszusok és világkiállítások múltját. Elemezte a *Pulszky Ferenc* elnöksége és Rómer Flóris titkársága mellett Budapesten 1876-ban megrendezett VIII. nemzetközi ősrégészeti és embertani kongresszus szervezését és lebonyolítását, a Nemzeti Múzeumban szervezett jelentős tárgyi anyagot bemutató kiállítást.¹⁷ A kongresszus előkészületei és egész szervezése sikeres volt, amiről az *Archaeologiai Értesítő* folyamatosan beszámolt. Az előkészítő munkálatok alaposságát jól mutatta, hogy gondoltak még a nemzetközi kongresszus hazai hallgatóinak felkészítéséről is. Rómer Flóris és *Henszlmann Imre* a pesti egyetemen régészeti előadásokat tartott, ahol az érdeklődők száma megközelítette a százat. A szervezők abból indultak ki, hogy nem elégséges csak szaktudósok részvétele a fórumon, „de szakközönség is kell, hogy dicsekedhessék” Magyarország az itthoni érdeklődők nagy számával, s a hallgatóság „hazánk(nak) teljes méltóságot kölcsönözzön.”¹⁸ Maga a kongresszus jelentős ösztönző hatással volt a hazai régészeti kutatásra, segítette azt a folyamatot, amely a korábban megindult társadalmi mozgalom keretei között a magyarországi ingó kulturális örökség múzeumokban történő megmentésére és társadalmi hasznosításra szerveződött.¹⁹

Az *Archaeologiai Értesítő* 1879-es száma *Pulszky Ferenc*nek, mint a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjének egyik levelét adta közre, amelyben köszönetet mondott özv. Cserey Jánosné, született Zathureczky Emíliának, aki gyűjteményeit a Székely Nemzeti Múzeum számára ingyenesen átadta. „Eléggé sajnós, hogy e gyűjteményt a Székely földön illően megbecsülni nem tudják.” *Pulszky* helyeselte, hogy az adományozó *Vasady Gyula* öröme megtartását kikötötte, mert ő „ez állomást megérdemli”. Ugyanakkor félt, hogy a tudományosság iránt nálunk sok helyen uralkodó közöny útját állja a fejlődésnek. Fontosnak tartotta, hogy „az őr tisztes fizetéssel kellene ellátni, hogy a múzeumot mellékfoglalkozásnak ne tekintse.” A törvényhatóságoktól azonban a főfelügyelő nem sok támogatást várt a múzeum fenntartása érdekében, csupán a „múzeum-egyesület két-öt forint tagdíjjal... és a székely egyesület” adhatna életet az intézetnek.²⁰

¹⁵ *Hampel* 1876: 222-223.

¹⁶ *Henszlmann* 1876a: 33-35.

¹⁷ *Kovács* 2003: 123-136. A VIII. kongresszus üléseiről és kirándulásairól beszámolt *Henszlmann* 1876b: 237-267.

¹⁸ *ArchÉrt.* 1876: (X.) 96.

¹⁹ *Vö. Prohászka* 2012: 30.

²⁰ *ArchÉrt.* 1879: (XIII.) 409-410.

Az archeológiai folyóiratok rendre figyelemmel kísérték a vidéki múzeumi társulatok kiadásában megjelent közleményeket, folyóiratokat, jelentéseket. Ezek fontosságát mutatta az a „Kérelem a hazai régészet ügyében” címen megjelent felhívás is, amely szorgalmazta az összes hazai társulat és lap munkatársait, hogy azokat a lapszámokat, amelyekben a régészetet érdeklő bármilyen csekély közlemény megjelent, egy példányát juttassák el a nemzeti múzeum érem- és régiségára számára.²¹ Dicsérettel fogadták a korrekt és tárgyilagos leletközléseket, pl. a temesvári „Történelmi és régészeti Értesítő”-t,²² más esetekben pedig a recenzorok erőteljes kritikával éltek. Egy győri írásról (Magyarország hajdankora a vízözöntől a római hódításig, a legújabb nyomozások alapján) az ismertető epés megjegyzéssel e szavakkal fakadt ki: „a rác közmondásnak kell igazat adnunk, mikor azt mondja: a dicsérőnek vágd ki a nyelvét.”²³

A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjeként *Pulszky Ferenc* 1886-ban az alsó-fehérmegyei egyesület elnökének írt levelet. A levél a vidéki múzeumeztesületek hivatásáról szólt, s megjelent az ArchÉrt és a Politikai Szemle 1886-os évfolyamában. *Pulszky* e levélben megismételte az 1876-ban vallott nézeteit, s megerősítette a főfelügyelői minőségéből következő álláspontját: „mindig oda igyekezett, hogy az ország különböző részeiben provinciális múzeumok alakuljanak, ámbár tekintélyes oldalról azon ellenvetésre találtam, hogy ily módon az ország régiségei szétforgácsoltatnak, azok tanulmányozása megnehezítetik s oly kitűnő tárgyak, melyeknek legméltóbb helye a magyar nemzeti múzeum volna, kevésbé látogatott helyeken eldugva maradnak.” Megmaradt azonban – nyilván személyes tapasztalatai miatt is – azon véleménye, hogy nagy előny a vidéki múzeumok működése során, hogy felköltik, s „élesztik a közönség érdekeltségét a hazai régiségek és műemlékek iránt”, s az értékes tárgyak a társulat gyűjteményébe kerülnek. A nevezetes, kultúrtörténeti értékkel bíró leletek pedig nem kallódnak el, „a föld népe által, mely azokra szántásnál vagy ásásnál véletlenül reá bukkant, vagy eltörtetett, elhányatott, vagy pedig pálinkára változott át, ...” ezentúl a múzeumokba kerül, s alkalmat ad olyan nevezetes ásatásokra, mint a Keszthely-vidékiek és Moson megyeiek, melyek „egy egész korszakra új világot vetnek”. Igaz, jegyezte

meg *Pulszky*, hogy ezek a társulatok csak addig virágoznak, míg lelkes férfiak vezetik, akik munkájukat ügyszeretettől végzik. Ahol a hazafias pártfogók eltávoztak vagy elhaltak, ott a múzeum csak akkor maradhat fenn, ha valamely meglévő intézményhez tartozik, vagy olyan tőkét tudtak felhalmozni, amely az állandó tudományos működést lehetővé teszi.²⁴ Hasonló szellemben adta ki véleményét a vidéki múzeumok szerepéről az 1888-ban megjelent „Úti-vázlatok”-ban,²⁵ ahol egyébként néhány adat-forgácsot is publikált. Többek között arról írt, hogy meglátogatta gróf Erdődy Sándor vépi kastélyát, s látta műkincseit, hogy látogatást tett Szombathelyen a csinos múzeumban. Vörösvárra is kirándult, ahol a „várbán egy kis gyűjtemény is helyet lelt”, benne római edényeket, szobrocskákat, téglákat, magyar, török, olasz fegyvereket látott.²⁶ A vépi és vörösvári látogatás ürügyén bosszankodva jegyezte meg, hogy lehetetlen „meg nem emlékezni Angolországról, hol még a radikál is büszke lordjainak kastélyaira, műkincseire, parkjaira, hol a birminghami demokrata gyáros is önérettel vezet vendégét a warwicki parkba és kastélyba, melyre minden angol büszkeséggel néz... Nálunk pedig a vidék alig látszik észrevenni a szomszéd parkok, díszkertek és várak létezését, melyeket alig látogat meg más, mint a házi úr személyes barátjai, ismerősei, a lapok is hallgatnak rólok s az újságírók serege nem is sejtje a szépségeket, melyek körülötte virágoznak. Indolentiánk még attól is tartóztat, hogy ismerjük azt, ami nevezetes hazánkban, s amit szívesen fölkeresnénk, ha külföldön volna.”²⁷

*

Pulszky Ferenc egész vidéki múzeumfejlesztő-pártoló tevékenysége igazán élete fő művében összegeződött, amikor megírta és 1897-ben, halála évében megjelentette a „Magyarország archaeológiája” című két kötetes művét. E hétszáz oldalal megmaladó összefoglalása tükrözi azt a tényt, hogy az 1874 óta „életfogytiglan” viselt *múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelői* tisztségének megfelelően bejárta és megismerte nem csupán a Magyar Nemzeti Múzeum, hanem a „magyarországi kisebb múzeumok”²⁸ helyzetét – és mint azt az időközben megszületett szakirodalmi adatok

²¹ ArchÉrt 1876: (X.) 62.

²² ArchÉrt. 1878: (XII.) 117-119; további példák: ArchÉrt. 1880: (XIV.) 176-179; 1891: új. folyam (XI.) 77-78.

²³ ArchÉrt. 1880: (XIV.) 175.

²⁴ ArchÉrt 1886: 436-437; Politikai Szemle 1886. november 25. szám; Kovács: 2003: 70.

²⁵ Pulszky 1888: 173-174.

²⁶ Pulszky 1888: 180-183.

²⁷ Pulszky 1888: 183-184.

²⁸ Pulszky 1897: I. 64.

ismerete is mutatja – gyűjteményeit. A kiemelkedő összefoglalásban – melynek mottójául Hesiodos szavait idézte: „Bárgyúk nem tudják, hogy a fél-rész több az egésznél” – szerepelnek a gyulai, a nagyszebeni („Bruckenthal-féle”), a budapesti egyetemi, dévai, kolozsvári, komáromi, nagyváradi, pozsonyi, soproni, szabolcsi, szombathelyi, temesvári, erdélyi, székely múzeumok gyűjteményeinek jeles darabjai is.²⁹

Pulszky Ferenc 1897: *Magyarország archaeologiaja. I–II.* Budapest.

Felhasznált irodalom

- A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene.* 1902: Budapest.
- Aczél Eszter 2009: A Magyar Nemzeti Múzeum a 19. században. In: Pintér János (szerk.): *A nemzet múzeuma.* Budapest. 9–23.
- Hampel József 1876: A vidéki múzeumegyletek vagyoni viszonyairól. *Archaeologiai Értesítő (ArchÉrt)* X. 217–223.
- Henszlmann Imre 1876a: *Magyarország ókeresztény, román és átmeneti stíli műemlékeinek rövid ismertetése.* Budapest.
- Henszlmann Imre 1876b: A történelem előtti és embertani VIII. nemzetközi congressusnak Budapesten tartott ülései és kirándulásai. *ArchÉrt.* X. 237–267.
- Kovács Tibor 2002: Fejezetek két évszázad múzeumtörténetéből. In: Pintér János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei.* Budapest. 9–15.
- Kovács Valéria 2003: *A régészet és a szaksajtó kialakulása Magyarországon a 19. században.* Kézirat a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárában. Ltsz: C 2569.
- Múzsák kertje, a magyar múzeumok születése* 2002: Budapest.
- Prohászka Péter 2012: A VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszus (1876) levelezése mint honismeretünk kiaknázatlan forrása. *Honismeret* 2012. 4. szám, 24–30.
- Pulszky Ferenc 1874: Múzeumok s könyvtárak. *Pesti Napló* 1874. október 21. esti (241) és október 22. reggeli (242) számai, 2. lap.
- Pulszky Ferenc 1875a: A múzeumokról. *Budapesti Szemle* VIII. 242–257.
- Pulszky Ferenc 1875b: Vidéki múzeumok. *Hon,* 1875. június 27.
- Pulszky Ferenc 1876: A békés-gyulai múzeum. *ArchÉrt.* X. 133–135.
- Pulszky Ferenc 1888: *Úti vázlatok.* Budapest.

---

²⁹ Pulszky 1897: I. 316-317; II. 342.

CATHOLIC CHURCH PROPAGANDA AND MOBILIZATION IN THE FIRST WORLD WAR

Tamás Csíki

University of Miskolc, Faculty of Arts, Institute of History
3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem utca 1, B/2
bolcsiki@uni-miskolc.hu

Considered the “mother of all catastrophes” and a major tectonic line of the 20th century, World War I is one of the central subjects of European historiography. Research focused on this cataclysm has adopted novel approaches in the past decades. In addition to exploring the culture of war or the impacts modifying mentalities, ways of life, and patterns of everyday existence, today it is imperative to look into the individual and collective experience people accumulated in the years between 1914 and 1918. To give voice to potentially adequate sources, the publication and processing of diaries, memoirs, and items of family correspondence have come to the fore. The latter have provided opportunities to examine “folk” mentalities, the various events and activities of rural life as well as textual structures, linguistic formulas, stereotypes and the influence of possible models (e.g. letter-writers). The war must have fostered the proliferation of peasant literacy by engaging in regular correspondence even those people who had had no use for such activities before. This study, however, will not sample the booming letter-writing scene¹ but selected pieces from a series titled *Tábori levelek* [Letters from Camp] published in 1914 by the Catholically affiliated Élet Press. These model letters were meant to help combat soldiers (mainly “peasant grunts”) correspond with loved ones, but they actually provided little practical advice. They were rather devices of propaganda deployed by the Catholic Church and its clergymen² to communicate mandatory cultural (conscience- and emotion-related) forms of identity. The texts cited in the paper mirror this purpose as well as the interpretations and meanings attributed to war.

---

¹ Hanák 1988: 222–274; Kokó 1999: 240–266; Csóti 2000: 115–123; Oláh 2006: 152–166.

² The series of 16 booklets was edited (Ed. István Toma) and mainly authored by Catholic clergymen or chaplains. Each letter concluded with an express order to help the material to be delivered “to the theater of war and field hospitals to provide solace and moral support for our men in uniform.”

The first letter is a fictional account written by a warrior to his wife at home which expresses clear moral principles and tries to convince her of the proper notions of decorum: “But hark! What is the truly patriotic Hungarian woman like? She is a worthy companion for the truly patriotic Hungarian man. With body and heart, she fully grasps the sacred majesty of Hungary’s assigned duty of defending Motherland and Christendom. She helps and assists the Hungarian warrior hero to the best of her abilities. Far from complaining and mourning over war losses, she, indeed, enthuses about this war because she knows that never has a juster war been waged by any nation. Far from constantly seeking ways of helping her man dodge the draft, she encourages him to valiantly engage in this sacred combat. Should her husband not have been conscripted, she urges him to join the volunteer force. Far from secretly cursing the lords steering the country’s ship, or whispering why on earth they started a war in the first place, she rejoices to see the nation stick to her guns. Far from wailing pusillanimously like a coward over her fate and that of her children, she gathers her faith and sets out to deftly run the farm in the absence of his man.”³ This rhetoric implies that the letter-writer has accurate knowledge of the natural human reactions and emotions generated by war (this is what he writes about accusingly in the opening clauses). In contrast to them, not only does he expect the woman to display dutiful support for the war effort, but also enthusiasm and unquestioning obedience in taking over the role of the breadwinner from the husband serving on a faraway front.

To that end, he sets “glorious examples” to the wife. They are either folklorized or fictitious heroines of Hungarian history (Cicelle Rozgonyi, who distinguished herself in combat against the Ottoman Turks; the lady fighters of Eger led by

---

³ Kertész 1914: 8–9. Parish priest Kálmán Kertész served as a chaplain at the Serbian and Italian fronts. He also penned short stories, tales, and popular folk plays.

Katica Dobó; Ilona Zrínyi) or the martyrs who have overcome their anguish over the loss of spouse or offspring with “unimaginable fortitude” and faith in God (the wife of martyr St. Alexander; St. Symphorosa; St. Felicity; but first and foremost “Queen of Martyrs,” the Virgin Mother⁴).

But why is self-sacrifice a necessity on the part of Hungarian wives? How does the warrior explain the nation’s role in the war effort, and how does he address that of our enemies? Hungary and its ally were forced to join the battle and the dark menace overhead had assumed near-mythical proportions: “They are advancing upon us from the north and south, east and west to smother and divide us. They want to wipe the millennium-old Hungarian Motherland from the face of the Earth for good and reduce a justice-seeking nation to slavery. Surely you do understand now that this is about the survival of our dear homeland?” Furthermore, existential struggle is not self-serving because Hungary, by the Grace of God, having served as a “bastion” of Christendom for centuries, is now performing this selfsame “sacred duty:” “She defends herself as well as Christian culture against Slavic barbarity and Orthodox schism, which are about to deluge Central European Christian culture by the hands of the Serbians and Russians. It is shameful, indeed, that the once so purely Catholic France and, although heretic, but Christian English Country have allied themselves with this Slavic barbarity. On second thought, it is no wonder, though, because they form quite a gang: the anticlerical Frenchman, the English usurer, the Serbian bomber, and the knout-wielding Russian.”⁵ This reasoning combines the topos of the bastion of Christianity, the Romantic vision (propagated in the Reform Era) of the Hungarian nation’s destruction, and the defense of Catholicism and the Church to constitute and effective mobilization force. The latter, however, also defines a rather naive approach to characterizing nations (the French: “anticlerical;” the English: “heretic;” the Serbs and Russians: “Orthodox schismatic”).

The wife left behind at home has a further all-important duty: blind faith and confidence in God, who orders his people to fight, protects his soldiers and listens to their prayers: “The King is endowed with power by God so the King’s call to arms carries the voice of God. If, indeed, it was God

who instructed me to serve, you and our children are also in His thoughts... To pray! O Lord, how many people have taken up praying again in this war, folks who never used to pray in peacetime? How many are making confessions, even though they have never confessed since childhood? Were it to be the wife and child left home who would neglect to say their prayers? What utter madness would that be? Indeed, they must pray with twice, a hundred times as much fervor!”⁶ The order of the sovereign ruler enforcing God’s will makes participation in the war effort a non-negotiable duty, which, in turn, breathes new life into religious faith and everyday worship.

The warrior then details at length what it is you have to pray for (victory and peace; fallen soldiers and other casualties; POWs; King and homeland) and what are the eventualities you must never beg God to intervene for (an end to hostilities by whatever means, e.g. a humiliating peace treaty). And there is something else for which prayer is “the most necessary” remedy. Although our Heavenly Father saves “thousands and hundreds of thousands” from death, He also “allows, indeed, wishes that scores of others sacrifice their lives for the nation.” It is a recurring motif in the text which is meant to remind the wife that she always needs to be prepared for her husband’s getting killed in action and she can bear the pain by relying on her “strong Christian spirit:” “If it was to be the wish of the Lord of the Warrior Host that this be my last piece of writing, and if I was to be placed in my grave far away from my dear Motherland and you, Dearest, I would still accept death happily, peacefully, and proudly because I know that this would be the most beautiful death and I also know that my last sigh would come to unite with the sigh of that strong soul of yours.”⁷ In other words, a combat soldier has to perform a prescribed pattern of behavior even in his very last act of duty. This is what gives him and his wife assurance that after the final call of duty he will die a heroic (sacralized and estheticized) as opposed to ordinary death.

The next model letter is addressed to the warrior’s mother. First, he gently admonishes her not to worry and lament as these would not be worthy of her. The proper and expected behavior is to take over and conscientiously manage the farm at home. He goes on offering vignettes of peaceful

---

⁴ Kertész 1914: 9–10.

⁵ Kertész 1914: 5–8.

---

⁶ Kertész 1914: 11–12.

⁷ Kertész 1914: 12–15.

life at the front. On quiet evenings the troops gather and their Lieutenant tells stories about Hungarian history: “Chieftain Árpád sporting his leopard’s skin, Botond wielding his mace, and Lehel blowing his horn bugle are galloping past in the mist of the night. King László, Scourge of Cumanians, János Hunyadi, Conqueror of Ottomans, Pál Kinizsi, Miklós Zrínyi and all the other heroes: They might as well be sitting here with us... I don’t feel exhausted any longer and I don’t care we haven’t been issued with hot food today. *I can feel but one thing: I’ve become a hero among the heroes*⁸ and I’ve been roused by the same patriotic fervor that inspired Titusz Dugovics as he was combatting on the ramparts of Nándorfehérvár... And we’ll be part of history, too. Yes, Dear Mother, I may have been grabbing the plow-stock a few weeks back, but now I’m grabbing my rifle with such noble thoughts!”⁹ It is not plausible that in their trenches combat troops would have been chatting about Árpád in his leopard’s skin, or Titusz Dugovics grabbing the Turk standard-bearer and plunging them both to their deaths from the fortress’ walls. Nor is it likely that it would necessarily have encouraged the GIs very much. However, the text itself is a testament to the spirit of an educational program implanting national identity and patriotism in the mind. The author makes use of stock characters readily recognizable from frequent recurrences in fairy tales, legends, and almanacs. There is no significant difference between these characters inasmuch as they all – from Chieftain Botond to Miklós Toldi to Pál Kinizsi – distinguished themselves through their physical strength, valor, and gallantry.¹⁰ These traits are typical of heroic societies in which the individual does not have “hidden depths” and he is identical to his deeds.¹¹ Holding his ground in the Great War ensures that he becomes a soulmate of mythical heroes and, at the same time, claims fame and glory.

Further components of a naively historized national identity can also be grasped in the text. The warrior, summoned to serve in the war by the Heavenly Father again, does not only defend the

Motherland but also his home and smallholding: “[I’m defending] our small whitewashed house, the charming little flower garden in front, the backyard bustling with fowl, my bay horse and cattle, my plot and silky meadow – but first and foremost my dear parents, wife, and little boy.” This idyllic scene is identical to the microworld of village folk, the threatened status of which mobilizes for the epic fight. The various images of land, family, and nation are intertwined to create an awareness of community. In this context, war is not a “deluge of blood” nor a scene of suffering. It strengthens the feeling of belonging and interdependence, individual and public morals, and helps humankind get closer to God.¹²

The next letter is written to the warrior’s home village, which is addressed in an intimate, loving voice: “My fair village, good folks of my home! Believe me, I’m not lying when I’m saying that our serene little place with the surrounding beauty of meadows and fields have been transformed into a church in my soul. You are the people worshipping there who have just sent me to fight as a bridegroom, my hat emblazoned with the tricolor – dear folks of my home, brethren, my own flesh and blood!”¹³ These lines clearly express the notion of *Gemeinschaft*. Village community is identical to kinship which is defended by the warrior. He marches to the front line as a bridegroom sent by his settlement (and not as an individual forced by authority) and his joining up assumes the role of a “nuptial feast.” In order to establish a deep spiritual relationship with the community, he calls his people at home to keep a vigil and pray together. (“Do you understand what the phrase ‘keep a vigil’ means? It means exactly what the Lord told you: »keep close watch and pray!«”)¹⁴

The Christian faith is not only a means of mobilizing troops and the hinterland but also that of escalating the conflict into a full-scale war which gets transubstantiated and represented in this spirit. The text is ruled by religious symbolism and usage as well as Biblical references. The theater of war is the “Sacred Grand Church of God,” the guns will be “festooned with rosaries,”

⁸ Line highlighted in the original text.

⁹ Radványi 1914: 4–5. Kálmán Radványi, who taught at the Catholic High School of the Budapest Archdiocese, wrote young adult novels in the style displayed here.

¹⁰ The list over-represents historical figures who distinguished themselves in defense of the Christian homeland against the pagan Turks. Mikos 2010: 118–120.

¹¹ Macintyre 1999: 168–169.

¹² Radványi 1914: 5, 7, 11, 13–14.

¹³ Domonkos 1914: 3. István Domonkos was the parish priest of Nyúlfalu and regional supervisor of the educational district of Pér. He authored popular folk poems and stories. He had been a member of Department 3 (Literary History, Linguistics, Esthetics & Literature) of St. Stephen Academy since 1915.

¹⁴ Domonkos 1914: 4–5, 9.

and armed combat is Purgatory, which will deliver us from evil. The Passion of Christ will be the example to be followed by the combatants, while death “the shining majesty itself.” “Dear Village, have you learned about Purgatory? Have you heard the divine principle that only the pure-hearted can see God, and those who wish to live together with the impeccably magnificent Lord forever, will have to bathe in the sweetness of suffering?... The great and sweetly true God is getting nigh in the brightly-lit flames of Purgatory, and we can see Heaven’s golden gates ajar, and we can hear the seven Choirs of Angels and the Choir of Heroes and Martyrs crowned with garlands – those who have died for the sacred supreme justice – sing close by.”¹⁵ To put it in other words, in war, religion is never generated by fear or a simple “lightning-rod effect.” It is identical to the meaning of Christ’s Passion and sacrifice, the constant possibility and sacralization of death and, ultimately, humankind’s salvation.¹⁶

The series *Tábori levelek* does not only contain “messages” from the warrior. The conscripted priest writes to his flock at home. His colleague serving in the front line addresses the fallen hero’s wife.¹⁷ Probably expressing real communication situations, these pieces make liberal use of the motifs of encouragement and consolation described above. The text titled *A Haza levele a Magyar néphez* [The Motherland’s Letter to the Hungarian Nation], however, establishes different versions of spiritual/symbolic identification, the notion of homeland as well as the various interpretations and historical contexts of war. Furthermore, it makes room for the country’s peasantry in its vision of the future.¹⁸

The introduction is an apocalyptic vision of the war followed by the history of European nations, which were born to go through the ages of childhood, youth, flowering and, eventually, decline. In the first millennium AD, “strong and barbaric tribes... were trying to conquer and settle down [in Europe].” This period was followed by the establishment of the second millennium’s Christian culture by the Kingdom of France and

the Holy Roman Empire. “At long last, forty-three years ago, the Germanic race established a closely-knit union of states and races to replace the previous loose union. The Anglo-Saxon race has been elevated to the top position in the ranks of leading powers by utilizing the benefits of isolationism and ruthless politics of interest, but mostly through its colonies..., the majority of Slavic peoples in the eastern part of Europe have built up the gigantic Russian Empire... It is absolutely certain that these two races [Germanic and Slavic] will wield the most enormous power in Europe through the third millennium.”¹⁹ This projects an organic image of history based on thousand-year-long cycles, which allows establishing and empowering nations by means of ethnic/cultural as opposed to biological/racial unity. The train of thought ends with the conclusion that the war is “the great global fight of races.” The assassination of Archduke Franz Ferdinand of Austria, heir presumptive to the Austro-Hungarian throne, is only a pretext. What Russia really wants is a union with the South Slavs, while England wishes to do away with the “ever developing, hard-working Germanic race.” To put it in another way, what is at stake at the beginning of the next millennium-long historical era is “a new geographical arrangement” of peoples and races.²⁰

What is Hungary’s likely role in this gigantic showdown? How can one fit our own past in this schema of interpretations? Although the Hungarians lack close relatives in Europe, the nation’s geographical, racial, and religious (up to the Reformation, anyway) unity was a firm basis of continuous development. It was a defender of Western culture for centuries and it has no ambition of becoming a major power: “We do not want to conquer peoples. We want to develop in peace to realize our national ideals. We strive to establish friendly relations with all ethnicities living on the land of Hungary. The only thing we demand of them is that they become loyal, patriotic, and hard-working citizens of the Hungarian state.” Our ally is Germany, the “Germanic race,” which is close to us in spirit, culture, and religion,²¹ but we are separated from the Russians by a deep civilization gap (their

---

¹⁵ Domonkos 1914: 6–8.

¹⁶ Audoin-Rouzeau–Becker 2006: 94–95; Becker 2010: 235.

¹⁷ Toma 1914; Tóth 1914.

¹⁸ The author, József Vass, parish priest and professor of theology, had been principal of St. Imre College since 1911. In the 1920s he also served as Minister of Religious Affairs & Education and Minister of Welfare & Labor Affairs (Vass 1914a: 3–18).

---

¹⁹ Vass 1914a: 5–6.

²⁰ Vass 1914a: 8–9.

²¹ In the name of “historical fidelity,” Vass adds that today Germans are “mostly” Protestant, “whereas we are Catholic.” (Vass 1914a: 10).

“daydreaming, lazy souls are no relative to the sharp and nimble Hungarian spirit, and their religion is a mortal enemy of ours”). The mission of the Hungarians, at the same time, is uniquely special: As in the past thousand years, they will be a buffer “island” in Europe separating and balancing between the Germanic and Slavic races.²²

The lines of reasoning and usage of the previous letters were ruled by a Romantic approach to the past combining patriotism and heroic virtues (best represented by examples from the Ottoman era), but ethnic references had no role in the text. The intellectual orientation of József Vass, who pursued his theological studies in the Collegium Germanicum-Hungaricum in Rome at the turn of the 19th and 20th centuries, was a lot broader than that. In addition to the notions of Austrian and German Christian socialism, he was well versed in the teachings of Stewart Chamberlain, ardent fan of Germanic culture, who interpreted the history of humankind as a struggle of races. Vass also read the works of Ernest Renan, who interpreted the concept of nation as a soul, “spiritual principle,” and a fusion of races (i.e. peoples).²³ On the basis of these sources and moving beyond the traditions of domestic discourse of characterology, he defined the substance of belonging to a nation as an awareness of common historical roots and identification with the spirit of the Hungarian race. It is spirituality that connects us to our ally, the Germanic race, and it is the same spirituality that alienates us from the Russians. Racial identity, however, is neither superior nor ostracizing, because members of Slavic ethnic groups, including Serbs, living on Hungarian land are also honored citizens of the Hungarian state. At the same time, a blend of historicism and traditionalism is also present in the text. The “Nation” has a thousand-year-long past and its history fits perfectly in a symbolic chronology as well as geographical space. The firm self-identity stemming from them and the need to maintain a balance between the Germanic and Slavic races are the main factors that set the nation’s mission for the next thousand years, and they are also what justify its independence. The war, therefore, becomes an existential struggle

with symbolic significance in the life of the Hungarians, too, and it is destined to provide the nation with a spiritual and moral challenge as well as a strengthening force.²⁴

The spiritual character of the Hungarians has further attributes which also differentiate us from our enemies: “The soul of the Hungarian nation is serious, virtuous, and confident. Why do you let this spirit be contaminated with sordid French depravity and frivolity in literature, press and on stage? Gaudiness, indolence, driveling nonsense, recklessness, wastefulness, and impurity are all alien sins. Why is it the sins of foreign nations that a lot of you ape?... What business does a mirror wardrobe have in a beetle-backed Hungarian house? Isn’t a chest painted with tulips that has served in a family for centuries worth more than shabby new types of furniture? What are your girls and women doing wearing fashionable trunk-breeches? Have they forgotten their beaded headdresses and the majestically simple clothes of mothers of bygone eras? What right do dime novels and frivolous magazines have to share space with our ancestors’ prayer books all printed nicely with capital letters?”²⁵ In other words, if the text titled *A Haza levele a Magyar néphez* is considered as a tool of national identification besides that of spiritual mobilization, it reveals deeper layers of themes such as chastising Antimodernism and depraved city morals, the preservation of the religious faith of ancestors, and the protection of “sacred and old” traditions threatened by the enemy and identified with folk culture and rural ways of life.

This may be an essential precondition of the survival of the Hungarians, which is complemented by definite sociopolitical goals. As József Vass put it, the most important post-war task is for us to “strengthen into” our country as much as possible. “The majority of the Hungarian nation is employed in agriculture. The labor of this multitude gives us our daily bread, and their sons provide the biggest number of our ablest soldiers, the most clear-headed citizens, and the brightest students. Therefore, it is the nation-sustaining farming community that will have to be uplifted in the first place. Its members need to be supported in buying their own plots of land, protected by clever laws, their debts need to be forgiven. A prosperous, independent class of farmers will be

---

²² Vass 1914a: 7, 10.

²³ *Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts* was published in 1899, *Qu’est-a qu’une nation?* (originally a lecture) in 1887. The latter cited in Bretter–Deák (ed.) 1995: 171–187.

---

²⁴ Vass 1914a: 17–18.

²⁵ Vass 1914a: 15–16.

the backbone of the Hungarian nation. If its young generation is supported in getting an education, it will also yield the leading classes in a decade or two. Thus, the Hungarian nation will produce its own doctors, engineers, teachers, merchants, authors, and artists. The Hungarian nation will keep furthering its great historical traditions.”²⁶ In the previous letters, the individual is subordinate to the community, suffering and death are transcendent values and the narrative is dominated by turning toward the past. József Vass, who also had political ambitions, looked into the future instead. As early as the outbreak of hostilities, probably not irrespective of the social composition of the ranks of draftees and the appreciation of agricultural production, he argued for the emancipation of peasants as well as the nation-sustaining power of the “agrarian class” of ancient stock.

* * *

I have explored four booklets of the series titled *Tábori levelek*. It is worth mentioning that they provided combat troops with some practical advice (e.g. military postal services often fail to deliver mail on time or instructions on how to address postcards to the front).²⁷ What is more important, though, is the various interpretations the texts assigned to the war and Hungary’s participation. The linguistic devices and imagery used to express acceptance, emotional identification and proposed patterns of behavior are also noteworthy.

The defense of the nation and the threat looming over our thousand-year-long existence are intertwined and placed into symbolic geographical and historical space. “Hordes of unschooled and savage enemies” are in arms in the north and south. “Eastern paganism” or “Slavic barbarity” threaten to enslave our nation. Protecting Christian European culture is associated with the centuries-old struggle with the Ottoman Turks.²⁸ True, this notion is simplified when projected on the naive hero worship of oral folk tradition (as shaped by novelists, poets, and pulp-fiction writers). The theme of the nation’s destruction is supplemented with the threat against home, family, and local community, which may thus encapsulate more aptly the brutality and barbarism of the enemy.

---

²⁶ Vass 1914a: 10–11.

²⁷ Kertész 1914: 3.

²⁸ Kertész 1914: 7–8; Vass 1914b: 5–6.

The 15th-century battle against the Ottomans was associated with theological and eschatological arguments. This feature is also present in the texts examined in this paper. The clergyman authors gave voice to these opinions in the published letters “authorized by the Church,” but they must have done the same in their sermons in Mass services held in the front line. It is not likely to be a sign of profane enthusiasm. The more probable cause is that the Church’s support for the war shifted into a universally Christian or sacral field, and it requires a deeper religiosity. It is faith that mobilizes and builds spiritual unity between the front lines and the hinterland. “Christ’s soldiers” battle to gain victory, martyrs give strength to help them withstand pain and suffering, the battlefield becomes “a place of worship” where confession and Holy Communion assume especially significant roles. Following Christ means self-sacrifice for the Nation and also salvation. At the same time, the letters give rise to a cult of the fallen heroes and commemorative projects.²⁹ Religious faith and the great Christian symbols and myths generate patriotic fervor and pathos as well as shape identification with the nation. All this hinders the war’s rationalization and – as a mandatory form of identification – prescribes that individual interests and earthly existence be totally subordinated to this sacral community.

The ultimate questions of whether the notions developed in *Tábori levelek* really became a mobilization force and how national/religious fervor got incorporated into everyday life can only be answered on the basis of a thorough examination of the soldiers’ actual letters.

*

The study has been written under the auspices of OTKA [National Scientific Research Fund] as part of the research program of the Ethnography Research Team of MTA-DE [Hungarian Academy of Sciences–University of Debrecen].

*

References

- Audoin-Rouzeau, Stéphane–Becker, Annette 2006: *1914–1918, Az újrairt háború*. Budapest.
Becker, Annette 2010: Faith, Ideologies, and the “Cultures of War.” In: Horne, John (ed.): *A*

---

²⁹ Vass 1914b: 10–11, 15–16.

- Companion to World War I*. Malden, MA, 234–247.
- Csóti Csaba 2000: Erdélyi menekültek levelei 1916-ból. In: Sasfi Csaba (ed.): *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. Esztergom, 115–123.
- Domonkos István 1914: *A harcos levele falujához*. Budapest.
- Hanák Péter 1988: Népi levelek az első világháborúból. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 222–274.
- Kertész Kálmán 1914: *A harcos levele feleségéhez*. Budapest.
- Kokó Julianna 1999: Egy vargyasi család levelezése az I. világháborúban. In: Keszeg Vilmos (ed.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*. 7, Kolozsvár, 240–266.
- Macintyre, Alasdair 1999: *Az erény nyomában*. Budapest.
- Mikos Éva 2010: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest.
- Oláh Sándor 2006: Nyelvi sztereotípiák egy házaspár első világháborús levelezésében. *Nyelvünk és kultúránk*. XXXVI. (143–144.) 152–166.
- Radányi Kálmán 1914: *A harcos levele édesanyjához*. Budapest.
- Renan, Ernest 1995: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (ed.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 171–187.
- Toma István 1914: *A hadbavonult lelkész levele híveihez*. Élet, Budapest.
- Tóth Tihamér 1914: *Tábori lelkész levele az elesett hős feleségéhez*. Budapest.
- Vass József 1914a: *A Haza levele a magyar néphez*. Budapest.
- Vass József 1914b: *A küzdő hősköz*. Budapest.
- Verhey, Jeffrey 2004: *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge.

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK MAGYAR ZSIDÓKÉRT FOLYTATOTT PROPAGANDA-KAMPÁNYÁNAK JELLEGZETESSÉGEI

Sz. Halász Dorottya

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem utca 1., B/2
sz.halaszdorottya@gmail.com

A második világháborúban harcoló németellenes hatalmaknak, köztük az Egyesült Államoknak az európai zsidóüldözésekre adott reakciója a történeti irodalom egyik sokat vitatott epizódja. A szövetséges magatartás bírálói szerint az USA-nak és fegyvertársainak jóval határozottabban kellett volna fellépni a genocídium megakadályozása vagy legalább mihamarabbi befejezése érdekében. Az ellentábor képviselői ezzel szemben úgy vélik, a náci Németország vezette koalíció ellenfelei nem tehetek többet az üldözött zsidók védelmében annál, mint amennyit ténylegesen tettek. Ám a vélemények egy ponton találkoznak: elismerik, hogy az USA (és szövetségesei) teljesítménye e tekintetben meglehetősen szerénynek mondható. Ezen a nézetten a jelen tanulmány sem fog számottevően változtatni. A vizsgálat célja annak bemutatása, hogy az amerikai vezetés miért, mikor, hogyan és milyen eredménnyel alkalmazta a politikai propagandát mint a pszichológiai hadviselés egyik kulcselemét a magyar zsidóság védelmében. Az elemzés a szűkebb értelemben vett magyar holokauszt időszakára, az 1944-es esztendőre koncentrál. Egyfelől azért, mert ezt megelőzően a magyarországi események nem vonták magukra az Egyesült Államok figyelmét, másrészt azért, mert a pesti gettók 1945. januári felszabadulásával az USA szemszögéből nézve megszűnt a magyar zsidóság üldözött státusza.

A magyar helyzet 1944 tavaszán vált akuttá, éppen akkor, amikor az Egyesült Államok menekültügyi politikájában is változások kezdődtek. Március 19-én az ország német ellenőrzés alá került, s ezzel megpecsételődött az addig viszonylagos békében és biztonságban élő izraeliták sorsa. A márciusi fordulatot megelőzően Magyarország relatíve biztonságos menedéknek számított mind a hazai, mind a környező országokból idemenekült zsidók számára.

A fokozódó antiszemitizmus és a növekvő számú törvényi korlát ellenére a magyar zsidóság addigi embervesztesége csekélynek volt mondható a környező országokban, különösen a megszállt lengyel területeken zajló események tükrében. Az 1938 óta bekövetkezett visszacsatolásokkal megnagyobbodott országterületen a magyar vagy hazánkba menekült áldozatok száma 1944 elejéig kb. 60 000 volt, köztük mintegy 18 000 kitelepített, akik 1941 nyarán a német megszállás alatt lévő nyugat-ukrajnai Kamenyec-Podolszkijnál végrehajtott tömeggyilkosságokban veszítették életüket, további 1 000 fő, akik az 1942. januári újvidéki mészárlásban lelték halálukat, valamint kb. 42 000 munkaszolgálatos.¹ Így – a szovjet területeken élőkől eltekintve – 1944-ben a magyar zsidók alkották a kontinens utolsó nagy lélekszámú (kb. 762 000 fős), még életben lévő közösségét.² Ezek fényében nem meglepő, hogy a márciusi német bevonulást megelőzően a semleges és szövetséges világ, az Egyesült Államokat is beleértve, nem szentelt különösebb figyelmet a magyar fejleményeknek. Csak 1944 januárjában jött létre az az amerikai szövetségi hatóság, amely az európai népiirtó politika megállítására illetve lassítására irányuló terveket volt hivatott kidolgozni és koordinálni. A Háborús Menekültügyi Hivatal (HMH) elsőrangú feladata a menekültkérdéssel kapcsolatos ügyek intézése és összehangolása lett, a propagandagépezet irányítását is beleértve.

A tény, hogy a HMH felállítására a holokauszt történetének kései szakaszában került sor nem jelenti azt, hogy az Egyesült Államok 1944-et megelőzően teljes érdektelenséggel szemlélte az európai zsidóellenes megnyilvánulásokat. Nem hagyhatta azokat figyelmen kívül, hiszen Adolf Hitler már tizenegy évvel korábbi kancellári kinevezésekor megkezdte az általa alacsonyabb rendűnek tartott „faj” elleni támadását még, ha kezdetben a cél nem

¹ Braham 2010: 42.

² Braham 1994: 2:1297. Az angol nyelvű mű első kiadása hazánkban *A magyar Holocaust* címmel jelent meg (1988, Buda-

pest). Ennek átdolgozott, tömörített változata *A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon* címet viseli (2003, Budapest).

is a fizikai megsemmisítés volt, hanem a zsidóság egyéb eszközökkel, például kivándoroltatással való eltávolítása. Azonban a második világháború kitörésének közeledtével, majd azt követően, a német befolyás alá kerülő valamennyi országban zsidóellenes intézkedések láttak napvilágot, 1941 folyamán pedig megszületett a terv a „végső megoldásra”. A szövetséges hatalmak már 1942 késő nyarán információval rendelkeztek az *Endlösung* kivitelezésére vonatkozó döntésről, így különösen megdöbbentő, hogy a milliók halálát okozó genocídium kibontakozását csaknem tétlenül szemlélték.³ 1942 augusztusában Gerhard Riegner, a Zsidó Világkongresszus titkára juttatta el a brit mellett az amerikai külügyminisztériumnak a „végső megoldás” terv létezésére vonatkozó első meggyőző bizonyítékot, miszerint valamennyi német kézen lévő zsidó – kb. 4 millió fő – kiirtása a cél. A hír az USA-ban novemberben látott napvilágot, de a média nem szentelt neki különösebb figyelmet. Az időzítés nem volt szerencsés: a csendes-óceáni és észak-afrikai harcok kedvező fejleményei jóval nagyobb érdeklődésre tartottak számot.⁴ December 17-én ugyan az USA Nagy-Britanniával, a Szovjetunióval és egyéb szövetséges országokkal együtt elítélte a német zsidóellenes és népiirtó politikát, miközben felelősségre vonást ígért az elkövetőknek, az ez utáni közös nyilatkozatokból⁵ hiányzott a zsidóság speciális helyzetének hangsúlyozása és a nácik elsődleges célpontjaként való azonosítása. Hiányzott abból az 1944. január 22-i washingtoni elnöki rendeletről is, ami életre hívta a Háborús Menekültügyi Hivatalt, azt a szervezetet, amelynek feladata épp az elsősorban zsidókat érintő menekültkérdés megoldása volt. A 9417. számú rendelet értelmében az újdonsült szerv célja – általában véve – „az ellenséges elnyomás közvetlen életveszélynek kitett áldozatainak megmentése” volt nemzetiségre, fajra és vallásra való tekintet nélkül.⁶ Vagyis a zsidók mint a náci politika legfőbb elszenvetői nem kerültek kiemelésre, sőt valójában maga a zsidó szó sem

szerepelt a szövegben egyetlen egy alkalommal sem. A Hivatal működése során mégis őket részesítette a legtöbb figyelemben és támogatásban. Ez a fajta ambivalencia, ami megakadályozta, hogy az Egyesült Államok kormánya hivatalosan és nyíltan, a retorika szintjén felülemelkedve, határozottan cselekedjen a zsidóüldözések felszámolása érdekében, mindvégig jellegzetes vonása maradt az USA politikájának.

Mikor a Háborús Menekültügyi Hivatal vezetése kénytelen volt szembesülni a gyorsan romló magyarországi helyzettel, a nácik és magyar segítőik elleni harcban leghatékonyabbnak tűnő fegyverként egy propagandakampány indításáról született döntés. A pszichológiai hadviselés vált – legalábbis kezdetben – a HMH legfőbb Magyarországon alkalmazott eszközévé, javarészt az időtényező okán. Mivel a Hivatal megalakulása és a magyar fordulat mondhatni egybeesett, 1944 márciusában az új szervezet még tapasztalatlan volt, éppen csak megkezdte külföldi képviselőinek kialakítását és mentési módszereinek kimunkálását. Ezek között a fizikai mentés, az országhatárokon belüli védelem megszervezése, a koncentrációs táborok lakóinak oltalmazása és az ideiglenes menhelyek létesítésének szándéka mellett kezdettől fogva szerepelt a pszichológiai hadviselés, azon belül a propaganda útján való befolyásolás eszközeinek alkalmazása.⁷ A szédítő gyorsaságú magyar események sodrában a Hivatal vezetői szilárdan – és naivan – hittek ez utóbbinak, elsősorban a háborús bűnösök felelősségre vonással való fenyegetésének erejében, s mindamellert ez volt a lehető legrövidebb időn belül bevethető eszköz. Az Egyesült Államok és Magyarország 1941 decembere óta fennálló hadiállapota⁸ következtében hiányzott a közvetlen hivatalos kapcsolat a két ország között, így a HMH befolyása érvényesítésére kénytelen volt amerikai és külföldi magánszervezetek,⁹ a világháborúban semleges kormányok, a Nemzetközi Vöröskereszt és a Vati-

³ Hitler zsidóellenes politikájának átalakulására és a szövetségesek által birtokolt információkra vonatkozóan lásd Karsai 2001: 57–61, 270–280.

⁴ Druks 1977: 34–35; Mashberg 1978: 22–23; Wyman 1996: 705. Az USA kormányának és az amerikai média visszafogott reakciójának okaira lásd Leff 2005.

⁵ Ilyen volt például az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri konferencia által kibocsátott proklamáció, de ezt tükrözték a néhány hónappal korábbi, áprilisi bermudai nemzetközi konferencia eseményei is. A tanácskozás eredetileg az európai zsidómentés lehetőségeinek kidolgozására gyűlt össze, ám hivatalos céljává végül a menekültkérdés általános tárgyalását tették, fajtól és vallástól függetlenül. Adler – Margalith 1946: 420, 422; *Unity in Dispersion* 1948: 164; Wyman 1996: 706.

⁶ O’Dwyer 1945.

⁷ O’Dwyer 1945: 16–17.

⁸ Bár hazánk már a Pearl Harbort ért támadást követően néhány nappal visszahívta washingtoni megbízottját, az Egyesült Államok hivatalosan csak 1942. július 17-én viszonzta a magyar hadüzenetet. Tartakower – Grossmann 1944: 111.

⁹ A Menekültügyi Hivatallal együttműködő magánszervezetek közé tartoztak egyebek mellett a következők: *American Committee for Hungarian War Refugees* (Amerikai Bizottság a Magyar Háborús Menekültekért), *Hungarian-American Council of Democracy* (Magyar–Amerikai Demokrácia Tanács), *The United Hungarian Jews of America* (Egyesült Amerikai–Magyar Zsidók), *Union of Orthodox Rabbis* (Ortodox Rabbi Szövetség), *Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe*

kán kapcsolatainak illetve helyi képviselőinek a segítségét igénybe venni. A Hivatal tehát érdekeit csak indirekt módon, s ebből adódóan késedelmesen tudta érvényesíteni, amit fokozott a különböző kormányok és szervezetek együttműködésének komplexitása. Ezt a problémát igyekezett áthidalni azzal, hogy a pszichológiai hadviselés eszközeire hagyatkozott.

Emellett a tényleges fizikai mentés Magyarországról szinte lehetetlen volt. A megszálló hatóságok politikája és földrajzi tényezők egyaránt akadályozták az effajta törekvéseket. A magyar zsidók elleni program kivitelezésével megbízott Adolf Eichmann és kollégáit anyagi vagy egyéb ellenszolgáltatás fejében is csak ritkán lehetett rábírni, hogy zsidók legális kiutazását engedélyezzék. Ugyanakkor az illegálisan távozók számára többek között az jelentett gondot, hogy tenger hiányában csak a lassúbb, veszélyesebb, szárazföldi útvonalakat vehették igénybe, s mivel az ország mélyen a németek által megszállt és ellenőrzött területek szívében feküdt, a határátlépést követően újabb veszélyekkel kellett szembenézniük. Ezen tényezőkből fakadóan úgy tűnhetett, hogy a lélektani hadviselés lesz a leggyorsabb, leghatékonyabb fegyver, mellyel a HMH védelmet biztosíthat a Magyarországon élő zsidóság számára, s ez vált dominánssá a magyar holokauszt első – 1944 márciusától júliusig tartó – szakaszában.

Az első, magyar zsidópolitikát kritizáló közlemények a német bevonulás folyamánként már 1944 márciusában napvilágot láttak, majd júliust követően a deportálások felfüggesztése és a kedvező hadiesemények hírére jelentősen csökkent a számuk. A lehető legnagyobb publicitás biztosítása érdekében a HMH számos csatornát igénybe vett az üzenetek célba juttatására. Helyet kaptak az amerikai és a semleges, főként a svájci sajtóban, de közvetlenül is eljutottak Magyarországra a külhonban szolgálatot teljesítő amerikai diplomaták közvetítésével, valamint a washingtoni Hadihírek Hivatala (*Office of War Information*), a BBC, a Radio Algiers és az illegálisan sugárzó Kossuth Rádió magyar nyelvű adásai révén. Emellett repülőgépekről szétosztott röplapok és a magyar illegális szervezetek ál-

tal sokszorosított röpiratok formájában is terjesztésre kerültek. A leghatékonyabbak természetesen azok a közlemények voltak, amelyek anyanyelven szóltak a lakossághoz, s a Hadihírek Hivatala húsz magyar nyelvű üzenetet közvetített hazánkba március 24. és május 7. között. Szerepelt ezekben Franklin D. Rooseveltnél március 24-i, a néhány nappal korábbi magyar fordulatra reagáló üzenete és a brit kormány egyetértő nyilatkozata, prominens amerikai és magyar származású amerikai állampolgárok (pl. szenátorok, Al Smith korábbi New York-i kormányzó), egyházi vezetők (pl. a protestáns Géza Takaró, a római katolikus Francis J. Spellman) és szervezetek (pl. *World Jewish Congress*, *Vaad Hahatzala Emergency Committee*) felhívásai, valamint az amerikai szenátus és képviselőház külügyi bizottságainak határozatai. Témájukat tekintve a HMH propagandaanyagai leggyakrabban felelősségre vonással fenyegettek, figyelmeztettek a háborús bűnösök elleni bizonyítékok megőrzésére és az üldözöttek támogatására. A helyi keresztényeket felszólították az elkobzott zsidó vagyonok tulajdonba vételének visszautasítására, de esetenként példaként állították a francia és cseh ellenállókat, a varsói gettó hőseit, valamint olyan országok lakosait, akik sokat tettek zsidó honfitársaik védelmében. A magyar származású amerikaiak felhívásai mindezeket túl hangsúlyozták a keresztény-zsidó együttélés magyarországi hagyományait, illetőleg a magyar becsület és méltóság visszaszerzésének fontosságát, míg az egyházi vezetők természetesen a keresztényi szeretet jelszavával és a keresztény egyház zsidó vallási gyökereinek hangsúlyozásával érveltek.¹⁰

A propagandaháború hatékonyságát növelendő, a HMH szerette volna biztosítani fő katonai szövetségeseinek teljes körű támogatását is, de e tekintetben sem Nagy-Britannia, sem pedig a Szovjetunió nem bizonyult valódi partnernek. Bár a londoni kormányzat meglehetősen visszafogottan ugyan, de hajlandó volt az együttműködésre, a többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült kicsikarni egyetlen üzenetet sem Joszif Sztálintól vagy más magas rangú szovjet politikai vagy katonai vezetőtől. A HMH-nak a szovjet együttműködés biztosítását

(Válságbizottság az Európai Zsidóság Megmentéséért), *American Jewish Conference* (Amerikai Zsidó Konferencia), *American Jewish Joint Distribution Committee* (Amerikai Zsidó Általános Szétosztó Bizottság), *Vaad Hahatzala Emergency Committee* (Vaad Hahatzala Válságbizottság), *Swiss Relief Com-*

mittee for the Jews in Hungary (Svájci Segélybizottság a Magyarországi Zsidókért), *World Jewish Congress* (Zsidó Világkongresszus).

¹⁰ *FRUS* 1966: 1015–1016; Wyman 1984: 237, 257; Marks Friedmanhez és Weinsteinhez (pénzügyminisztériumi belső kommunikáció a Magyarországra sugárzandó adásokról), 1944. május 15., FDRL WRB Box 35. No. 4.

célzó kísérletei csak 1945 tavaszán hoztak eredményt, amikor április 23-án Moszkva is csatlakozott az USA és Nagy-Britannia közös felhívásához. Ebben kijelentették, hogy bármely német állampolgár, aki részt vesz a fogvatartottak elleni cselekedetekben, szigorú megtorlásra számíthat.¹¹ Ám ettől eltekintve, Moszkva mindössze annyival járult hozzá a HMH propaganda hadjáratához, hogy működni hagyta a szovjet területről sugárzó, kommunista irányultságú Kossuth Rádiót, ami elítélte a zsidóellenes intézkedéseket, partizán egységek alakítását és a zsidók ezekhez való csatlakozását sürgette, buzdította a keresztény lakosságot és az egyházakat, hogy támogassák az üldözötteket, de hírt adott a deportálásokról és a lengyelországi méészárságról is.¹²

Az amerikai propaganda három csoport magatartására kívánt hatást gyakorolni, de számottevően nem tudta befolyásolni sem a keresztény lakosságot, sem a zsidóságot, sem pedig a zsidóellenes intézkedések megalkotóinak és végrehajtóinak a cselekedeteit. A magyar keresztények nagy tömegét nem sikerült rábírni, hogy az ország törvényeivel szembe szegülve elrejtsek vagy más módon segítsék az üldözötteket. Bár a Menekültügyi Hivatal titkos magyarországi megbízottjaként működő Raoul Wallenberg 1944. július 18-i jelentése szerint léteztek kivételek, a keresztények e tevékenysége „rendszerint kimerült barátok segítségével, akik számára élelmet és rejtékhelyet biztosítottak.”¹³

A zsidó lakossághoz intézett üzenetek még kevesebb eredményt produkáltak. Április 22-én John Pehle, a HMH vezetője, arra kérte a Hadihírek Hivatalának igazgatóját, hogy a náci befolyás alá került területeken korábban tapasztaltak alapján figyelmeztessék a magyar zsidókat: keressenek menedéket a nagyvárosokon kívül, kerüljék a sárga csillag viselését és semmisítsék meg a közösségi névjegyzékeket. Csakhogy a kezdeményezés elkeslett. A német megszállás utáni egyik legkorábbi dekrétum már április 7-én bejelentésre kötelezte a zsidó rádiótulajdonosokat, majd a hatóságok hamarosan a készülékek beszolgáltatását is elrendelték.¹⁴ Ezáltal lehetetlenné vált, hogy az üldözöttekhez az éteren át küldött figyelmeztetések eljussanak. A vidéken április közepén kezdődő gettósítás tette tel-

jessé a zsidó lakosság szinte hermetikus elszigetelését a külvilágtól, majd a hónap végén elindultak az első próbatranszportok Auschwitz-Birkenaubába, május közepén pedig megkezdődött az általános deportálás.

A Menekültügyi Hivatalnak az üldözött zsidósághoz intézett üzenetei azonban valószínűleg akkor sem hoztak volna számottevő eredményt, ha valóban eljutnak az érdekeltekhez. Erősen kétséges, hogy a közösség tagjai jelentős számban szembefordultak volna saját, köztisztületnek örvendő, megbízhatónak tartott vezetőikkel és a Központi Zsidótanács utasításaival, hogy helyettük távoli, a legtöbb számára ismeretlen személyek útmutatását kövessék. Ráadásul a többség nem hitte, hogy a Lengyelországban és máshol történt atrocitások megismétlődhetnek Magyarországon, sőt olyanok is akadtak, akik egyszerűen hazugságnak tartották az efféle híreket. Visszatekintve megdöbbenő, hogy mennyire nagy volt a zsidóságnak a magyar néphez és különösen Horthy Miklós kormányzóhoz vetett bizalma. Hevesi Ferenc főrabbi még április végén is a következő tanácsolta hitsorsosainak: „Imádkozzatok Istenhez magatokért, családjaitokért, gyermekeitekért, de elsősorban és mindenekfelett magyar Hazátokért! A Szülőföld szeretete, kötelességteljesítés és ima vezéreljen benneteket!”¹⁵ Az ilyen gondolatokkal szemben tehetetlennek bizonyultak a cionista ifjak is, akik Románia és Jugoszlávia irányába szervezték az illegális mentést és több alkalommal figyelmeztették a vidéki gettók lakóit, hogy ne szálljanak fel a deportáló vonatokra.¹⁶

A Menekültügyi Hivatal pszichológiai kampányának harmadik célcsoportját a zsidóellenes tevékenységben résztvevők alkották, akiket a békekötés utáni felelősségre vonás veszélyével próbáltak rábírni magatartásuk megváltoztatására. Amennyiben beválik, ez a módszer lehetőséget adott volna a zsidó közösség megmentésére. Ám a fentiekhez hasonlóan, az ilyen irányú törekvések hatása is rendkívül korlátozottnak bizonyult. Bár lehetséges, hogy a HMH kampánya befolyásolt néhány érintettet (főképp az 1944-es szövetséges katonai előretörtést követően), úgy tűnik az anyagi gyarapodás lehetősége többet nyomott a latban, mint a büntetéstől való félelem, ha zsidóknak teendő kedvezményekről volt szó. Végül soron ezrek kaptak esélyt az

¹¹ Lásd J. Pehle beszámolóit a HMH 1945. január 1–6. és 1945. január 15–20. közötti tevékenységére vonatkozóan, FDRL WRB Box 28.; O'Dwyer: 48, 56.

¹² Lanyi Weinsteinhez (a washingtoni Hadihírek Hivatalának memoranduma), 1944. július 19., FDRL WRB Box 35. No. 4.

¹³ Wallenberg 1944. július elején érkezett Budapestre. Wallenberg 1995: 236. (A Szerző fordítása.)

¹⁴ Pehle Davis-hez, 1944. április 22., FDRL WRB Box 35. No. 4.; Benoschofsky – Karsai 1958: 129–131.

¹⁵ Braham 1994: 1:101. (A Szerző fordítása.)

¹⁶ Cohen 1986: 75–79.

életre vesztegetés útján, de csekély ez a szám ahhoz képest, hogy több mint 750 000 zsidó élete forgott veszélyben. Mindazonáltal az Eichmannhoz hasonló fanatikusokat hidegen hagyták a szövetségesek fenyegetőzései, és a háborút követő felelősségre vonás veszélye a Führert sem tántorította el eredeti tervétől. Ellenkezőleg: a nagy német birodalomért folytatott harcában egyre inkább alulmaradó Hitler mindent elkövetett annak érdekében, hogy legalább az európai zsidóság elleni háborúját megnyerje.

A leírtak alapján nyilvánvaló, hogy a lélektani hadviselés hagyományos módszereinek alkalmazása kezdetben ugyan logikus, de nagyrészt hatástalan válasz volt a magyar krízisre. Talán jobb lett volna az eredmény akkor, ha a Menekültügyi Hivatal módosítja a közlemények tartalmát és stílusát, és név szerint említve kéri számon a felelősöket. Erre vonatkozóan a washingtoni iroda 1944 áprilisában bőséges információhoz jutott, ami lehetőséget kínálhatott volna arra, hogy a névtelen tömeggel szemben folytatott kampányt egy várhatóan hatásosabb, *valódi* emberek elleni hadjárattá változtassa. A Hivatalhoz eljuttatott és a felelősségre vonandókat tartalmazó listákon a legismertebb, leghírhedtebb Jaross Andor belügyminiszter, valamint Endre László és Bakó László államtitkárok mellett szerepeltek a törvényhozás, a katonaság, az ifjúsági mozgalmak, illetőleg a sajtó- és művészeti élet területén tevékenykedő egyéb személyek is, mégis ritkán nevesítették őket. Pedig az „újja mutogató híradások” iránti igény a HMH saját berkein belül is jelentkezett, ahogyan londoni újságok szintén a tárgyalás elé nézők neveit tartalmazó listák publikálását sürgették. Azzal érveltek, hogy „hasznos erényes megnyilvánulások” az első világháború után következmény nélkül maradtak, s emiatt a jelen fenyegetések üres frázisként hatnak.¹⁷

Nem sokkal Budapestre érkezése után Wallenberg is megfogalmazott bizonyos kritikákat a propagandaanyag tartalmán túl annak stílusára vonatkozóan is. Véleménye szerint pusztán fenyegetéssel nem lehet célt érni, ezért szükséges volna „legalább valamiféle jövőbeni segítséget ígérni” azoknak, akik hajlandók zsidóknak támogatást nyújtani.¹⁸ Ugyanezt a logikát érvényesítve lehetséges, hogy a kormánypolitikát is sikerült volna kedvezően befo-

lyásolni, hiszen Magyarország elsősorban a Trianonban elvesztett területek visszaszerzése és megtartása reményében lett Németország szövetségese, a tengelyhatalmak hadiszerencséjében bekövetkezett változás miatt azonban veszélybe kerültek az 1938 óta történt visszacsatolások. Következésképp a büntetéssel való fenyegetés összekapcsolása a béketárgyalásokon történő kedvező elbírálás ígéréssel minden valószínűség szerint pozitív irányban befolyásolta volna a döntéshozókat.

Az említettek mellett az amerikai propaganda hatásfokát az a mindvégig jelenlévő kettősség is nagyban csökkentette, ami a Roosevelttel adminisztráció és a Menekültügyi Hivatal törekvései között feszülő ellentétből fakadt. A kormány nem értett egyet a HMH azon szándékával, hogy a menekültek különböző csoportjai között a zsidóság speciális helyzete és a nekik nyújtandó segítség szüksége egyértelmű hangsúlyt kapjon. (Igaz, ennek háttérben az a gondolat is állhatott, hogy el kívánták kerülni az antiszemitizmus hazai fellángolását.) A szovjet és különösen az aktív brit támogatás hiányában az USA egymaga nem vállalta, hogy közvetlenül és tevőlegesen lépjen fel az üldözöttek érdekében és nem helyezkedett szembe azzal a szövetséges véleménnyel, miszerint a népiirtás végét csakis a végső katonai győzelem garantálhatja. Nem véletlen, hogy semmilyen a zsidóságra vonatkozó direkt utalás nem szerepelt a HMH-t létrehozó rendeletben, ellentétben azzal a kitételrel, hogy a Hivatal működésének „összeegyeztethetőnek” kell lenni „a háború sikeres folytatásával”.¹⁹

Az ingadozó amerikai magatartást a propagandaanyagban található számos példa is bizonyítja. Közülük az egyik legjellemzőbb Roosevelttel elnök 1944. március 24-i felhívása,²⁰ éppen az a dokumentum, ami bizonyos tekintetben az amerikai állásfoglalás csúcspontjának, s ilyen értelemben szimbolikusnak tekinthető. A több nyelvre lefordított és repülőgépekről ledobott röpiratok, sajtóközlemények és rádiófelhívások formájában a szövetséges, semleges és ellenséges országokban terjesztett elnöki proklamáció volt ugyanis az egyetlen alkalom, amikor az Egyesült Államok első számú vezetője önállóan, szövetségeseitől függetlenül szólalt fel az európai zsidóüldözések kapcsán. Nem ismét-

¹⁷ 13. sz. projekt: Menekültek kimentése Magyarországról, 1944. április 3., FDRL WRB Box 4.; Berni Amerikai Követség a Külügyminisztériumhoz, #2320, 1944. április 14. és 1. sz. jelentés a magyarországi zsidók helyzetéről, 1944. április 30., FDRL WRB Box 58.; Marks Friedmanhez és Weinsteinhez, 1944. június 2.,

FDRL WRB Box 35. No. 4.; Londoni Amerikai Követség a Külügyminisztériumhoz, #5650, 1944. július 17., FDRL WRB Box 35. No. 9. (A Szerző fordítása.)

¹⁸ Wallenberg 1995: 246–247. (A Szerző fordítása.)

¹⁹ O'Dwyer 1945. (A Szerző fordítása.)

²⁰ FRUS 1966: 1230–1231.

lődött ez meg júniusban, a magyarországi deportálások elleni nemzetközi tiltakozás közepette sem, amikor XII. Pius pápa és V. Gusztáv svéd király is a halálvonatok leállítására szólították fel az ország vezetését.²¹

A márciusi elnöki nyilatkozatot a Menekültügyi Hivatal munkatársai készítették elő. Terveztük kiemelten és hangsúlyosan kívánt foglalkozni az európai zsidókat általában ért atrocitásokkal csakúgy, mint a magyarországi német térnyerés lehetséges következményeivel. A végső verzió hangneme mégis túlonatlanul határozatlan lett. A március 24-én közzétett proklamáció a szövetségesek háborús céljainak a megfogalmazásával indult, ami egy „elnyomástól és agressziótól” mentes, „szabadságon, egyenlőségen és igazságosságon alapuló világot” vizionált, „ahol fajra, bőrszínre és hitvallásra való tekintet nélkül élhet minden ember békében, tisztességben és megbecsülésben.” Ezután a náci és a japánok által a polgári lakosság és az amerikai katonák ellen elkövetett bűnök lajstroma következett, s csak ezt követően tért rá az elnök a néhány nappal azelőtti magyar eseményekre és azok várható negatív következményeire a zsidóságot tekintve. „[N]agy tragédia lenne – fogalmazott Rooseveltnél –, ha ezek az ártatlan emberek, akik már túléltek Hitler tombolásának egy évtizedét, elpusztulnának az üldöztetésükben tetet öltő barbarizmus feletti győzelem hajnalán.” Ezért az elnök fontosnak tartotta, hogy ismételten felhívja a figyelmet az Egyesült Államok kormányának azon elhatározására, hogy „senki, aki részt vesz a kegyetlenkedésekben, nem marad büntetlenül.” Felszólította továbbá a német lakosságot és a németek ellenőrzte területeken élő európaiakat az üldözöttek támogatására és a bűnösök elleni bizonyítékok megőrzésére. Végül a semleges hatalmakat a határaihoz érkező valamennyi menekült befogadására kérte, miközben biztosított, hogy az USA gondoskodni fog az ellátásukról és ideiglenes menedékek felállításáról. Az üzenet mégis egy általánosító kijelentéssel zárult, miszerint „[a]mennyiben a katonai hadműveletek lehetővé teszik, [az amerikai] kormány minden tőle telhetőt el fog követni, hogy segítse a náci és japán hóherók valamennyi lehetséges áldozatának menekü-

lését – fajra, vallásra és bőrszínre való tekintet nélkül.”²² Ez a befejezés visszalépést jelentett az előző bekezdésekben megfogalmazott gondolatok határozottságához képest: nem emelte ki a zsidókat a támogatók köréből, a menekülteknek nyújtandó segítség pedig alárendelődött a harctéri események szükségleteinek.

Szélmalomharcot vívott a HMH akkor is, amikor 1944 őszén a deportálások újraindításának tervéről szóló tudósításokat követően több ízben kérte a Hadihírek Hivatalától a Magyarországra irányuló propaganda újbóli fokozását. Elmer Davis igazgató elutasító válaszában azzal érvelt, hogy mivel az ország a katonai események középpontjába került, nem lenne szerencsés külön kampányt indítani a zsidóság védelmében. Ehelyett a pszichológiai hadviselést teljes egészében annak érdekében kell mozgósítani, hogy megakadályozzák, hogy a magyarok „utolsó csatlósként” mindvégig kitartsanak a náci mellett.²³

A HMH kudarcosorozata tovább folytatódott, amikor a Hadihírek Hivatalának kedvezőtlen magatartása következtében a külügyminisztériumra igyekezett pressziót gyakorolni a Harmadik Birodalomhoz és Magyarországhoz intézendő újabb figyelmeztetések kicsikarása érdekében. Fél sikerként könyvelhette el, hogy a kezdeményezésből szeptember 20-án és október 6-án két felhívás is született, melyek felszólaltak a deportálások újraindításának lehetősége ellen és ismét a háború utáni büntetés ígéretével riogattak. Ám különösen az utóbbi üzenet, meglehetősen határozatlan, szinte bocsánatkérő hangnemet ütött meg. Ennek értelmében Washington elfogadta annak lehetőségét, hogy a zsidók tervezett munkatáborokban történő koncentrációjának hátterében humanitárius megfontolások állnak, sőt hajlandónak mutatkozott arra is, hogy a későbbiekben elfogadja a zsidóellenes cselekedetekkel megvádolt személyek ilyen tartalmú védekezését.²⁴

Az 1944-es év utolsó jelentős propaganda célú kezdeményezése a Hivatal részéről egy a szövetséges haderő általi tiltakozó deklaráció kibocsátására irányult. Ekkorra eljutottak nyugatra a munka- és koncentrációs táborokban a visszavonulás előtti pillanatokban elkövetett mézszárlásokról hírt adó tudó-

²¹ Ugyan a HMH 1944. június 26-án az USA kormányának nevében svájci közvetítéssel Budapestre juttatott egy jegyzéket, amelyben Washington a magyar vezetést a zsidó lakossággal kapcsolatos terveinek közlésére szólította fel, s kilátásba helyezte a felelősök háború utáni büntetését, Rooseveltnél elnök ezáltal új, önálló állásfoglalást nem fogalmazott meg, csupán március 24-i felhívása került ismételten elküldésre. Lásd Berni

Amerikai Követség a Külügyminisztériumhoz, #8599, 1944. június 26., FDRL WRB Box 34. No. 2.

²² *FRUS* 1966: 1230–1231 (A Szerző fordítása.); Wyman 1984: 256; O’Dwyer 1945: 49–51.

²³ Pehle Davis-hez, 1944. szeptember 5. és 12., valamint Davis Pehle-hez, 1944. szeptember 14., FDRL WRB Box 35. No. 4.

²⁴ *FRUS* 1966: 1159–1161, 1163–1164.

sítások, ahogyan eljuttottak magyar munkaszolgálatosok és budapesti zsidók ezreinek a legyilkolásáról szóló hírek is. Ennek ellenére a HMH ezúttal is csak részszikert aratott: bár november 7-én Dwight D. Eisenhower, a szövetséges haderők európai főparancsnoka kiadta a Hivatal által előkészített deklarációt, kihúzta belőle a zsidó fogvatartottakra vonatkozó közvetlen utalást.²⁵

Látható tehát, hogy számos tényező hozzájárult a HMH magyarországi propaganda hadjárata hatékonyságának csökkentéséhez. Egy lényeges körülményről azonban még nem esett szó. A Hivatal kampányának gerincét az a Rooseveltnél által is megfogalmazott fenyegetés képezte, miszerint a zsidóság ellen elkövetett bűnök megtorlásra fognak kerülni. Ám, ahogy arról a HMH jelentős késelemmel, 1944 augusztusában értesült, erre tulajdonképpen nem volt garancia. Fény derült rá, hogy maga az Egyesült Nemzetek Háborús Bűnök Bizottsága²⁶ sem alakított ki egyértelmű álláspontot abban a tekintetben, hogy a zsidókat ért atrocitások beletartoznak-e a háborús bűnök kategóriájába. Mivel nem létezett rá precedens, hogy ezzel a minősítéssel illessenek egyes országoknak a saját lakosikkal vagy szövetségeseik állampolgáraival szemben elkövetett kegyetlenkedéseit, a bizottság nem tervezett eljárást ilyen jellegű ügyekben. Miután ez a tudomására jutott, a HMH 1944 második felében több elvetélt kísérletet tett annak érdekében, hogy rábírja a külügyet, tegyen a kormány egyértelmű nyilatkozatot, miszerint az USA az ilyesfajta bűnököt háborús bűnnek tekinti. A győztesek arra vonatkozó döntése, hogy az emberiség elleni bűnök között fogják tárgyalni a zsidók elleni atrocitásokat végül 1945 augusztusában született meg.²⁷

Az amerikai propaganda hatékonyságának értékelésekor megállapíthatjuk, hogy a magyar események befolyásolásában csak nehezen mérhető és igen szerény eredmények mutathatók ki. A mutatók valószínűleg akkor sem lettek volna számottevően jobbak, ha maradéktalanul érvényesülnek a Menekültügyi Hivatal elképzelései a kampányanyagok fókuszát, hangvételét és retorikáját illetően. Naivitás volt azt hinni, hogy a pszichológiai hadviselés ezen eszközével tömegek magatartását – legyen szó egyszerű keresztényekről, zsidókról, vagy kollaboránsokról és elkövetőkről – jelentősen meg lehet változtatni. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy

1944 elején az Egyesült Államoknak illetve a Menekültügyi Hivatalnak voltaképpen nem állt más eszköz a rendelkezésére a magyar események alakítására. Az egyetlen közvetlen eszközt a deportáló útvonalak és az auschwitz-birkenauai krematóriumok bombázása jelenthette volna, ilyen döntés meghozatalára azonban a Hivatalnak se felhatalmazása nem volt, se kellő támogatottsága az adminisztráció és a hadügyminisztérium részéről. Végül soron felülkerekedett az a szövetséges elv, ami a népirtás megállításának egyetlen reális eszközét a katonai győzelemben látta.

Források

Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, NY, USA (FDRL), Records of the War Refugee Board (WRB): Box 4. General Correspondence, Committee on Special Refugee Problems; Box 28. General Correspondence, Weekly Reports; Box 34, Box 35. Projects and Documents File, Measures Directed towards Halting Persecution (Hungary); Box 58. Jews in Hungary, February–May 1944.

The National Archives. <http://www.nationalarchives.gov.uk/records/research-guides/war-crimes-1939-1945.htm#16202>. Letöltés: 2011. december 3.

Benoschovsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1958: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* 1. kötet, 1944. március 19.–1944. május 15. *A német megszállástól a deportálás megkezdéséig*. Budapest.

O'Dwyer, William 1945: *Final Summary Report of the Executive Director, War Refugee Board*. Washington D.C.

United States Department of State 1966: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1944*. Volume 1, *General*. Washington D.C. (FRUS)

Wallenberg, Raoul 1995: *Letters and Dispatches, 1924–1944*. New York.

Wyman, David S. (ed.) 1990: *America and the Holocaust. A Thirteen-Volume Set Documenting the Editor's Book The Abandonment of the Jews* Volume 9, *War Refugee Board. Special Problems*. New York.

²⁵ FRUS 1966: 1174–1175; Braham 1994: 2:970; Wallenberg 1995: 263; Wyman 1990: 16–19.

²⁶ A bizottság 1943 és 1948 között működött. Első hivatalos ülését 1944 januárjában tartotta.

<http://www.nationalarchives.gov.uk/records/research-guides/war-crimes-1939-1945.htm#16202>.

²⁷ Wyman 1990: 24–31; Wyman 1984: 257–260.

Felhasznált irodalom

- Adler, Cyrus – Margalith, Aaron M. 1946: *With Firmness in the Right. American Diplomatic Action Affecting Jews, 1840-1945*. New York.
- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar Holocaust*. Budapest.
- Braham, Randolph L. 2003: *A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest.
- Braham, Randolph L. 2010: Magyar, német és zsidó számítások és elszámítások a holokauszt utolsó szakaszában. *Múlt és Jövő* (21.) 2. 42–47.
- Braham, Randolph L. 1994: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary Volumes 1–2*. New York.
- Cohen, Asher 1986: *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*. New York.
- Druks, Herbert 1977: *The Failure to Rescue*. New York.
- Karsai László 2001: *Holokauszt*. Budapest.
- Leff, Laurel 2005: *Buried by the Times. The Holocaust and America's Most Important Newspaper*. New York.
- Mashberg, Michael 1978: Prejudice that Meant Death. The West and the Holocaust. *Patterns of Prejudice* (12.) 3. 19–32.
- Tartakower, Arieh – Grossmann, Kurt R. 1944: *The Jewish Refugee*. New York.
- Unity in Dispersion. A History of the World Jewish Congress 1948*. New York.
- Wyman, David S. 1984: *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941–1945*. New York.
- Wyman, David S. (ed.) 1996: *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore.

RECENZIO

BARÁTH MAGDOLNA: A SZOVJET TÉNYEZŐ. SZOVJET TANÁCSADÓK MAGYARORSZÁGON,
BUDAPEST, GONDOLAT, 2017. 254p.

Pető Andrea

Central European University, Department of Gender Studies
1051 Budapest, Nádor utca 9.
petoa@ceu.hu

Miért írt levelet Gerő Ernő a tüzéségi csapantújk gyártásával kapcsolatban Gyericsevről a szovjet nagykövetnek 1953. március 11-én? A rejtélymegoldása (illetve meg nem oldása) mutatja azokat a nehézségeket, amelyekkel Baráth Magdolna hiánypótló könyve írásakor szembekerült. A szovjet tanácsadók-ról szóló irodalom a kommunizmus bukásáról tett fel új kérdéseket. Addig elsősorban a nemzetbiztonság és a fegyveres testületekben 1945 után dolgozó szovjet állampolgárok anekdotikus jelenlétére vonatkozó, gyakran sztereotipikus ismeretek voltak csak elérhetőek. (Ezt a forgatókönyvet követi a budapesti Terror Háza “Szovjet tanácsadók” terme is.) Ahogy 1989 után a levéltárak részben vagy egészben megnyíltak, úgy kezdődött el annak a komplex jelenségnek a vizsgálata, hogy milyen szakmai kapcsolatok jöttek létre és azok hogyan alakultak a Szovjetunió és a befolyási övezetébe tartozó országok – Baráth a “csatlós országok” kifejezést használja – között. Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszottak a tanácsadók, illetve a szakértők. A kötet erénye, hogy a terminológiai kérdéseket tágabb történeti kontextusba helyezi. Bemutatja, hogy más szakértők és tanácsadók érkeztek 1945–1948, 1948–1953, 1953–1956 között, 1956-tól az 1960-as évekig, majd utána. A tanácsadók első csoportja a rendőrség és a kémelhárítás kötelekében dolgozott. Ezt követik aztán az élet minden területén megjelenő szovjet szakemberek, akik mint ipari kémek, beépített komisszárok, szakértők és közvetítők a maguk módján részt vettek az ország szovjetizálásában. Milyen kérdések merülnek fel ennek a folyamatnak az elemzésekor?

Először is a szakértőkre azért volt szükség, mert a korábbi elit kompromittálódott vagy politikai okból emigrált, ha egyik sem, akkor politikai okból jobb esetben háttérbe szorították, rosszabb esetében bebörtönözték. A kötet nagy előnye, hogy pontos számokat közöl a szovjet állampolgárokról: ki, hol és mit dolgozott, ezzel eloszlatva azt a tévhitet, hogy a szovjet tanácsadók tömegével megszállták volna Magyarországot, hiszen a számuk kétszámjegyű volt. Döbbenetesen kevesen voltak, de befolyásuk számuknál sokkal nagyobb volt. Ezért is lesz érdekes a kötet eredményeire alapozva a magyar intellektuális kollaboráció további kutatása.

A másik probléma, amire oroszul van is egy kifejezés: a *komcsaszto* a “kommunista arrogancia” ami a csekista magatartásból ered. A Szovjetunió az 1920-as évek elején szembesült azzal, hogy nagy valószínűséggel az elkövetkező évtizedekben reményeik – és szerintük az objektív szükségszerűség – ellenére se fogják további országok a kommunizmus üdvözítő útját választani, így az ország egyedül maradt egy ellenes környezetben. Erre a pártvezetés egy erős és mindent ellenőrző állam kiépítésével válaszolt, valamint totálisan mobilizált minden emberi és anyagi forrást a gazdasági és társadalmi fejlesztés érdekében. Ezt a folyamatot a Szovjetunió csak a történelem jó oldalán állók magabiztos elhivatottságával tudta irányítani. Ez a magabiztosság tovább nőtt a II. világháború megnyerésével, ami létrehozta a bolsevik szakember-forradalmárt, akinek elméleti ismerete a marxizmus-leninizmus ideológiája, a szakértelme gyakor-

lati, alkalmazott ismeret volt, és aki a politikai elnyomás légkörében szocializálódott. Ezek a "homo sovieticusok" jelentek meg Magyarországon elképesztő fizetésekkel: 4-7000 Ft-ot kerestek havonta (amikor a havi bér 2-300 Ft volt), külön fizetett lakásokkal, saját ellátó boltokkal, költségtérítéssel vagy éppen ingyenes horgászjeggyel. Ezek a privilégiumok nem mindenkinek és mindig jártak. De a kiutalás hosszú és bürokratikus folyamat volt, mely a történész szerencséjére sok forrást produkált. A kötetből világosan nyomon követhető a folyamat, ahogy 1953-ig – Sztálin haláláig – a szovjet tanácsadók és szakértők száma és privilégiumai nőttek, míg azután 1956-ban a forradalom idején mindenkit, kivéve az állambiztonságnál dolgozókat, a szovjet laktanyákba menekítettek repülővel. Ezek után a szovjet tanácsadók ellátására fordított összegek csökkentek, valamint utasításba kapták, hogy vegyék komolyan, amit már korábban, 1953 után is utasításba kaptak, hogy ne avatkozzanak az ország és a munkahely belső ügyekbe, ezzel politikai és szakmai befolyásuk is csökkent.

A hatvanas évek a szovjet technika győzelmes időszaka volt, amikor rövid ideig úgy tűnt, hogy a technológiai versenyt Amerikával a szovjetek nyerik meg, ekkor virágoztak a tudományos és technikai kapcsolatok. A hetvenes évekre azonban a fogyasztói társadalom és a nyugattal való gyakoribb interakció aláásta ezt a szovjet magabiztosságot, és a technológiai verseny is eldőlt a nyugati technológiák javára. A Szovjetunió pedig főleg az alapanyagok eladásával kapcsolódott be a világkereskedelembé. Így változott a szovjet szakember fogalom jelentése is: a kezdeti, a szovjet titkosszolgálatok akkor valóban világelső knowhow-jával felfegyverkezett nagy hatalmú ügynökből lett később a csappantyúgyártás Magyarországra érkező jól fizetett szakembere, majd megmosolyogni való avított technológiájával házaló, csak ideológiai okból megtűrt ügynök. Mindemellert az 1944-től kialakuló titkosszolgálati együttműködés végig megmaradt.

A kérdés, hogy létezett-e egy mester terv a kelet-európai országok szovjetizálására, vagy inkább ez reakció volt a Marshall-tervre, a szakirodalom egyik régi vitája. A kötet, melynek első része kelet-európai összehasonlító keretben mutatja be a szovjet tanácsadók működésével kapcsolatos azonosságokat és nemzeti különbségeket, azt elemzi, hogy a Mongóliában már jól működő befolyási rendszer megszer-

zésének módját építették ki a Vörös Hadsereg előrenyomulásával Kelet Európában, de ad hoc reagáltak a helyzet megkövetelte kihívásokra 1944 után. Ezekből az ad hoc reakciókból következett többek között a káosz és a mikromenedzselés, mint például Gerő személyes beavatkozása a csappantyúgyártásba.

A másik probléma, amit a szovjet tanácsadók és szakemberek magyarországi működésekor elemezni kell, hogy milyen változást hozott a magyar szakmaiság kultúrájába a szovjet tanácsadók megjelenése, akik csak ritka esetben – például orosz nyelvtudásuk révén a lektorok, vagy olyan szakterületen, ahol a magyarok kevésbé haladtak előre, mint az atomipar –, vívták ki magyar kollégáik őszinte megbecsülését. Világos volt, hogy a szovjetek jól fizető munkának fogták fel a magyarországi munkát, és nemcsak minden lehetséges anyagi forrást össze akartak itt szedni, hanem nem is akaródzott visszamenni. És mivel a szovjet állampolgárok a követséggel voltak közvetlen kapcsolatban, ezért gyakran meg tudtak szabadulni az olyan magyar szakemberektől, akik nem voltak elragadtatva működésüktől. Ezeknek az eseteknek sokat köszönhetünk, mert a konfliktusokról megmaradt források betekintést adnak az intrikákba és erőviszonyokba. Ahogy a csappantyúgyártás esetében közvetlenül Gerő döntött, hasonlóan a legmagasabb szinten döntöttek a legpitiánerebb ügyekről is, pl. a horgászbérlet ingyenességének kérdéséről is – a történész legnagyobb öröme, mert így maradt fenn forrás.

A szovjet szakemberek jelenléte nagy hatással volt az adott munkahelyre. Egyrészt a központi költségvetésből búsán javadalmazott szakértők külső erőforrást jelentettek az adott részlegnek, mert a bért, valamint az ellátás és elhelyezés költségét központilag állták, másrészt szovjetek alkalmazásával politikai jöponatokra és támogató kapcsolatokra lehetett szert tenni. Ezért is érdekesek azok a kötetből kirajzolódó stratégiák, amelyekkel a magyar vezetők megpróbálták maximalizálni a szovjet tanácsadók jelenlétéből származó hasznot, és egyúttal csökkenteni a kárt, ami a szovjetek nyilvánvaló hozzá nem értésből adódott. A Testnevelési Egyetem a sporttörténeti tanszékre kért szakértőt, ahol kevés vizet zavart; az ELTE sok belső politikai vihart látott professzorainak ügyesen sikerült elkerülniük, hogy az otthon éppen hogy fokozattal rendelkező szovjetek Budapesten rögtön egyetemi professzori kinevezést kapjanak, de az orosz nyelvoktatáshoz szívesen fogadták a segítséget. Nemcsak a pártapparátus, hanem különböző szakemberek

is használták a szovjet tanácsadókat az egymással való hatalmi harcaikban. Nemcsak Rákosi aggódott látványosan Péter Gábor szerint megromlott egészségéért a szovjet tanácsadók előtt, ezzel aláásva vetélytársa pozícióját, hanem ez alacsonyabb szinten is lejátszódott, amikor nem adtak anyagot a tanácsadónak, elhallgattak adatokat vagy éppen az ellenkezőjét csinálták, mint amit javasoltak nekik. A szovjet tanácsadók jelenléte Magyarországon tehát nagy hatással volt a tudás politikai és ideológiai jellegére is és a mindennapi habitusra is.

Baráth Magdolna hatalmas munkát végzett: minden magyar levéltárat, orosz nyelvű dokumentum gyűjteményt és hozzáférhető orosz levéltárat átfésült a szovjet tanácsadókról és szakemberekről szóló dokumentumokért. Dicséretes, hogy kollegiálisan megköszöni, ha valaki segített neki ebben a hosszú folyamatban. De ebben a forrásgazdagságban található a kötet fő megoldatlan problémája is. Baráth pontosan ismerteti a rendelkezésre álló információkat, pontosan jelzi, ha nincs módjában követni a feljegyzés útját, vagy nincs további információ abban a levéltárban az adott ügyben. Például örök titok marad, hogy a csapantyúgyártás mestere Gyericev ki volt, mirt éppen ő jött, mi volt a szakmai háttere és mi lett vele. De a szerző a bőséggel idézett forrásokat azonos helyiértéken igazként kezeli. A visszaemlékezések – mint például Király Béláé is – erős forráskritikával kezelendő, mert mint oly sok visszaemlékezés írója, a valódi vagy vélt elvárásoknak megfelelően alakította a saját szerepére való visszaemlékezését, és nem használható illetve idézhető ugyanazon a helyiértéken, mint egy követségi jelentés. Ugyanakkor a visszaemlékezések illetve az interjú készítés sok helyen segíthetné nemcsak olyan kérdések megértését, amiről nem áll rendelkezésre semmilyen forrás, hanem bemutatná a szovjetekkel kapcsolatba kerülők reakcióinak sokféleségét is.

Lényegi kérdés, hogyan értékeljük a szovjet tanácsadók szerepét és az általuk Magyarországra telepített gazdaságpolitikát. Evgenij Preobrazshenskij (1886-1937) a Trotszkijt támogató közgazdász “primitív szocialista felhalmozásként” írta azt a folyamatot, aminek eredményeképpen a Szovjetunióban a húszas években mezőgazdaságból elvont forrásokkal erőltetetten fejlesztették a nehézipart. Baráth összefoglalójában egyetértően idézi Gyarmati Györgyöt, aki “modernizációs diktatúrának” nevezte 1945 utáni kor-

szakot Magyarországon. Valóban elsősorban a magyar mezőgazdaság sínylette meg az éghajlat és talajidegen szovjet megoldások erőltetését a gyapottól a gumipitypangon át az öntözési rendszerekig. A nehézipar szovjet módon történő fejlesztése szembe ment mind a józan ésszel, mind a gazdasági racionalitással, és a szovjet politikai ellenőrzés kiépítésének eszköze volt. Ebben kódolva volt a gazdasági fejlődés csökkenése, a közvetlen adminisztratív utasításos rendszer képtelen volt az intenzív, minőségi növekedésre, amit a nagyarányú hadi kiadások is veszélyeztettek. Martin Malia szerint a rendszer “ideokrácia” volt, melyet utópikus értékek elérése miatt ideológia vezérelt a racionalitás helyett. Ennek az utópiának a megvalósításában játszottak szerepet a tanácsadók, szakértők, közvetítők, akik a dokumentumok alapján ‘új tradicionálisizmust’ építettek ki Magyarországon a modernitás helyett. A személyesség nagy szerepe, gondoljunk Gerő és Gyericev kapcsolatára, az udvari kamarilla politika, a feljelentgetések, a hierarchikus kijárási rendszer a klientalizmus mind-mind a modernnel (személytelen, hatékony, specializált és funkcionális tudás) szemben jelent meg, és jól belesimult a Horthy-rendszer neobarokk, politikai tisztogatások ellenére viruló világába.

A szovjet érdekszféra kialakításának története hosszú ideig csak a titkosszolgálati szakértők kis csoportjának története volt. Ezt árnyalja Baráth Magdolna munkája. A kiválóan megírt, forráskiadással alátámasztott, pontosan jegyzetelt kötet bemutatja, hogy ez a folyamat nemzetközi történelem is, mely minden kutatási nehézség ellenére, mint az orosz levéltárak zártsága, emberi történet is. És hátha egyszer azt is megtudjuk majd, hogy ki is volt Gyericev.

Gesta XVI (2017), 71–114.

GESTA MŰHELY

CUI DONO LEPIDUM NOVUM LIBELLUM?*

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ EGY, A RÓMAI URALOM ALATT ÁLLÓ KIS-ÁZSIA TÖRTÉNETÉT FEL-
DOLGOZÓ MONOGRÁFIA MEGÍRÁSÁRÓL

(Szlávik Gábor, Görög városok a római Kis-Ázsiában: Gazdaság és társadalom, városi önkormányzat és tartományi igazgatás Kis-Ázsiában a keresztény közösségek megszilárdulásának idején I–III kötet, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2014; pp. 1072 [ISBN 978-615-5216-57-2])

Szlávik Gábor Tibor

Miskolci Egyetem BTK, Ókortörténeti, Muzeológiai és Művelődéstörténeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros
gabor2012szlavik@gmail.com

Egy fennállásának huszadik évfordulóját ünneplő folyóirat hasábjain publikálva, egy személyes megjegyzéssel kezdeném. Azzal, hogy magam is egyike voltam azoknak, akik már az első számban is cikket adhattak le a miskolci történészek 1997 óta létező folyóiratába, a GESTA-ba. Azután a későbbi évek során is néha ott szerepelt a nevem a folyóirat szerzői között. Már csak ezért is örömmel teszek eleget annak a felkérésnek, hogy egy hosszabb tanulmányt írjak az ME BTK Történettudományi Intézetének gondozásában megjelenő periodika, a most már két évtizedes múlttra visszatekintő GESTA számára.

Húsz évvel ezelőtt komoly segítséget jelentett nekem az, hogy a GESTA szerkesztői lehetővé tették, hogy az akkor induló miskolci történész-folyóirat hasábjain megjelenhessen egy hosszabb tanulmányom.¹ Később könyv lett ebből.² Erre való emlékezéssel közölnék itt egy *kutatói beszámolót*. Ebben egy másik könyv megszületésének körülményeit beszélném el. Ennek a munkának a létrejötté azonban már kezdetétől fogva a végéig a Miskolci Egyetemhez kapcsolható.

*

* Catull(us) I,1 ['Szép, új könyvem kinek adjam?']

¹ *"O novum atque inauditum ad principatum iter!": Traianus útja a hatalomba – Egy antik "rendszerátalakítás" története*. Első rész, GESTA I,1 (1997), 6–35.

² *Traianus útja a hatalomba: egy antik rendszerátalakítás* [a borítón, majd a címlapon is így!] *története*, Budapest, Új Mandátum Kiadó (ÚMK; a Kréné c. sorozat 7. kötete), 2006, pp. 338 (ISBN:963 9609 25 0).

Az ME BTK Történettudományi Intézetének oktatójaként a 2011. február 1. és 2012. január 31. közötti időszakban alkotói szabadságon voltam. Az alkotói szabadságot engedélyező, s egyben annak feltételeit is meghatározó iratban (H/1572-1/2010) kitűzött cél az volt, hogy alkotói szabadságom ideje alatt elkészítsem egy további szakmai pályafutásomat is meghatározni hivatott, *egyetemi segédkönyvnek is alkalmas munka* (monográfia) kéziratát.

* *

A kézirat időre elkészült. Az anyaggyűjtés során beállott módosulások következtében azonban már ez, a 2012. február 1-jén leadott kézirat is az eredeti célkitűzésekhez képest közel háromszoros terjedelművé vált. Ez közelebbről azt jelentette, hogy egy éves alkotói szabadságom ideje alatt nem csak a római Nyugat-Kis-Ázsia történetét feldolgozó munkát végeztem el, hanem vizsgálat alá vettem, majd munkámban feldolgoztam a római uralom alatt álló teljes kis-ázsiai térség történetét. Vagyis az akkor lezártként szánt kézirat már a Közép- és Kelet-Anatóliában kialakított római tartományok társadalmának és gazdaságának, városi önkormányzatának és tartományi igazgatásának (stb.) a történetét is tartalmazta a Kr. e. II–I., valamint a Kr. u. I–III. századot átfogó időszak során.

Ezt az eljárást az általam gyűjtött anyag bőséges volta indokolta. Az alkotói szabadságom lezárulását követő hónap végén (2012 februárjában) azután ennek az anyagnak az alapján tartottam meg kollégáim, az ME BTK Történettudományi

Intézetének munkatársai előtt a kutatási beszámólót.

Az addig elvégzett munka nagyságának érzékeltetésére néhány számszerű adatot hoznék fel itt. A már akkor (2012 februárjában) is több mint 500 lap terjedelmű kéziratban belül 11 oldalt foglalt el a rövidített formában hivatkozott irodalom, és további 46 lapnyi terjedelmű lett a válogatott bibliográfia. Ez mindösszesen 57 oldal. (Természetesen már akkor sem alkották a bibliográfiai apparátus részét a kézirat elkészítéséhez felhasznált antik auktorok.) A munka úttörő jellegének megfelelően az akkori bibliográfiai hivatkozások is között mindössze 5 magyar nyelvű tétel volt található. Ebből 2 földrajzi, 1 botanikai tárgyú munka. A kéziratban akkor mindössze 2 olyan magyar nyelvű tétel szerepelt, melyeket – többé-kevésbé hasznosítható módon – az általam vizsgált témák körébe lehetett sorolni.

* * *

A kézirat egészének újraolvasására a kutatási beszámólót közvetlenül megelőző időszakban került sor. Az újraolvasás már csak kényszerűen is kiváltotta a korrekciót.

Igazából ekkor történt, hogy a terv megelevenedett, majd elkezdett önálló életet élni. Ebben nagy segítségemre volt 2013 késő telén tett németországi kutatóutam.

A 2012 februárjának vége és 2013. május 30. között (ekkor adtam le a Miskolci Egyetemi Könyvkiadó szerkesztőjének a véglegesnek szánt kéziratot) munkám érdemi változtatások további során ment át. Ez kisebb-nagyobb bővítéseket eredményezett. A kéziratban belül eszközölt változtatások sora, elsődlegesen már csak stiláris változtatások sora, azután tovább folytatódott a szerkesztővel együtt végzett közös munka alatt; közelebről a szerzői korrekció elvégzése során. 2014 tavaszára, amikor is nyomtatott könyv formáját öltötte a korábbi kézirat, a három kötetben megjelent munka terjedelme már elérte a 1072 lapot. Ebből 15 oldalt foglal el a rövidített formában hivatkozott irodalom, és további 120 lapnyi terjedelmű lett (az egy oldalon internetes linkeket is tartalmazó) válogatott bibliográfia. Vagyis a korábbi 57 oldalhoz képest most már 135 lap terjedelmű lett a könyv bibliográfiai apparátusa.³

³ L. ehhez a könyvem harmadik kötetében, a kötet vége felé található tartalomjegyzéket: 931–945., ill. 946–1062. Mindezek kiegészítéseképpen l. még 1063–1066 (*Másodlagos közlések alapján felhasznált és hivatkozott irodalom*); továbbá 1066 (*Internetes linkek*). – Könyvem teljes tartalomjegyzékét tanul-

A téma egészének monografikus feldolgozása révén egy, Magyarországon mindenképpen egyedülálló munka született: a római uralom alatt álló Kis-Ázsia társadalom- és gazdaságtörténetének, valamint igazgatástörténetének a feldolgozása – a kezdetektől, *Asia* provincia kialakításától (Kr. e. 133–129/128) egészen a dominatus kezdetének időszakáig (Kr. u. 284/285).

Könyvem megírása során hangsúlyosan törekedtem arra, hogy a rendelkezésünkre álló epigráfiai és numizmatikai anyag tükrében, de kiváltképp a nagyszámú hivatalos és magánfelirat tükrében, megjeleníthessem a római Kis-Ázsia önkormányzatú városi közösségeinek mindennapi életét.

*

Az alábbiakban részletesebben is ismertetném az elvégzett munkákat: közelebről a kutatómunka során feldolgozott anyag csoportosításának, illetve kidolgozásának főbb szempontjait.

Témák sokaságára nem térhettem ki itt. Ezekről könyvem jelen tanulmányhoz is mellékelt tartalomjegyzékéből (l. a *XI.* számú *Függelék*) szerzhet tudomást az olvasó.

I.1–5.: A kutatási program célkitűzései – a téma felvetés, illetve a téma kidolgozására tett kísérlet jogosultsága

Általános szempontok (I.1–2.)

Az Imperium Romanumon belüli Kelet kutatása (talán Aegyptus provincia egyedüli, ám ott is csak részbeni kivételével) a mindenkor magyar ókortudomány mostohagyermekének számított. A témában magyar nyelven rendelkezésünkre álló egyetlen összefoglaló jellegű munka meglehetősen régi. Emellett pedig – ahogy a mű eredeti kiadásának, illetve magyar nyelvre történt fordításának éveiből is érzékelhető – számos szemléleti problémával terhelt: A. B. RANOVICS: *A római birodalom keleti tartományai*, Budapest, Akadémiai kiadó, 1956 (orosz eredeti: 1949).

Ranovics munkájából értelemszerűen hiányzik a könyv megjelenése óta eltelt bő hatvan év régészeti leleteinek feldolgozása,⁴ ahogy hiányzik

mányom végén, az első *Függelék*ben (*XI.*) adom.

⁴ Az egykor római uralom alatt álló kis-ázsiai térségen belül különösen Nyugat-Anatóliában (Bithyniában és Asia provincia területén), valamint Délnyugat-Antóliában (Lykia–Pamphylia kettős tartomány területén) folytak hosszú évtizedekre visszatekintő, folyamatos régészeti feltárások – egészen a 2016-os év

őszéig (a török–osztrák diplomáciai viszony feszültté válásáig). Elsődlegesen azért itt, mert ezek, a Török Köztársaságon belül többnyire jó logisztikai viszonyokkal rendelkező kis-ázsiai régiók már a hellénisztikus korban is igen sűrű városi hálózattal bírtak. A XIX. század második felétől, közelebről pedig 1895 óta itt kiemelt jelentőségű régészeti projekt lett a nagy múltú nagyváros, az Asia provincia tartományi székhelyéül is szolgáló Ephesos feltárása: l. külön ehhez *Forschungen in Ephesos*; Bd. I (1906) – Bd. VI,2 (2016). Vö. ehhez Dieter KNIBBE – Wilhelm ALZINGER, *Ephesos vom Beginn der römischen Herrschaft in Kleinasien bis zum Ende der Prinzipatzeit*. In: ANRW II 7,2: Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.], Berlin – New York 1980, 748–830; külön. 811–830 (B. Archäologischer Teil; W. Alzinger) és újabban Dieter KNIBBE: *Ephesos – Geschichte einer bedeutenden antiken Stadt und Portrait einer modernen Großgrabung im 102. Jahr der Wiederkehr des Beginnes österreichischer Forschungen (1895–1997)*. Peter Lang [Verlag], Frankfurt am Main 1998. Ez utóbbihoz l. még Gilbert WIPLINGER – Gudrun WLACH: *Ephesos – 100 Years of Austrian Research* (Published by Österreichisches Archäologisches Institut; with contribution by Kurt Gschwantler), Böhlau Verlag, Vienna–Cologne–Weimar 1996.

– [2] Az ugyancsak újabban megjelent, jelentős vagy jelentősebb munkák közül való Friedmund HUEBER: *Ephesos – gebaute Geschichte*, Verlag Philipp von Zabern (Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken Welt), Mainz [am Rhein] 1997. és Anton BAMMER: *Forschungen im Artemision von Ephesos von 1976 bis 1981*, Anst. St. XXXII (1982), 61–87., ill. Anton BAMMER – Ulrike MUSS, *Das Artemision von Ephesos – Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit*, Verlag Philipp von Zabern (Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie), Mainz am Rhein 1996.

– [3] Az északnyugat-kis-ázsiai (Phrygiában), valamint a Pisiádiát is magában foglaló kettős tartomány, Lykia–Pamphylia területén napjainkban is folyó régészeti feltárásokhoz újabban l. Klaus RHEIDT (szerk.): *Aizanoi und Anatolien – Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleasiens*, (Zaberns Bildbände zur Archäologie/Sonderbände der antiken Welt), [Verlag] Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2010., ill. Havva İŞKAN–Christof SCHULLER–Şevket AKTAŞ–Denise REITZENSTEIN–Andrea SCHMÖLDER–VEIT–Mustafa KOÇAK (szerk.): *Patara – Lykiens Tor zur römischen Welt* (Zaberns Bildbände zur Archäologie/Sonderbände der antiken Welt), [Verlag] Philipp von Zabern = WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt 2016.

– [4] Itt jegyezném meg, hogy a kevésbé ismert Aizanoi a mai Törökország területén az egyik legjelentősebb régészeti lelőhely. Az ókori Rhyndakos forrásfolyójának, a Penkalasnak (mai nevén: Kocaçay) a völgyében létrejött város, Aizanoi története igazi sikertörténet. A Kr. u. I. század derekán megindult fellendülés itt az Antoninusok korában is töretlenül folytatódott. A Kr. u. II. század második negyedében fejezték be az Aizanoi díszének számító, monumentális Zeus-templomot. Kr. u. 157-ben pedig egy ma is használatban levő híd épült a város folyóján, a Penkalason, és gátakkal erősítették meg a folyó partjait. Ugyancsak ekkor, Kr. u. 160 után kezdődött a Kis-Phrygia (*Phrygia Epiktétos*) területére eső Aizanoiban a színház építése, amelyet – szokatlan módon – összekötöttek a közeli stadionnal. Közél ebben az időben épült Aizanoiban egy, a fürdőt és a gymnasiont is magában foglaló kiterjedt épületegyüttes (*thermagymnasion*), valamint az a vízvezeték, amelynek nyilván a fürdő vízellátását kellett biztosítani.

annak az epigráfiai és numizmatikai anyagnak a feldolgozása is, amely a múlt század negyvenes éveinek vége óta került elő a római Kis-Ázsia egykori területén. Ráadásul a szovjet kutatótól közölt anyag egésze nem csak a feldolgozás szempontjait tekintve elavult; az egyes résztemák megjelenítésének módszere sem felel meg a jelen kor igényeinek. Ez a megállapítás Ranovics munkájának valamennyi fejezetére, azon belül pedig az ugyancsak vizsgálata tárgyává tett kis-ázsiai régió valamennyi tartományára is vonatkozik.⁵

(I.2.) Egy Ranovics korábbi munkájának kiváltására hivatott, szemléletében és tényanyagában egyaránt modern összefoglalás hazai szükségessége tehát vitán felül áll – illetve állt, akkori megítésem szerint. Úgy véltem, hogy egy ilyen, a Kr. u. I–III. századi római Kis-Ázsia görög városi közösségeinek történetét (mindenekelőtt gazdaság- és társadalomtörténetét, de az Anatóliai-félszigeten kialakított római tartományok igazgatástörténetét is) sokoldalúan megjeleníteni kívánó monografikus feldolgozás nyilván a hazai felsőoktatásnak is hasznos segédkönyve lehetne. Ennek megfelelően igyekeztem elkészíteni egy, a római Kis-Ázsia történetével foglalkozó egyetemi segédkönyv kéziratát.⁶

A kézirat megírásához alapul vett szempontok és a kutatómunka közelebbi célkitűzései (I.3.)

A római Nyugat-Kis-Ázsia – egy adott megközelítésből értékelve – törzsi területek és önkormányzatú görög városok együttese volt. Ezt a képet láthatjuk Pontus–Bithynia kettős tartomány nyugati felén, Bithyniában, és ott leginkább a mysiai régióban. Mindezt azután tovább árnyalták a térségbe telepített római *coloniák* (l. pl. a dél-nyugat-bithyniai kisváros, Apame[i]a_Myrle[i]a esetét⁷).

Többé-kevésbé ezt a képet láthatjuk az Anatóliai-félsziget középső részén majd keleti felén is.

⁵ Részletesebben l. ehhez a II.5. jelzésű szakaszt, ill. ott a 45–48. sz. jegyzeteket.

⁶ Az oktatási tárca a kutatóegyetem fogalmáról kialakított akkori elképzeléseinek szellemében jutottam arra a következtetésre (2010 decemberében), hogy tervezett munkám akár egyetemi segédkönyvként is megjeleníthető.

⁷ A Márvány-tengeri-régió ázsiai partjához települt török kisváros, Mudanya közelében fekvő egykori közösség, Apameia-Myrleia/*Colonia Iulia Concordia (Augusta) Apameia* területi-umán számos görög és latin nyelvű felirat került elő. Ezek gyűjteményes kiadása az alábbi munkában található: Thomas CORSTEN: *Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai* (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien; Bd. 32), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1987.

A tengertől távolodva azonban itt jelentős mértékben csökkent a lakónegyedeinek külső képe alapján valóban polisznak nevezhető városok száma. Az Anatóliai-fennsík pereméhez közeledve mind gyakoribbá válnak az olyan közösségek, amelyek látványukban pusztán csak közcélú építményeik meglétének okán voltak még polisznak minősíthetők.⁸ Az Anatóliai-fennsík területén azután már inkább csak görög igazgatási rendűek voltak a gyakorta kevert népességtől lakott városok. Ilyen volt az Anatóliai-félsziget – csaknem – földrajzi központjában fekvő jelentős közösség, a phryg nyelvterület keleti peremén található Ikonion,⁹ és még inkább ilyen volt a ma leginkább az *'Apostolok cselekedetei'*-ből ismert Lykaoniai kisváros, az Ikoniontól 30 kilométerre délnyugatra fekvő Lystra.¹⁰

⁸ A polispolgárok közössége (*koinónia politón*: Aristot. polit. 1276b; lin. 1 sq.) által alkotott város (az autonómiával és saját területe felett gyakorolt szuverenitással rendelkező polis) jellegzetes építményeihez I. Pausanias a phókisi Panopeusról adott leírását. A Kr. u. II. században élt kis-ázsiai görög utazó és geográfus, a városok és vidékek földrajzi, történeti és művészettörténeti leírását adó műfajban (a *perihégésis* műfajában) alkotó Pausanias szerint Panopeus, ez a nyomorúságos közép-görögországi település jogilag város ugyan, ám nélküli a polis-lét külsőleges kritériumait: a főtisztviselők hivatali épületét (*archeia*), a tornacsarnokot, a színházat, a piacleret és a közutakat. Valódi városnak ezért Panopeus aligha nevezhető: Paus. X 4,1.

⁹ A mai Konya a hegyektől körülvett, lefolyástalan Konyai-fennsík (*Konya Ovası*) területén.

¹⁰ Az *apostolok cselekedeteinek* olvasói bizonyára emlékeznek arra az epizódra, amely azt beszéli el, hogy a társával, Barnabással együtt a Lykaoniai Lystra városába érkező Pál miként gyógyított meg egy ottani sántát: ApCsel 14,6 sk; 14,8 skk. Ha igen, úgy nyilván emlékeznek arra is, hogy a helybeliek Lykaoniai nyelven (*Lykaonisti legontes*) kiáltanak fel, látva a Pál által tett, nem várt gyógyítást. (Acta App. XIV,11: *hoi te ochloi idontes ho epoiēsen Paulos epēran tēn phonēn autōn Lykaonisti legontes.*) Pál – ahogy a kontextusból kitűnik – nem érti a helyiek nyelvét. Így görögül szól a Lystra városában élő béna lábú emberhez, és az megérti (Acta App. XIV,9: *hutos ēkusen tu Paulu laluntos.*). E nélkül, legalábbis a történet belső logikája szerint, nem is következett volna be a csodás gyógyulás: vö Jürgen ROLOFF: *Die Apostelgeschichte* (Das Neue Testament Deutsch: Teilband 5), Berlin 1988 (= Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht [Verlag], 1981); 216.

– [2] A fentebb hivatkozott újszövetségi történet azt is mutatja, hogy közvetítő nyelvként Kis-Ázsia belső területein a görögöt használták. Igaz, sokszor hibásan, és még így sem mindenütt. Mivel a hellénizálódás és az urbanizáció folyamata Kis-Ázsiában is egymással karöltve járt, a görög nyelv folyékony és nyelvtanilag hibátlan használata sok helyütt aligha lépte túl a városok határait. A nagy kereskedelmi útvonalak mentén azonban mindenütt értettek görögül. Még ott is a görög volt a közvetítő nyelv, ahol – mint Lystrában – telepítettek veterán-coloniát (*Colonia Iulia Felix Gemina Lystra*; vö. ehhez Hans von AULOCK: *Die römische Kolonie Lystra und ihre Münzen*, Chiron /1972/, 509–518.).

Közép-Anatólia a Földközi-tenger felé eső széles sávjában, sőt attól jóval északabbra is voltak római coloniák.¹¹ Közéjük tartozott a pisidiai Antioch[e]ia¹² és a Galatia provincia igazgatási központjaként szolgáló Ankyra¹³ is.

Hogyan éltek itt az emberek, és miként igazgatták a Nyugat-Anatóliai térség nagyobbik felén osztozó három tartományt? És miként igazgatták az elmaradottabbnak számító közép- és kelet-kis-ázsiai régióban kialakított provinciákat?

Különösen az utóbbi kérdés megválaszolása fontos. Mert ha jól ismert tény is, hogy – helytartóival, katonáival és tisztségviselőivel – a római állam volt az a szervezett erő, amellyel a felemelkedő kereszténység a Birodalmon belüli Keleten már a kezdetek kezdetén gyakorta szembekeült, de az már kevésbé ismert, hogy *regionális jelleggel* miként működött ez a központosított és hatékony erőszakszervezet. Csak kevesen tudják, milyen volt az a lokális hatalmi struktúra, amelyet majd a keresztények is alapul vettek a tartományon belüli egyházszervezet a *Birodalom admi-*

– [3] A Birodalmon belüli Keleten, így Kis-Ázsiában is, a görög – mint ismeretes – az alsóbb szintű tartományi igazgatás nyelve volt. A latin hivatalos használata csak a birodalmi szintű adminisztrációban jelentkezett. Ennek megfelelően még Cilicia provincia tartományi székhelyén, Tarsosban is csak négy felirat latin nyelvű a jelenleg onnan ismert hatvanhárom felirat közül. Ezek egyike is bilingvis. A számadat közlésével is I. ehhez Susanne PILHOFER: *Romanisierung in Kilikien? – Das Zeugnis der Inschriften* (Quellen und Forschungen zur Antiken Welt), Herbert Utz Verlag, München 2006; 54 sk., illetve 161 sk. Természetesen azoknak a provinciálisoknak, akik a tartományi igazgatás magasabb posztjain kívántak tevékenykedni, tudniuk kellett latinul. Ők azonban csak töredékét tették ki egy-egy tartomány szabad lakosságának.

¹¹ A téma mindmáig alapvető feldolgozása Barbara LEVICK: *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Clarendon Press, Oxford 1967.

¹² *Antiocheia tēs Pīsidias* (I. pl. ApCsel 13,14.), ill. *Antiochia ad Pīsidiam/Antiochia Caesarea/Colonia Caesarea* etc. – A görög-római kori város történetéhez, a felszínen ma is látható vagy többé-kevésbé azonosítható ókori építményeihez, valamint a pisidiai Antioch[e]ia territóriumán talált feliratokhoz I. Stephen MITCHELL – Marc WAELEKENS (with contributions by Jean Burdy et alii): *Pisidian Antioch. The site and its monuments*. Duckworth [Publisher] with the Classical Press of Wales, London 1998. Újabbán vö. még ehhez Maurice A. BYRNE – Guy LABARRE: *Nouvelles inscriptions d'Antioche de Pīsidie d'après les Note-books de W. M. Ramsay* (Inscriptionen griechischer Städte aus Kleinasien [IK]; Bd. 67), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2006.

¹³ A római kori Ankyra (a mai Ankara) szűkebb értelemben vett városi területén, valamint az igazgatásilag az Ancyrához tartozó vidéki területen (a város *chóróján*) talált feliratokhoz újabbán I. Stephen MITCHELL – David FRENCH (szerk.), *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra)*, Vol. I: *From Augustus to the end of the third century AD.*, Vestigia Bd. 62 (Verlag C. H. Beck), München 2012.

nisztratív struktúráját és provinciális városainak strukturális hierarchiáját egyszerre tükröző kiépítése során.

Egy további kérdés is felmerül még: miben lelhetjük fel azokat a közös elemeket, amelyek leginkább alkalmasak lehetettek arra, hogy egybekapcsolják a kis-ázsiai térség egymástól még a római császárkor első évszázadaiban is annyira eltérő kultúráit? Hiszen két sajátos arculatú világ találkozott itt: a part menti görög városok világa, és a falusias jellegű, helyi hagyományait és etnikai karakterét sokáig őrző Belső-Anatólia.

A Kis-Ázsia görög igazgatási rendű városi közösségeiről, önállóságukat csak részben megőrző törzsi szervezetekről, valamint az itt kialakított hat római tartomány igazgatásáról adott ismertetés keretein belül, alapvetően ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására tettem kísérletet.

Megjegyezném még, hogy munkám megírása során járulékos, ám mindvégig elmellőzhetetlen szempont volt a római kori Kis-Ázsia egyes városi közösségeit körülvevő természeti környezet rekonstruálása. Ehhez a XIX. századi utazók leírásait, és az akkori földrajzi szakirodalom ide vágó közleményeit hívtam segítségül (I. lentebb; II.3.). A térség a domborzati viszonyoktól is befolyásolt klimatikus adottságai ugyanis oly mértékben hatottak az Anatóliai-félsziget területén élő népek a XIX. század végéig szinte változatlanul ismétlődő gazdálkodási formáira,¹⁴ hogy részlete-

sebben is foglalkoznom kellett egy-egy anatóliai régió (esetenként kistérség) éghajlati adottságival. Ezen belül vizsgálnom kellett az adott régióban termesztendő haszonnövények és a nagy táplálékigényű haszonállatok (ló, öszvér, szarvasmarha) kiválasztását meghatározó csapadékszónák elhelyezkedését is.

A kutatás bázisa és a kutatómunka során alkalmazott módszerek (I.4–5.)

Az elvégzett munka legfőbb feladata mindezekelőtt az összességében a Birodalom egyik legfejlettebb területének számító Kis-Ázsia – ennek keretében pedig: hangsúlyosan Nyugat-, Délnyugat- és Délkelet-Kis-Ázsia – városi közösségeinek a bemutatása volt (igazgatástörténet; a helyi autonómiák megvalósulása a római hatalom keretein belül stb.).

Mindezek megjelenítése során bepillantást nyerhetünk a régióban élő – etnikailag még a Kr. u. II. század derekán is meglehetősen vegyes képet mutató – lakosság mindennapjaiba is. A rendelkezésünkre álló primer és szekunder források részbeni *újraértékelésével* mindez hasznos információkat szolgáltatathat a területen már igen korán megjelenő keresztény közösségek történetének vizsgálatához is. Az ide vágó korábbi megállapítások egy részének újraértékelése ugyanis, megítélésem szerint, több mint kívánatos.

(I.5.) A feladat elvégzése a lokális érmelés – kiegészítő jelleggel történő – vizsgálata mellett (I. ehhez BMC, Emp;¹⁵ vö. Head, *Historia Nummorum* /1911²/¹⁶), főként a térségben előkerült nagyszámú felirat – gyakorta összehasonlító – elemzésével történt. Ez utóbbiakhoz l. külön. a CIG [Corpus Inscriptionum Graecarum]; az IGRR [Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes]; a SIG³ [Syllogae Inscriptionum Graecarum] és a SEG [Supplementum epigraphicum Graecum] köteteit, valamint a MAMA [Monumenta Asiae Minoris antiqua]; a TAM [Tituli Asiae Minoris]; továbbá az IK [Inscriptiones griechischer Städte aus Kleinasien] tematikus felirat-katalógusait (stb.). Kiegészítő jelleggel ugyancsak felhasználtam az OGIS

formen) és 193–214 (*Historische Grundstrukturen des Agrarraumes*).

¹⁵ *British Museum Coins: British Museum Catalogue of Coins of the Roman Empire*, London 1923; I – V by H. MATTINGLY; VI by R. A. G. CARSON.

¹⁶ Barclay V. HEAD: *Historia Nummorum: a manual of Greek numismatics* (assisted by G. Hill, G. MacDonald, and W. Wroth). New and enlarged edition, Oxford 1911².

¹⁴ Hasonló megállapításra jutott már O. Maull is a görögök által lakott balkáni és nyugat-levantei térség XX. század eleji viszonyairól adott áttekintésében: „So viele Völker in das griechische Mittelmeergebiet eingedrungen sind, immer haben sie dieselbe Wirtschaftsweise und ein nahezu gleichen Rhythmus der Lebensäußerungen annehmen müssen”. In: Otto MAULL: *Griechisches Mittelmeergebiet*, Ferdinand Hirt [Verlag] in Breslau, Breslau 1922; 47; vö. még 46 skk.

– Az Anatóliai-félsziget egyes éghajlati zónáiban folytatott mai mezőgazdasági termelés az éghajlat által biztosított lehetőségeihez, ill. az éghajlat által meghatározott korlátaihoz rövid, ám informatív áttekintésben l. – a téma kiváló ismerőjének, a 2010 késő őszen elhunyt – Wolf-Dieter HÜTTEROTHnak egy viszonylag újabb tanulmányát: *Schwelkenland Türkei – Ein wirtschafts- und sozialgeographischer Überblick*. In: *Die Türkei vor den Toren Europas* (Der Bürger im Staat, 50. Jahrgang, Heft 1), 2000, 2-9; külön. 2-6 (skk.). Mindezt részletesebben is tárgyalja Hütteroth egy korábban megjelent monografikus feldolgozása: *Türkei – Wissenschaftliche Länderkunden* Bd. 21, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1982; külön. 202 skk. és 289 skk. Számos további kiegészítéssel l. ehhez Gordon P. MERRIAM: *The Regional Geography of Anatolia*, Economic Geography 2,1 (1926), 86–107; valamint Wolf-Dieter HÜTTEROTH – Volker HÖHFELD: *Türkei* (Wissenschaftliche Länderkunden), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2002, 29 skk. és 73 skk; továbbá 115 skk. és 137 skk; külön. 137–172. (*Traditionelle Lebens-*

[Orientis Graeci Inscriptiones Selectae], a CIL [Corpus Inscriptionum Latinarum], illetve az ILS [Inscriptiones Latinae Selectae] feliratgyűjteményeit.¹⁷ Természetesen a fentiek mellett sok más feliratokat – is – közlő, gyűjteményes munkát is felhasználtam¹⁸ a kézirat elkészítése, majd a könyv megírása során.

A gyűjtőmunkát nehezítette, hogy számos felirat különféle szakfolyóiratok korábbi számaiban szétszórva található: I. küln. JHS [The Journal of Hellenic Studies. London 1880–]; JRS [The Journal of Roman Studies. London 1911 –]; AE [L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Paris 1889–]; ZPE [Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn (Dr. Rudolf Habelt Verlag) 1967–]; EA [Epigraphica Anatolica. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens, Bonn (Dr. Rudolf Habelt Verlag) 1983–]; továbbá Gephyra¹⁹ stb. Máskor pedig egyes feliratok korábbi gyűjteményes kötetek kiegészítései,²⁰ vagy a már meglévő gyűjteményes kötetektől függetlenül jelentek meg.²¹

Az Anatóliai félsziget egyes régióira, illetve az egyes kis-ázsiai közösségek belső és külső történe-

tére vonatkozó anyag áttekintését azonban elősegítették egy szerzőpáros a térségben állított feliratokat is feldolgozó munkái: Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, Bde. 1–4; 5, B. G. Teubner [Verlag] (Bd. 1), Stuttgart–Leipzig, illetve K. G. Saur Verlag (Bd. 2–5), München–Leipzig 1998–2002; 2004.²²

Ugyancsak segítettek gyűjtő munkámat a térség egyes régióinak történetét külön is vizsgáló sorozatok: többek között az *Istanbuler Forschungen* vagy az *Asia Minor Studien* vonatkozó kötetei.²³ Mindegyikből egy-egy munkát emelnék itt: Christian MAREK: *Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (Istanbuler Forschungen, Bd. 39), Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen 1993;²⁴ továbbá Hartwin BRANDT: *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylens und Pisidiens im Altertum* (Asia Minor Studien Bd. 7), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1992.

Ez utóbbihoz kapcsolódva itt említeném meg, hogy római uralom alatt álló anatóliai térség gazdaságtörténetének úttörő jelentőségű, de – egészét tekintve – ma is haszonnal forgatható áttekintését adja T[homas] R[obert] S[hannon] BROUGHTON munkája: *Roman Asia Minor*. In: T. Frank (szerk.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, Vols. I–V, Baltimore 1933–1940 (változatlan utánnyomásban:

¹⁷ A fentebb felsorolt munkák részletesebb bibliográfiai adatait a XII. szakaszban adom, a *Rövidített formában közölt forráskiadványok, illetve könyvsorozatok és periodikák* alcím alatt.

¹⁸ Példának okáért I. ehhez a 12–13., valamint a 21–22. és a 24. sz. jegyzeteket. Eklátáns további példaként I. még Karl Graf LANCKORONSKI: *Städte Pamphylens und Pisidiens. I. Band: Pamphylens* (Unter Mitwirkung von G. Niemann und E. Petersen), F. Tempisky, G. Freytag [Verlag], Prag–Wien–Leipzig 1890, küln. 153–186. (Inscriptionen), ill. uő. (= Karl Graf LANCKORONSKI): *Städte Pamphylens und Pisidiens. II. Band: Pisidiens* (Unter Mitwirkung von G. Niemann und E. Petersen), F. Tempisky, G. Freytag [Verlag], Prag–Wien–Leipzig 1892, küln. 169–235 (Inscriptionen).

¹⁹ A *Gephyra* c. folyóirat további bibliográfiai adataival I. lentebb a 40. sz. jegyzetet.

²⁰ Összegző jelleggel I. pl. ehhez Christof SCHULER (szerk.): *Griechische Epigraphik in Lykien – Eine Zwischenbilanz [Akten des internationalen/ Kolloquiums, München, 24–26. Februar 2005]*, (Österreichische Akademie der Wissenschaften/Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse Bd. 354/Kleinasiatische Kommission/Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris: Nr. 25), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2007.

²¹ Itt két példát hoznék fel erre: Rudolf HEBERDEY – Ernst KALINKA: *Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, ausgeführt im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Classe Bd. 45,1), Wien 1897. és Rudolf HEBERDEY – Adolf WILHELM: *Reisen in Kilikien, ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*. (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Classe Bd. 44,6), Wien 1896.

²² Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*. – Bd. 1: *Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilios*; 1998. – Bd. 2: *Die Nordküste Kleinasiens (Marmarameer und Pontos)*; 2000. – Bd. 3: *Der „ferne Osten“ und das Landesinnere bis zum Tauros*; 2001. – Bd. 4: *Die Südküste Kleinasiens, Syrien und Palaestina*; 2002. – Bd. 5: *Register*; 2004.

²³ Ezekhez, ahogy a fentebb felsorolt kiadványok részletesebb bibliográfiai adataihoz is, I. a jelen kutatási beszámoló végén adott *Rövidítések (XII.)* c. függeléken belül a *Rövidített formában közölt forráskiadványok, illetve könyvsorozatok és periodikák* alcímét viselő részt.

²⁴ Ebből I. küln. *Anhang 3: Katalog der Inschriften von Pompeiopolis (135c–155)*; *Anhang 4: Katalog der Inschriften von Abonuteichos/Ionopolis (155–157)*; *Anhang 5: Katalog der Inschriften von Amastris (157–187)*; *Anhang 6: Katalog der Inschriften von Kaisareia/Hadrianopolis (187–210)*. Vö. még uő. (= Christian MAREK): *Zur Epigraphik von Pompeiopolis: Eine Zwischenbilanz*. In: Lâtife Summerer (szerk.), *Pompeopolis I. – Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen (2006–2010)*, [Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes Bd. 21], Beier & Beran, Langenweißbach 2011; 189–194.

– Ugyancsak Christian MAREK munkája az alábbi, a szerző, ill. más szerzők korábbi kutatási eredményeit igen jól összegző monografikus feldolgozás: *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*, Verlag Philipp von Zabern (Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken Welt), Mainz [am Rhein] 2003.

New Jersey 1959), Vol. IV: Africa, Syria, Greece, Asia Minor (1938), 499–918.

A téma jobb megértéséhez nélkülözhetetlen segítséggel szolgáltak még az egyes anatóliai régiók városi közösségeinek mindennapi életére is gyakorta utaló rhétórok munkái: l. küln. ehhez a nyugat-kis-ázsiai térség két neves szülötte, Dión Chrysostomos (PIR², D 93.), majd később Aelius Aristeidés (PIR², A 145; vö. RE II,1 /1895/. Aristeides No. 24; 886.has. 49. – 894.h. 32 sk. /W. Schmid/, ill. DNP I /1996/, 1096–1099.has; Aristeides No. 3.) által tartott beszédeken belül a városi élet jelenségeire és közszereplőire is utaló passzusokat. De mindenekelőtt a kiemelkedő szónoki képességeiért a későbbi korokban "aranszójának" (*chrysostomos*) nevezetett prusai²⁵ Dión beszédeiknek azon szakaszait kell vizsgálat alá vennünk, amelyek részletesebben is megjelenítik a római hatalomnak és a helyi vezetőrétegnek egyaránt kiszolgáltató szegény városi lakosság helyzetét.²⁶

További hasznos információval szolgáltak a feladat elvégzéséhez a zömmel késő ókori egyházi szerzők munkáinak azon helyei, amelyek hosszabban taglalják, vagy rövid utalás formájában említik meg a városokon belül velük együtt élő „pogány” lakosság életvitelének egyes sajátosságait.²⁷ Né-

hány ide vágó epigráfiai bizonyíték pedig olykor igencsak egyértelműen tudósít bennünket a keresztény hit kis-ázsiai térnyerésének lokális fázisairól.²⁸

– Smyrna nagyszámú zsidó közösségéhez újabban l. Paul R. TREBILCO: *Jewish Communities in Asia Minor* (Society for New Testament Studies/Monograph Series 69), Cambridge University Press, Cambridge–New York etc. 1994 (1991), 37 skk.

²⁸ A témához szorosan kapcsolódó feliratok közül válogatva, egy középnnyugat- és egy délnyugat-anatóliai, majd egy közép-anatóliai példát hoznék fel erre itt.

– [1] A kései antikvitás végéig tartó vagy azon is túlnyúló folyamat volt, míg a kereszt Nyugat-Anatóliában is legyőzte a „pogány” istenségeket. Asia provincia egyes területein ez társadalmi nyugtalanság közepette ment végbe, szélsőségesen megosztva az egyes közösségeket. Ezek közé tartozott Aphrodisias is, amely sokáig a „pogány” ellenállás centrumaként fungált Karián belül. A „pogány” múlttól való elhatárolódás jegyében az Aphrodité-kultusz egyik kiemelt jelentőségű helyeként ismert kelet-kariai kisváros nem hivatalosan a domináns korának vége felé vette fel a Stauropolis („a kereszt városa”) nevet: vö. Angelos CHANIOTIS: *Vom Erlebnis zum Mythos: Identitätskonstruktionen im kaiserzeitlichen Aphrodisias*. In: E. Schwertheim – E. Winter (szerk.), *Stadt und Stadtentwicklung in Kleinasien* (Asia Minor Studien Bd. 50), Bonn 2003, 69–84; 69 sk. és 77–79 (5. *Identität durch die Verehrung der Schutzgöttin*). Talán még ezt megelőzően történt, hogy egy itteni feliraton, amelyet a Kr. u. 212 és 260 között eltelt évek során egy győztes ökölvívó tiszteletére emelt szobor talapzatába véstek, egy buzgó keresztény kivéste Zeus nevét, valamint a pythói és az olympiai versenyzőjétekokra vonatkozó utalásokat (SEG 31,904).

– [2] A lykiai-pamphyliai-pisidiai térségben lakó „pogányok” és keresztények konfliktusa legkésőbb a Kr. u. III. első évtizedétől már a mindennapok során is jelentkezhetett. Erre utal a korszak egyik epigráfiai dokumentuma is. A tengerpart és az Elmali-fennsík délkeleti pereme között félúton fekvő (lykiai) kisváros, Arykanda egy vélhetően „pogány” házának vagy sírpitványének falán ekkor jelenik meg az az ábra, illetve felirat, amely Krisztus győzelmét hirdeti (CIG 8924 = TAM II 3,823). Készítője nyilván Krisztus tanításainak egyik elszánt és türelmetlen követője lehetett. = Sencer ŞAHİN: *Die Inschriften von Arykanda*, IK 48 (1994), Nr. 313: + NÉKA. Vagyis: [I(ésu)s Ch(isto)s] nikai. Ebből vagy közel ebből az időszakból, és ugyancsak Arykandából két hasonló tematikájú feliratot is ismerünk: CIG 8925 = TAM II,3 822 = S. ŞAHİN: *Die Inschriften von Arykanda*, IK 48 (1994), Nr. 311. és ŞAHİN, IK 48 (1994); Nr. 312: *I(ésu)s Ch(isto)s níkai*.

– [3] A Kr. u. IV. század közepétől Galatiában is egyre gyakrabban találhatunk keresztény feliratokat. Ugyanakkor a „pogány” feliratok száma – legalábbis a térségből ma ismert epigráfiai dokumentumok mennyisége alapján – mindinkább kisebbségbe szorul. A sírfeliratot állító keresztény személyek, ahogy az idő előre halad, már az őket körülvevő tágabb közösség előtt is nyíltan megvallják keresztény hitüket. (Mint lentebb majd látni fogjuk, ezt tették a montanista keresztények Phrygiában is.) A Maximinus Daia uralkodása idején, valamikor Kr. u. 311 és 313 között mártírhálált halt Gennadios püspök sírját szülei fejezték be. Az egykor Laodikeia Katakékaumban emelt síremlék felirata nem csak azt mondja el, hogy fiuknak, a nyáj pásztorának nyomorultul kellett elpusztulnia. Halálát okozó ellenfeleit itt már nyíltan „istentelen gonoszoknak” nevezik (MAMA I,157; vö. SEG 6,343. = Reinhold MERLEBACH –

²⁵ Ma Brussa a Márvány-tengeri régió ázsiai részén, Északnyugat-Antóliában.

²⁶ L. küln. Dión Chrysostomos, or. XXXIV,21–23; a nemzedékek óta Tarsos városában élő, marginális helyzetű lenszövök (*linurgoi*). – Részletesebben l. ehhez Paolo DESIDERI: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell' impero Romano* (Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV), Messina–Firenze 1978; küln. 461 sk. (= 378. o. 6. sz. jegyzete) és 591 (*Passi dionei*; a dióni helyekhez kapcsolódó szövegértelmezések a könyvön belüli oldalszámainak feltüntetésével); továbbá DESIDERI, Dione di Prusa (1978), 621; s.v. *Popolo/ Ceti inferiori/ Classi inferiori/massa*, ill. *Proletariato urbano* (= Passi dionei).

– Mindezekhez, közelebbről pedig a fentebb hivatkozott dióni or. XXXIV, az ún. második tarsosi beszéd részletes elemzéséhez l. DESIDERI, Dione di Prusa (1978), 376–468 (Capitolo VI: *Il potenziamento delle strutture cittadine*); küln. 423–430 (VI.6: *Il secondo discorso di Tarso*). Ugyanezekhez a témákhoz jó, ám Desideri munkájánál tömörebb megközelítésben, l. C[hristopher] P[restige] JONES: *The Roman World of Dio Chrysostom*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London 1978, 19–25 (3: *Riot at Prusa*); 56–64 (7: *Ideal communities*); 71–82 (9: *Tarsus*) etc.

²⁷ Mindehhez számos adalékkal szolgáló forráscsoport még az ún. *Mártírakták és szenvedéstörténetek*. Innen tudjuk például azt is, hogy az Asia provincia talán legjelentősebb közösségének számító Smyrna – Decius császár uralkodásának idején (Kr. u. 249–251) is – oly nagyszámú számú zsidó lakossal bírt, hogy a nagyobb zsidó ünnepeken Smyrna utcáinak és közttereinek a képe is egészen megváltozott: Mart. Pionii et soc. 3,8; vö. Mart. Polyc. 8,1.

A nélkülözhetetlen prosopographiai kutatás bázisát részben a PIR, ill. a PIR² kötetei [Prosopographia Imperii Romani saec. I–III.] biztosították (*senatores*).²⁹ A lovagrendű személyek esetében a PME [Prosopographia militiarum equestrium] kötetei szolgálták nélkülözhetetlen segítségül.³⁰

Az összességében másfél évtizeden át tartó gyűjtőmunka megalapozása csak svájci és németországi, valamint ausztriai kutatóútjaim során volt megvalósítható (1999 és 2013 között).³¹

Sokat segítettek a téma ottani kutatóival folytatott szakmai beszélgetések. Ezeket később elektronikus levelezés formájában is folytathattam.

A német nyelvterületen kialakított személyes kapcsolataim révén sokszor számomra másként elérhetetlen könyvadományokhoz is hozzájuttam. Ezek nélkülözhetetlen szakmunkák voltak. Költséges voltuk miatt ezek a könyvek esetében másként aligha lettek volna megszerezhetők.³²

II.1–6: A téma felvázolása és jelentősége a nemzetközi és a hazai kutatásban. Néhány speciális szempont: kérdésfelvetések és célok a kéziraton belül

A kutatás tárgyául szolgáló térség jelentősége (II.1.)

A Római Birodalom fennállásának időszaká-

Josef STAUBBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 3: Der „ferne Osten“ und das Landesinnere bis zum Tauros*, München–Leipzig 2001, 79 [Nr. 14/06/03]; lin. 7–8: *oiktiston thnészón kai dysmeneón anoseión*). Egy emberöltővel korábban mindez elképzelhetetlen lett volna.

²⁹ Azzal a megszorítással, hogy a kézirat elkészítésének idején a PIR² köteteit előbb csak az "S" betűvel kezdődő nevekig (PIR²: Pars VII/fasciculus 2; 2006 november), majd a "T" betűs nevekkal bezárólag tudtam használni. (Ez utóbbi, a PIR²: Pars VIII/fasc. 1, 2009 májusában jelent meg). A Kr. u. I–III. században élt, a korszak legfelsőbb vezetőrétegéhez tartozó római tisztségviselők biográfiai adatai – a 2015-ös évig – teljességgel csak a korábbi sorozaton belül (PIR) voltak hozzáférhetők.

³⁰ A három kötetből, ill. két pótkötetből álló, majd még egy kötettel kiegészített munka teljes címe (ahogy a PIR, ill. PIR² esetében is) a XII. számú függelékben, a *Rövidített formában közölt forráskiadványok, illetve könyvsorozatok és periodikák c.* szakaszban található.

³¹ Néhány további részlettel l. még ehhez a IX. szakaszba foglalt megállapításokat.

³² Ez önmagában véve nem jelentett volna gondot. A valós problémát itt az jelentette, hogy megannyi ezek közül a könyvek közül nem található meg a magyarországi könyvtárakban. A szükséges munkákhoz való hozzájutás másik módja, a könyvtárközi kölcsönzés sem nem jelenthetett volna megoldást a kézirat elkészítéséhez szükséges tanulmányok és monografikus feldolgozások igen nagy száma miatt.

ban Kis-Ázsia volt a legnagyobb összefüggő földdarab az Imperium Romanumon belül. A mai ázsiai Törökország kiterjedésének (756 855 km²) hozzávetőlegesen megfelelő térségben kialakított római tartományok a Kr. u. II. századtól nagyobb területet foglaltak el, mint az Ibériai-félszigeten (kb. 550 000 km²), vagy Galliában (kb. 550 000 km²) létrejött római provinciák. Ez az akkori fogalmak szerint roppant méreteket öltő térség, az Égei-tenger kis-ázsiai partvidékétől az Euphratés felső- és középső folyásáig terjedő terület, a Római Birodalom Kr. u. I–III. századi történetének, gazdasági, politikai és katonai történetének mindvégig elmellőzhetetlen jelentőségű, integráns része volt.³³

Kr. u. II. század derekán, amikor a Római Birodalom gazdasági virágzásának csúcára ért, államterülete több mint három milliő négyzetkilométerre terjed ki. Határai között közelítőleg 60–70 millióra becsülhető lélekszámú lakosság élt, közel kétezer önkormányzatú városban és azok territóriumán. Ebből hozzávetőlegesen 9,2 millió ember élhetett az Anatóliai-félsziget területén.

Egy újabb, becslésen alapuló adat szerint az ázsiai Törökország lélekszáma csak 1875-ben érte el újra a Római Birodalom a térségben a Kr. u. 164. évre valószínűsíthető népességi maximumának szintjét.³⁴ Ami pedig a városok számát illeti, a

³³ Mindennek megannyi aspektusához, rövid, ám valamennyi lényegi szempontot felsorakoztató összegzésben l. Thomas PEKÁRY: *Kleinasien unter römerherrschaft*, ANRW II 7,2 (1980), 595–657. – Az egyes térségekhez, ill. az egyes (gyakorta a földrajzi-etnikai adottságok teljes vagy szinte teljes figyelmen kívül hagyásával kialakított, majd a tartományi határokat tekintve újra meg újra "átszabott") kis-ázsiai római provinciák belső és külső történetéhez l. a fentebb hivatkozott ANRW-kötet (II 7,2: *Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien* [Forts.]) további tanulmányait: 595–1283. A kis-ázsiai római tartományok történetét sokrétűen bemutató ANRW-kötet végén azután sor kerül egy, az anatóliai térséghez szorosan kapcsolódó, ám munkámban csak érintőlegesen szereplő terület bemutatására is: T. B. MITFORD: *Roman Cyprus*, ANRW II 7,2 (1980) 1285–1384.

– A téma monografikus feldolgozásához legújabban l. Christian MAREK: *Geschichte Kleinasien in der Antike* (unter Mitarbeit von Peter Frei), Verlag C. H. Beck, München 2010; küln. 750–782. (*Bibliographie*) és 783–799 (*Verzeichnis der zitierten Quellen*). Kiegészítésképpen l. még ehhez Hadrien BRU-François KIRBIHLER–Stéphane LEBRETON (szerk.): *L'Asie Mineure dans l'Antiquité: Échanges, populations et territoires. Regards actuels sur une péninsule* (Actes du colloque international de Tours [Université F. Rabelais, Tours], 21–22 octobre 2005), Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009. – Rec. E. MEYER-ZWIFELHOFER, *Gephyra* 6 (2009), 175–180.

³⁴ Ugyanez mondható el az Anatóliai-félsziget átlagos népsűrűségéről is. Az újabb számítások szerint ez, mindkét időszakban, 16,8 fő/km² körüli értékre tehető: vö. B. W. FRIER: *Demography*. In: *The Cambridge Ancient History*, XI²: *The High*

Kr. u. I. század végén 282 kisebb-nagyobb városi közösség (*civitas*) megléte mutatható ki az Anatóliai-félsziget leginkább urbanizálódott részén, a Nyugat-Kis-Ázsia területének jelentős részét magában foglaló *Asia* provinciában. Ez, az egykori Pergamoni királyság területeiből kialakított (a nagy ázsiai kontinenssel azonos nevet viselő) római tartomány a maga közel háromszáz városi közösségével az egész birodalom egyik legfejlettebb területének számított.³⁵

Kis-Ázsia és a korai kereszténység (II.2.)

Ugyancsak ez a térség, az Anatóliai-félszigetnek római igazgatás alatt álló része volt az a terület is, amelyet egy neves múlt századi protestáns teológus és egyháztörténész, Adolf von Harnack már a konstantinusi fordulatot megelőzően is „*kat' exochén* [kiváltképpen] keresztény földnek” nevezett, akárcsak Alsó-Egyiptomot.³⁶

Korántsem véletlenül. Elsődlegesen földrajzi okok, Kis-Ázsia geopolitikai adottságai magyarázzák meg azt a körülményt, hogy a térség – kezdettől fogva – alkalmasnak bizonyult ennek a szerepnek a betöltésére.³⁷ Először az Anatóliai-félsziget déli harmadában, keletről nyugatra haladva nyert teret a krisztianizáció.³⁸

Empire A.D. 70 – 192, Cambridge 2000; 787-816 (Ch. 27); 813. és 814.

³⁵ Az *Asia* provincia területén található önkormányzatú városi közösségek (*polisok*) száma, mint fentebb mondtuk, már a Kr. u. első század végén 284-re tehető. Összehasonlításképp: ugyanekkor 150 – belső igazgatásában önállósággal bíró – városi közösség, illetve *civitas* osztozott Makedónia provincia területén. A szomszédos Thrákiában még a második század elején is mindössze 23 város volt, Kis-Ázsia északi területein pedig – mindent egybevetve – 30 vagy 35 polist tudunk csak kimutatni: vö. Frank KOLB: *Die Stadt im Altertum*, C. H. Beck [Verlag], München 1984, 171; vö. még 173. Stephen MITCHELL a korábbi kutatásokat összegző adatai szerint a tágabb értelemben vett nyugat-kis-ázsiai térséget, ill. annak egyes régióit vizsgálva, Bithyniában 13 város volt. (Pontosban ezek száma csak 11); Mysziában 11, Lydiában 20; míg Phrygiában 45 körülire tehető a ma teljes bizonyossággal meghatározható városi közösségek száma: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor, Volume I: The Celts of Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Clarendon Press, Oxford 2001 (1993); 243. o. 10. sz. jegyzet.

³⁶ Adolf von HARNACK: *Die Mission und Ausbreitung des Christentums – in den ersten drei Jahrhunderten*, Bde. I-III, J. C. Hinrichs Verlag, Leipzig 1924⁴ (1902¹), II,732.

³⁷ Minderre részletesebben is kitértem könyvem második kötetében, ahol az egyes tartományok politikai történetét, illetve gazdasági és társadalmi viszonyait tárgyaló fejezetek végén, külön alfejezetben ismertetem az adott provincia keresztény közösségeinek Kr. u. I–III. századi történetét.

³⁸ Egy, már a korai kereszténység időszakában fontossá vált közép-kis-ázsiai térség, az *Apostolok cselekedeteiből* is ismert

Kis-Ázsia, híd a Kelet és a Nyugat között (II.3.)

Az ókori Kis-Ázsia mindig is egyfajta híd szerepét töltötte be a Kelet és a Nyugat, Európa és Ázsia között. Emellett egyfajta tranzit ország jelleggel is bírt, amelyet az Anatóliai-félszigetről szóló földrajzi és történeti munkákban gyakorta és előszeretettel hangoztatnak.³⁹ Egy, az ókori Anatóliai történetével foglalkozó modern szakfolyóirat is a Híd (*Gephyra*) nevet viseli.⁴⁰

A kis-ázsiai térség jelentősége az Imperium Romanum egészén belül (II.4.)

Róma kis-ázsiai tartományainak egyik legfőbb jelentőségét – is – az adta, hogy az Európát Ázsiával összekötő félszigeten nyugat-keleti irányban vezettek a Szíriába, majd onnan tovább vivő kereskedelmi és katonai útvonalak.⁴¹ További járulékos tényezőnek számított a térség közel hétszáz kisebb-nagyobb városi közössége,⁴² valamint az,

---

városokat, Derbét, Lystrát és Ikoniont magában foglaló Lykaonia vonatkozásában l. Ralf BEHRWALD: *Lykaonien (Galatien)*. In: RACH [Reallexikon für Antike und Christentum (Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften), Stuttgart] Bd. 23 (2010), 555–557.has.

³⁹ L. pl. HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 170. és MAREK, *Kleinasien* (2010), 22., ill. 685.

– A gyakorta használt híd-hasonlattal egyebekben már a római kori Kis-Ázsia történetének egyik leginkább ismert korai kutatója, W[illiam] M[itche]ll RAMSAY is élt: *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, *The Geographical Journal*, XX,3 (1902), 257-275; 257: „[...] the Anatolian peninsula stretches like a bridge between Asia and Europe” és uo. 270: „[...] the situation of Anatolia as a bridge and meeting-place between Eastern and Western ideas” (a kiemelések tőlem – Sz. G.). Ramsay ábrázolásában északon a Pontoszi-hegység, délen a Taurusz vonulatai képezik ennek a hídnek a korlátait (*parapets*): i.m. 258. Ramsaynek ezt a hasonlatát azután átvették egy közel kortárs katonai kézikönyv szerzői is: *Naval Staff/Intelligence Department, A Handbook of Asia Minor*, Volume I: General; July, 1919; 15. Újabb összegzésben l. ehhez A. M. GREAVES: *Examining Turkey as a Bridge between East and West*, *Anatolian Studies* LVII (2007); *Transanatolia: Bridging the gap between East and west in the Archaeology of Ancient Anatolia*; 1-15.

⁴⁰ *Gephyra: Journal for the Ancient History and Cultures of the Eastern Mediterranean*. Istanbul (Akdeniz University) 2004–.

⁴¹ Részletesebben l. ehhez D[avid] H. FRENCH: *The Roman Road-system of Asia Minor*. In: ANRW II 7,2 (1980), 698-729.

⁴² Ebből a szempontból azonban még az Antoninus-kori *Asia* provincia sem mutat egységes képet. A fejlett part menti területek mellett (a görög gyarmatosítás időszakától fogva zömmel ide összpontosultak a kisebb s nagyobb városok) a tartomány belső, kevésbé fejlett régióiban a hellénizáció folyamatától is csak kevésbé érintett népcsoportok éltek. Ennek az egykori nyelvét részben még megőrző, s a térségben őshonosnak számító lakosságnak a kizsákmányolása révén gazdagodtak meg, s

hogy itt élt a Birodalom a kereszténység első évszázadaiban 60–70 millió főre tehető lakosságának közel egyhatoda.⁴³

Talán ez a néhány adat is elegendő annak az érzékeltetésére, hogy Kis-Ázsia valóban jelentős térségnek számított az Imperium Romanum egészén belül. A témát jelentőségének megfelelően is kezelte a nemzetközi kutatás. Ugyanakkor Magyarországon nem hogy monografikus feldolgozást, de egyetlen önálló tanulmányt sem szenteltek a római uralom alatt álló Kis-Ázsia – bármilyen szempontú – vizsgálatának.

A császárkori Kis-Ázsia története a magyar kutatásban (II.5.)

A nyugati kutatás mindenkor jelentőségének megfelelően kezelte a Birodalmon belüli Kelet, s azon belül az Anatóliai-félszigeten kialakított római tartományok történetének vizsgálatát. A témában megannyi cikk és hosszabb tanulmány látott napvilágot, valamint néhány igazán jelentős (gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is komoly relevanciával bíró) monográfia is megjelent. Mindeközben Kis-Ázsia római kori történetének komplex vizsgálata, mint fentebb már röviden utaltam rá,⁴⁴ a magyarországi kutatás egyik nagy adóssága maradt.

A témában magyar nyelven rendelkezésünkre álló egyetlen összefoglaló jellegű munka meglehetősen régen jelent meg. Szemléleti és metodikai problémákkal terhelt, ráadásul idegen szerzőtől való: A. B. RANOVICS: *A római birodalom keleti tartományai*, Budapest, Akadémiai kiadó, 1956 (orosz eredeti: 1949).

Különösen súlyos problémát jelent, hogy az egyebekben kiváló forrásértelmezőnek bizonyuló szovjet szerző, Avram Boriszovics *Ranovics* (talán kényszerűségből, hiszen a sztálini Szovjetunió társadalomtudósaira nézve fokozottan kötelező ideológia szemlélet követelményei alól ő sem vonhatta ki magát) tudatosan más megvilágításba

helyezi a tényeket,⁴⁵ olykor pedig meghamisítja még fordításban közölt (görög) forrásait is.⁴⁶ Mindezekon túl, ahogy már mondtam, a könyvben közölt anyag egésze a feldolgozás szempontjait, vagy megjelenítésének metódusát tekintve sem felel meg a jelen kor igényeinek. Ez a megállapítás *Ranovics* munkájának valamennyi fejezetére,⁴⁷ így értelemszerűen az általa (is) vizsgált kis-ázsiai régió valamennyi tartományára vonatkozik.⁴⁸

⁴⁵ Így például munkájának 93. sk. oldalain *Ranovics* egyértelműen a bithyniai városok önkormányzatának súlyos korlátozásaként értékeli a Pontus–Bithynia tartományt igazgató ifjabb *Plinius*nak az ottani városok gazdálkodásának racionalizálását célzó, vagy túlköltekezésük visszaszorításának érdekében foganatosított intézkedéseit.

– Az ifjabb *Plinius*, teljes nevén C. *Plinius Caecilius Secundus* Kr. u. 111-től, vagy esetleg Kr. u. 113-tól igazgatta (provinciai-jában Kr. u. 113-ban, vagy legkésőbb Kr. u. 115-ben bekövetkezett haláláig), *Traianus* császár megbízása alapján, Pontus–Bithynia kettős tartományt. Újabban I. ehhez *Philipp WEHMANN: Der jüngere Plinius und sein Kaiser – Die Staatshalterschaft Plinius' des jüngeren zwischen Selbständigkeit und Abhängigkeit*, Disserta Verlag, Hamburg 2014; 24 skk; 41 skk. és külön. 81–90 (II: *Plinius' Arbeit in seiner Provinz*).

⁴⁶ Egy példa a 106. lapról (a magyar kiadás oldalszámozása szerint). „Ha szájalmat éreztem is a nép iránt, amikor az méltó volt a szájalomra, s megpróbáltam könnyíteni terhein, ez még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy jobban szeretném, mint benneketek” – ekként mentegetőzik egy tehetős görög rhétor osztályos társai, szülővárosa vezető rétegének képviselői előtt. *Ranovics* fordításában az utolsó tagmondat így hangzik: „ez még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy szeretem is [ti. a népet!]”. – Az idézett passzus görögül: *Ei de éleun tus démottik hote ésan eleeinoi, kai kath' hoson hoion te én epikuphizein epeirómén, uthen esti tuto sémeion tu pros ekeinus echein oikeioteron* (Dion Chrys. or. L,3; a kiemelések tőlem – Sz. G.).

⁴⁷ L. ehhez a Birodalmon belüli Keleten kiemelt jelentőséggel bíró (császári) tartomány, *Syria* provincia esetét: *Ranovics*, A római birodalom keleti tartományai, 166–216. opp. *Maurice SARTRE, The Middle East under Rome*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England 2005 (francia eredeti: 2001); vö. *Fergus MILLAR: The Roman Near East (31 B.C. – A.D. 337)*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1993.

⁴⁸ A munkássága súlypontját tekintve a hellénizmus nagy történeti korszakának általános problémái mellett főként a hellénizmus társadalomtörténetét kutató szovjet szerző, A[vrám] B[oriszovics] *Ranovics* tervmunka keretében írta meg könyvét a Kr. u. I–III. századi Róma Birodalom keleti tartományairól (I. ehhez a *Szerkesztők előszavát* A. B. RANOVICS: *A hellénizmus és történeti szerepe* címet viselő, magyar fordításban is olvasható munkájához: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952; 3 [orosz eredeti: 1950]). Ennek ellenére jelentős munkát végzett: anyagismerete és lényeglátása vitán felül áll. Könyvének olvasója ezért újra meg újra csak sajnálkozhat azon, hogy a kor és a körülmények, amelyek között a munka létrejött, kényszerű korlátok közé szorították az alkotót. *Ranovics* a kis-ázsiai római tartományok történetét is részletesen tárgyaló monografikus feldolgozása tanulságos és egyben sajnálatos példája annak, hogy egy különben kiváló kutató miként kényszerült arra, hogy munkájában sokszor mellőzze, olykor megmásítsa, gyakorta pedig figyelmen kívül hagyja a feliratok és érmek, esetenként pedig régészeti leletek alapján is megkérdőjelezhetetlen ténye-

virágoztak fel újra a Kr. u. I–II. század fordulóján a part menti görög városok. Ugyancsak a tartomány kevésbé fejlett régióiban élő lakosságot sújtották leginkább a gyakori földrengések következményei, valamint a spekulációval is súlyosbított gabonahiány folytán újra meg újra fellépő – az antik városi közösségek egyik állandó problémáját jelentető – éhínségek is: I. pl. *Tertullianus*, *Apologeticum* XL,2.

⁴³ Vö. B. W. FRIER: *Demography*. In: *The Cambridge Ancient History*, XI²: *The High Empire A.D. 70 – 192*, Cambridge 2000; 787–816 (Ch. 27); 813. és 814.

⁴⁴ L. ehhez az *I.1.* jelzésű szakaszt.

Fazit: az elmúlt száz év alatt ebben a témában még hosszabb tanulmányok sem jelentek meg Magyarországon. Az Eredmények címet viselő alfejezetben feltüntetett munkám tehát *alapkutatás*.

Kutatástörténet: a császárkori Kis-Ázsia története a nemzetközi kutatásban. (II.6.)

A korszakos jelentőségű ókortörténész, Theodor Mommsen a római tartományok történetét elsőként felvázoló, úttörő munkájától⁴⁹ kezdve David Magie a római Kis-Ázsiát részletezően bemutató monográfiáján át egészen Stephen Mitchell, Maurice Sartre és Christian Marek a modern ókortudomány szemléletét és munkamódszereit reprezentáló legújabb feldolgozásaiig könyvek és tanulmányok sokasága vállalkozott arra, hogy megjelenítse olvasói számára a Római Birodalomnak ezt a változatos arculatú területét.

Különös jelentőséggel bír a fentebb felsorolt munkák között az egykor princetoni professzor-ként (Professor of Classics) tevékenykedő David MAGIE a kis-ázsiai térség meghódításának folyamata mellett az itt kialakított tartományok igazgatásának kérdéseit és belső viszonyainak problematikáját is szinte kimerítő részletességgel taglaló munkája: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ. Volume I (Text); Volume II (Notes)*, Princeton University Press, Princeton 1950.

Magie nagy ívű, évtizedeken át íródott monografikus feldolgozása úgy van megalkotva, ahogyan azt egy előző korszak, a XIX. század poziti-

vista hagyománya követelményként állította a történeti munkák alkotói elé. A méreteiben is impozánsnak mondható mű⁵⁰ szerzője mindent elolvasott, és néhány általa tárgyalt résztéma apróbb hiányosságai kivételével⁵¹ mindent kidolgozott a Kr. u. I–III. századi Kis-Ázsia történetének megismerése, majd megjelenítése során. A mai kor igényei szerint azonban épp ez az, ami olvashatatlanná teszi az amerikai kutató nemcsak adatközléseiben megbízható, de szépen és jól követhetően is megírt munkáját.⁵² Azzal együtt, hogy Magie tudatosan törekedett a tömörségre az előszót is tartalmazó bevezető rész nélkül (pp. I–XXI) 1663 lap terjedelmű könyv megalkotása során⁵³

Az európai műveltségű amerikai kutató, David Magie szemléletében egyfajta határon álló, többnyire még a XX. század első harmadának problémáit, illetve megközelítési módszereit szemlélítő *magnum opus*-ánál nemcsak modernebb feldolgozás, de egyben rövidebb, és ezért jobban áttekinthető is az Exeteri Egyetem történész pro-

⁵⁰ Magie munkája két nagyobb egységből áll. A 21 lapnyi bevezető rész mellett (Előszó: vii–ix; Tartalom- és Rövidítés-jegyzék) 723 oldal terjedelmű, és 29 fejezetből álló első kötet egyfajta narratív egység. A szerző itt a kis-ázsiai római tartományok történetét beszéli el a terület tartományra szervezésétől a katonacsászárok koráig. A provinciává szervezés körülményeinek előadása során a szerző sokszor meglehetősen részletességgel ismerteti annak előzményeit is (I. pl. Ch. I: *The Bequest of Attalus*; I,3–33. és II,725–781.). A második kötet (725–1661+2: *Addenda et Corrigenda*) a kötet végén található négy függelék (1579–1616), a térkép és a tárgymutató mellett, a jegyzeteket tartalmazza; 855 lapon 1888 jegyzetet. Az egyes jegyzetek esetében sokszor több oldal terjedelmű jegyzetapparátus magában foglalja az adott kérdésre vonatkozó irodalmi, epigráfiai, numizmatikai és régészeti bizonyítékokat. A téma modern irodalmát a szerző nemcsak kimerítő részletességgel sorolja fel, de minden esetben kritikailag is értékeli.

⁵¹ Egy ilyen résztéma kidolgozásának hiányosságait, közelebből a kis-ázsiai városok érmelésének feldolgozásában kimutatható hiányosságokat, az akkor fiatal kutatónak számító Michael GRANT joggal kifogásolta Magie könyvéről írott recenziójában: *The English Historical Review* Vol. 67, No. 262 /1952/, 79–83; 81 ssk.

⁵² Ez utóbbiakat egyebekben még a Magie ált írott könyv egészéről is igen kritikus hangnemben nyilatkozó Michael GRANT is elismeri: „he [ti. D. Magie] is wonderfully successful as a narrator and story-teller. He is a master of clear, historical account, and to his gift is added the long, patient collection of material. Even if he does not start a new epoch in the historiography of Asia Minor (a kiemelés tőlem – Sz. G.), at any rate he sums up an epoch in monumental fashion”. In: *The English Historical Review* Vol. 67, No. 262 /1952/, 83.

⁵³ Ezzel, illetve ezzel is joggal nyerte el számos bírálója egyikének csodálatát. „Not the length but the extreme brevity and compression is the most remarkable feature of this work” – ekként fejezi ki elismerését a hatalmas témát a szükséges tömörséggel tárgyaló Magie alkotói teljesítménye iránt egy amerikai recenzense, J. A. O. LARSEN. In: *CPh* 47,4 (1952), 235–236.

ket. Mindezt persze nem öncélúan tette, hanem egy ideologikus konstrukció következetes érvényesítésének szolgálatában.

– Közel kortársi összehasonlításképpen vö. ehhez A[mold] H[ugh] M[artin] JONES két, megannyi részletében ma is haszonnal forgatható munkáját: *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1937 (változatlan utánnomásban legutóbb: 1998) és uő., *The Greek City from Alexander to Justinian*, Clarendon Press, Oxford 1940 (azóta több, változatlan utánnomásban). Egy további példa, amelyről még részletesebben is szólok: David MAGIE: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ* Vols. I–II, Princeton University Press, Princeton 1950. Ranovics egyébként, bár szűkre szabott bibliográfiai apparátusában viszonylag ritkán hivatkozik rá, más nyugati kutatók témájához kapcsolódó könyvei és tanulmányai mellett, következetesen felhasználta Jonesnek ezt a munkáját is. Azt is mondhatnánk, alapvetően erre támaszkodott. A római Birodalom keleti tartományairól írott – reprezentatív – szovjet monográfia olvasója azonban ennek ellenére is csak kétséggel fogadhatja a monográfia (egyebekben kiemelkedő képességekkel bíró) szerzőjének következtetéseit.

⁴⁹ Theodor MOMMSEN: *Römische Geschichte*, Bd. 5: *Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1885; 295–338 (*Kap. VIII: Kleinasien*).

fesszorának, Stephen MITCHELLnek zömmel a császárkori Közép-Anatólia viszonyaira összpontosító, ám egyben a kis-ázsiai kereszténység kezdeteinek is kiemelt figyelmet szentelő munkája: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor. Volume I: The Celts of Anatolia and the Impact of Roman Rule* és *Vol. II: The Rise of the Church*, Clarendon Press, Oxford 1993.

Stephen Mitchell kétkötetes munkája az egyik legjobb a Római Birodalom keleti feléről írott könyvek közül – ezzel a megállapítással kezd egyik recenzense is Mitchell két kötetre osztott, egyenként 266 (skk.), illetve 200 lap terjedelmű monográfiájáról adott bírálatát.⁵⁴ A továbbiakban azonban nem biztos, hogy mindenben egyet tudunk érteni az angol szerző amerikai recenzensével. Annak ugyanis, aki alaposabb ismereteket akar szerezni a principatus kori római Kis-Ázsia történetével kapcsolatban, Mitchell könyve igazából csak akkor használható, ha olvasta már Magie munkáját.

Mitchell időben tágabb teret ölel fel könyvében, mint azt Magie tette. Könyvében ő valóban Diocletianus uralkodásának koráig dolgozza fel a római Kis-Ázsia történetét. Nem egy esetben pedig messze túl halad még a constantinusi fordulatot követő időszakon is. Mitchell monografikus feldolgozása azonban esetenként nem több egyfajta szubjektív válogatásnál, amely azt mondja el, milyennek is látja az angol kutató a római Kis-Ázsiát.

A források és a szakirodalom alapos ismerete mellett elsődlegesen Mitchell és Magie monografikus feldolgozásainak szempontjait és eredményeit hasznosítja és fejleszti tovább Christian MAREK 2010 januárjában lezárt, s még abban az évben megjelent, páratlanul nagy ívű feldolgozása. Ez utóbbi már azt tűzte ki céljául, hogy a téma terjedelméhez képest tömör, ám sokrétű ábrázolásban mutassa be az egész ókori Kis-Ázsiát.⁵⁵ Pontosabban az Anatóliai-félszigeten kialakított római provinciák a tartományok Diocletianus alatti újrarendezéséig terjedő történetét. A könyv ugyanis kevesebbet tartalmaz, mint amit a címe ígér (*Geschichte Kleinasiens in der Antike*).⁵⁶ Igaz viszont, hogy

a szerző a hellénisztikus kor előtti Kis-Ázsia történetét is feldolgozza munkájában.⁵⁷

A rendkívül olvasott, és igen invenciózusnak tűnő Maurice SARTRE monografikus feldolgozásával kapcsolatban (*L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien – IVème siècle av. J. C. – IIIème siècle ap. J. C.*, Paris, Armand Colin, 1995.) megkockáztatnék egy szubjektív megjegyzést. Számomra úgy tűnik, hogy akárcsak a császárkori Róma történetének nem egy kutatója Ronald Syme korábbi munkásságának hasonló produktumai esetében, Sartre is leginkább kiemelkedő szakmai teljesítményt nyújtó honfitársa, a lassan három évtizede eltávozott Louis Robert egy-egy odavetett megjegyzésének kidolgozásából „él”.

A témát monografikusan vagy monografikus igényrel tárgyaló feldolgozások mellett több olyan munka is született persze, amelynek szerzője szerényebb célt tűzött ki maga elé, mint a római uralom alatt álló Anatóliai-félsziget egészének a bemutatása. Az egyes részterületen folyó korábbi kutatások közül külön ki kell emelnünk Victor CHAPOT a római Asia provinciát bemutató könyvét: *La province romaine proconsulaire d'Asie depuis ses origines jusqu'à la fin du Haut-Empire* (Bibliothèque de l'École des hautes études: Sciences historiques et philologiques fasc. 150), Librairie Émile Bouillon Éditeur, Paris 1904,⁵⁸ bár ez napjainkban már inkább csak tudománytörténeti szempontból értékes dokumentumként tanulmányozható. Még inkább ez mondható el Chapot egy későbbi monográfiájáról, amely az Euphratés mellett húzódó határ történetét dolgozza fel.⁵⁹

A szakmai elismertségét inkább későbbi munkáival megszerző francia kutató a római kori Kis-Ázsia nyugati, majd keleti harmadát bemutató monografikus feldolgozásainál jóval több hasznosítható megállapítást tartalmaznak a későbbi Sir William Mitchell Ramsay elsősorban a római kori Dél-Anatólia középső régióira koncentráló, sok-

---

Antike – Von den Hethitern bis Konstantin, Verlag C. H. Beck (Reihe: Wissen), 2005.

⁵⁷ Munkatársával, a könyv ezen részeinek megalkotásában közreműködő Peter Freijel együtt, a paleolitikum időszakától kezdve egészen a Nagy Sándor-i hódításig: MAREK, Kleinasiens (2010); 75–227.

⁵⁸ Változatlan újrayomásban ue.: „L'Erma” di Bretschneider, Roma 1967.

⁵⁹ Victor CHAPOT: *La Frontière de l'Euphrate de Pompée à conquête arabe* (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 97), Paris 1907 (változatlan utátnyomásban: Roma 1967). – A később a Francia Akadémia tagjává is választott Victor Chapot inkább régészként tevékenykedett hosszúnak mondható élete (1873–1954) során.

⁵⁴ Vö. Raymond VAN DAM, in: Bryn Mawr Classical Review; 1995. 02. 02.

⁵⁵ Christian MAREK: *Geschichte Kleinasiens in der Antike* (unter Mitarbeit von Peter Frei), Verlag C. H. Beck, München 2010; küln. 235., ill. 389–682 skk.

⁵⁶ A Münsteri Egyetemen tevékenykedő ókortörténész és Kis-Ázsia-„specialista”, Elmar SCHWERTHEIM rövid összefoglalása is csak a konstantini fordulatig halad: *Kleinasiens in der*

szor inkább úttörő jellegű vizsgálódásai.⁶⁰ Máig megőrizte jelentőségét viszont a Ramsayt követő nemzedékhez tartozó Louis Robert munkássága. A kiváló francia epigráfus, aki közel ötszáz hosszabb-rövidebb tanulmánya, cikke és könyve közül a legtöbbet a kis-ázsiai feliratok közlésének, illetve értelmezésének szentelte,⁶¹ közeli munkatársává is lett feleségével együtt hosszú éveket töltött el Kis-Ázsiában. Robert itteni (az 1930-as években kezdődő, és a 80-as évek elejéig tartó) terepbejárásai vagy ásatásai során mindenkor nagy fontosságot tulajdonított annak is, hogy bemutassa a feliratok lelőhelyeül szolgáló terület földrajzi sajátosságait.⁶²

⁶⁰ L. küln. ehhez W. M. RAMSAY: *The Graeco-Roman Civilization in Pisidia*, JHS IV (1883), 23–45; vö. uő., *Cilicia, Tarsus, and the Great Taurus Pass*, The Geographical Journal, XII,4 (1903), 357–410 skk (térképek); *Studies in the Roman Province Galatia. I. The Homonadeis and the Homonadensian War*, JRS VII (1917), 229–283; *Studies in the Roman Province Galatia. II.—Dedications at the Sanctuary of Colonia Caesarea*, JRS VIII (1918), 107–145; *Military Operations on the North Front of Mount Taurus*, JHS XL,1 (1920), 89–112; *Military Operations on the North Front of Mount Taurus (Continued)*, JHS XLIII,1 (1923), 1–10; *Studies in the Roman Province Galatia. III.—Imperial Government of the Province Galatia*, JRS XII (1922), 147–186; *Geography and History in a Phrygo-Pisidian Glen*, The Geographical Journal LXI,4 (1923), 279–296; *Military Operations on the North Front of Mount Taurus. IV.—The Campaigns of 319–320 B.C.*, JHS XLIII,1 (1923), 1–10; *Studies in the Roman Province Galatia. VI.—Some Inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea*, JRS XIV (1924), 172–205; *Studies in the Roman Province Galatia. VII.—Pisidia. VIII.—Map of Yallowajd; IX.—Inscriptions of Antioch of Phrygia-towards-Pisidia (Colonia Caesarea)*, JRS XVI (1926), 102–107; 107–110; 110–119; *Studies in the Roman Province Galatia. X.—The Romans in Galatia XVI*, JRS XVI (1926), 201–215.; *Anatolica Quaedam. I. The Campaigns of Servilius Isauricus in Asia Minor*, JHS XLVIII,1 (1928), 46–53. stb.

⁶¹ Louis ROBERT mennyiségét tekintve is impozáns, könyvem *Irodalomjegyzékében* is gyakorta feltüntetett munkái közül mindössze kettőt emelnék ki itt: *Études Anatoliennes – Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure* (Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul sous la direction de M. Albert Gabriel, fasc. V), de Boccard [Éditeur], Paris 1937; változatlan utánnomásban: Amsterdam 1970) és Louis ROBERT (– Jean ROBERT): *Hellenica – Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Tomes I–XIII, Limoges – Paris 1940–1965. – Az elsősorban epigráfusként kiemelkedő teljesítményt nyújtó Louis Robert (1904–1985) kutatói tevékenysége rövid értékeléshez újabban I. Georg PETZL: *Louis Robert*. In: W. Appel (szerk.), *Magistri et discipuli – Kapitel zur Geschichte der Altertumswissenschaften im 20. Jahrhundert*, Toruń 2002; 131–139. Vö. még ehhez G[len] W[arren] BOWERSOCK nekrológiájának méltató szavait: *Louis Robert, 1904–1985*, AJA 90,2 (1986), 171–172.

⁶² L. küln. Louis ROBERT: *Villes d'Asie Mineure – Études de géographie ancienne* (Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul sous la direction de M.

L. Robert azonban sohasem vállalkozott arra, hogy megírja a római uralom alatt álló Anatóliai-félsziget történetét. S. Mitchell és M. Sartre pedig nem szentelt túl sok figyelmet a római Kis-Ázsiát alkotó, görög igazgatási rendű városokat körülvevő földrajzi környezet tanulmányozásának. D. Magie mindkettőt megtette, ám a politikai és/vagy igazgatási egységet is alkotó anatóliai térségek természetföldrajzi viszonyainak bemutatása során többnyire csak adatokat közöl. A részletes analízis – itt – hiányzik nála. Az amerikai kutató impozáns méretű monográfiájáról mára leginkább gazdaságtörténeti tekintetben mondható el az, hogy elavult.

Egy, a római Kis-Ázsia gazdaságtörténetére is hosszabban kitérő munka esetében így tág tér nyílik az egyes régiókat meghatározó természetföldrajzi környezet bemutatására. Ezt követően pedig sor kerülhet a munkával kapcsolatos egyik legfőbb célkitűzés megvalósítására, a földrajzi adottságoktól meghatározott regionális gazdálkodási formák tanulmányozására is.

III.1–4.: A kutatás elsődleges célkitűzései (1): a Kis-Ázsia feletti római uralom idején fennálló természetföldrajzi környezet rekonstruálása

Hogy közelebb kerülhessünk az egykori valóság rekonstruálásához, munkámban egy önálló egységet alkotó, terjedelmes fejezetet szántam arra, hogy bemutassam az Anatóliai-félsziget a Kr. u. I–III. századi állapotokra valószínűsíthető természetföldrajzi viszonyait.⁶³ Aki elolvassa ezt a fejezetet, az talán másként látja majd az ókori Kis-Ázsia egyes tájegységeinek mezőgazdasági lehetőségeit. Megtudhatja például, hogy Közép-Anatólia egy tágas, ma többnyire félsivatagként ismert térségében, a nagy Sóstó (Tuz Gölü) körül elterülő vidékeken a görög–római korban gabonát is termesztettek. Az ettől délre elterülő „kopár fennsík”⁶⁴ pedig nyájak százait legettették, mivel a tavaszi és az őszi esőzések után a sztyeppe kiszáradt, s a kutakban meg az ún. beszakadásos dolinákban együttesen már elegendő víz volt az állatok

Albert Gabriel, fasc. II), de Boccard [Éditeur], Paris 1962² (1935); vö. még uő., *Documents d'Asie Mineure* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome), Athènes – Paris, de Boccard [Éditeur], 1987.

⁶³ L. ehhez könyvem első kötetének 139–363. oldalait: *A földrajzi háttér: Anatólia. – Régiók és regionális gazdálkodási formák a Kr. u. I–III. századi Kis-Ázsiában* (I.3.).

⁶⁴ Az ókori Lykaonia részét képező "hideg és kopár fennsík" (Strab. XII 6,1 – 568: *oropedia psykra kai psila*), a mai Obruk Yaylasi területén.

ezreinek az itatásához.⁶⁵ Sok másra is kitérek ebben a fejezetben. Úgy gondolom, ez szükséges is, hiszen az Anatóliai-félsziget tájegységeként is nagy változatosságot mutató klimatikus viszonyainak ismertetése nélkül egy-egy térség regionális gazdálkodása nem, vagy csak nehezen érthető.

Természeti környezet, régiók és regionális gazdálkodás a római Kis-Ázsiában (III.2.)

Ismert tény, hogy a preindusztriális társadalmakban meghatározó szerepe volt a mezőgazdaságnak. Így volt ez az Anatóliai-félsziget római uralom alatt álló területén is.

Mivel napjainkra a táj képe sok helyütt alapvetően megváltozott, a görög–római kori Kis-Ázsia külső képének rekonstruálásához nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a XIX. századi utazók leírásai. A Londonban született, de Göttingenben filológiai és történelmi is tanult William John Hamilton természettudományos, azon belül pedig elsősorban geológiai érdeklődését követve járta be Kis-Ázsia jelentős részét – Nyugat-, illetve Észak-, Közép- és Kelet-Anatóliát, 1835 és 1837 között. Hamilton munkájának különösen értékes részét képezi az erős vulkanikus tevékenység nyomait őrző egykori *Katakekaumené*⁶⁶ leírása, amiként a Sinop (Sinópé) és Trabzon (Trapezunt-Trapezus) között húzódó tengerpart leírása is. Itt, az Északkelet-anatóliai térség bemutatása során Hamilton Xenophón és Strabón a térségről adott beszámolóira is hivatkozik. Az 1842-ben megjelent munka

azonban mindenekelőtt szerzőjének személyes tapasztalatain alapul. Kappadokiai utazása során például Hamilton nemcsak felkereste, de meg is mászta a Kayseri (Caesarea-Mazaka) térségét uraló kialudt vulkánt, az Erciyes Dağit (*Argaion oros*).⁶⁷ Egy másik, ugyancsak angol utazó 1838-ban, majd a rákövetkező évben járta be az egykori Lykia a korabeli Nyugat-Európában meglehetősen ismeretlen térségnek számító belső vidékeit. Sir Charles Fellows délnyugat-anatóliai expedíciói során felfedezte Xanthos romjait, bejárta az Arykandos (Aykirıçay) völgyét, a *Milyas* hegyvidékét, valamint *Kibyrtis* térségét is.⁶⁸ Tevékenysége révén Fellows Lykia régészeti kutatásának megalapozójává lett. Nevét és számos megállapítását a Lykia városait és vidékeit vizsgáló modern szakmunkák is említik.

Az Anatóliai-félsziget a XIX. század második felében az ókorhoz még sokban hasonló állapotokat mutató természetes növénytakarójának leírásához – Alexander von Nordmann számos értekezése mellett (akit ma leginkább a róla elnevezett, Kelet-Pontoszban is honos fenyőfajta⁶⁹ után ismerünk) – főként Pjotr Csihacsev (P[eter] de Tchihatcheff) számos kötetet felölelő nagy művének vonatkozó részei szolgálnak ma is nélkülözhetetlen segítséggel.⁷⁰ A klasszikus antikvitás részben Kis-Ázsia területén is megtalálható állatvilágának rekonstruálásához változatlanul nélkülözhetetlen vezető Otto Keller ugyancsak klasszikussá lett monografikus feldolgozása.⁷¹ Az Anatóliai-félszigeten is tartott háziállatok leírása mellett a kis-ázsiai térségben is

⁶⁵ A görög–római korban *Tatta*-tónak nevezett nagy Sóstótól, a Tuz Gölütől délre eső térségben egykor a római klienskirálynak, a galatai Amyntasnak is több mint háromszáz nyája legelt. Durva gypajuk ennek az uralkodónak, ahogy a provincia-szervezés után a térségben kiterjedt birtokokkal rendelkező római császároknak is, jelentős bevételt hozott: Strab. XII 6,1 – 569., ill. Plin. Nat. hist. XXIX,9 [33]. Lykaonia sztyeppéin vadszamarak is éltek (Strab. loc. cit.), az őszvéreket pedig kifejezetten tenyésztés céljából tartották ebben a térségben. (A Dél-Galatiából származó, nagyrészt eladásra tenyésztett őszvérek keresettek és meglehetősen drágák is voltak a császárkor idején. A galatai őszvér az egész Birodalomban keresett luxuscikknek számított: így. Plut. mor. 524a és Philostr. vit. Sophist. I,43. – ed. Kayser). Még a Tatta-tó körüli térség sóval átitatott talaja is megfelelő minőségű fűvel szolgált az ottani legelőkön tartott juhok és szarvasmarhák számára: vö. Magie, Roman Rule in Asia Minor” I,455.

⁶⁶ A lydiai-mysiai határterületen fekvő *Katakekaumené* a klasszikus antikvitás korából származó leírásához l. Strab. XII 8,17; 18 – 579; XIII 4,11 – 628; vö. 626; továbbá XIV 1,15 – 637. A *Katakekaumené* térségében lezajló erős szeizmikus mozgásokról később Tacitus is beszámol: Annales II 47,1-3. – A térség modern földrajzi leírásához l. Alfred PHILIPPSON: *Das Vulkangebiet von Kula in Lydien, die Katakekaumene der Alten*, Peterm. Mitt. 59 (1913/2), 237-241.

⁶⁷ William J[ohn] HAMILTON: *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia – with some account of their antiquities and Geology*, Vols. I–II, John Murray [Publisher] London 1842. – A szerző többnyire Szmirnából (a mai Izmir városából) kiindulva vállalkozott kis-ázsiai utazásaira. A *Katakekaumene* és az *Argaion oros* (Mons Argaeus) leírása Hamilton munkájának második kötetében található: 135 skk. és 270 skk.

⁶⁸ Sir Charles FELLOWS: *Travels and Researches in Asia Minor; more particularly in the province of Lycia*, John Murray [Publisher], London 1852; küln. 294 skk; 313 skk; 358 skk. és passim.

⁶⁹ Kaukázusi jegenyefenyő (*Abies Nordmanniana*).

⁷⁰ L. küln. Peter DE TCHIHATCHEFF: *Asie Mineure – description physique, statistique et archéologie. Troisième partie: Botanique*, Tomes I–II, Gide. Librairie-Éditeur, Paris 1860.

⁷¹ Otto KELLER: *Die antike Tierwelt*, Bd. I: *Säugetiere*, Verlag von Wilhelm Engelmann in Leipzig, Leipzig 1909; Bd. II: *Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere* (etc.), Verlag von Wilhelm Engelmann in Leipzig, Leipzig 1913 (ugyancsak két kötetben, változatlan utánnomásban: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1963).

termesztett kultúrnövényekre is kitér Victor Hehn hasonló kvalitásokkal bíró munkája.⁷²

Mint fentebb már szó volt róla, az anatóliai térség legkésőbb a XIX. században állt legközelebb a klasszikus antikvitás korabeli állapotokhoz. A tudományos igényű leírások közül így különös jelentőséggel bírnak számunkra az oszmán kor végi Anatólia természetföldrajzi viszonyait bemutató, korabeli szakmunkák. Leginkább az ismert német geográfus, Alfred Philippson a témában megjelentetett tanulmányai⁷³ alapján érzékelhető, hogy az Anatóliai-félsziget természetes növénytakarója és állatvilága, de részben éghajlata is akkoriban még jóval közelebb állt a klasszikus antikvitás időszakának természetföldrajzi viszonyaihoz.

A XIX. század utazóihoz hasonlóan még Philippson is az épített környezet rohamos térnyerése előtt járta be Nyugat-Kis-Ázsiát. Munkássága annyira jelentősnek mondható, hogy részben ennek felhasználásával készült az, a ma kevésbé ismert kézikönyv is, amelyet a Török Birodalom első világháborús veresége után szolgálati célokból állítottak össze, kizárólagosan a Kis-Ázsiában tartózkodó brit haderő tisztjeinek használatára. A négy kötetre tervezett kézikönyv első kötete részletebben is kitér az Anatóliai-félsziget hegy- és vízrajzára, állat- és növényvilágára, de ásványkinccseire és közlekedési hálózatára is.⁷⁴ Természetesen sok egyéb részletet is tárgyal még, egy katonai célokat szolgáló kézikönyv által megkívánt tömörséggel és pontossággal, szinte mindenkor hiánytalanul jelenítve meg az ázsiai Törökország természetföldrajzi viszonyairól Nyugat-Európában a kötet megjelentetésének időpontjáig (az 1919-es év júliusáig) megszerzett ismereteket.

⁷² Victor HEHN: *Kulturpflanzen und Haustiere im Ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa – Historisch-linguistische Skizzen*. Siebente Auflage (1870¹)/neu herausgegeben von O. Schrader/mit botanischen Beiträgen von A. Engler, Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin 1902⁷.

⁷³ L. ehhez Alfred PHILIPPSON főként a Petermanns Geographische Mitteilungen egyes számaiban megjelent közleményeit. Két példa: *Das Vulkangebiet von Kula in Lydien, die Katakekaumene der Alten*, Peterm. Mitt. 59 (1913/2), 237–241. és *Die Vegetation des westlichen Kleinasien*, Peterm. Mitt. 65 (1919), 168–173. és 204–207. Vö. még uő., *Das Türkische Reich – Eine geographische Übersicht /Deutsche Orientbücherei XII./*, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar 1915.

⁷⁴ Naval Staff/Intelligence Department, *A Handbook of Asia Minor, Volume I: General; July, 1919*; küln. 9–125 (Ch. I: *Physical Geography*); 126–141 (Ch. II: *Geology and Minerals*); 142–161 (Ch. III: *Climate, Flora, and Fauna*). Vö. még 219–226 (*Stock-breeding*; in: Ch. VI.); 226–247 (*Cultivation*; in: Ch. VI.); továbbá 250–279 (Ch. VII: *Communications*).

A kifejezetten a történeti földrajz körébe vágó munkák közül mindenekelőtt a fentebb már említett W. M. Ramsay monografikus feldolgozása tekinthető mindmáig nélkülözhetetlen vezetőnek az Anatóliai-félsziget Kr. u. I–III. századi képének bemutatásához.⁷⁵ Akkor is, ha Ramsay impozáns munkája jobbára nem azt adja, amit a címe ígér (*Historical Geography*). „*Zavaros, kavargó és rendezetlen könyv ez, nem több egy romnál. Ramsay sebtében ütötte össze, elsősorban egész életén át tartó utazásai miatt*” – erre a megállapításra jutott Ramsay terjedelmes munkájának elolvasása után Louis Robert.⁷⁶ Ramsay gyakorta hivatkozott nagy monográfiájánál (*The Historical Geography of Asia Minor*; 1890⁷⁷) esetenként lényegesen jobbakként a brit kutató e tárgykörben később közölt cikkei és tanulmányai.⁷⁸ Ramsay személyes tapasztalatai alapján leginkább Nyugat- és Közép-Phrygia térségét, valamint Pisidiát és Lykaoniát ismerte meg.⁷⁹ Egyebekben a kutatói tevékenysége elismeréseképpen később lovagi rangra emelt Sir William Mitchell Ramsay kutatási eredményeit is hasznosította az, az 1919 júliusában megjelent

⁷⁵ W[illiam] M[itche]ll RAMSAY: *The Historical Geography of Asia Minor* (Royal Geographical Society Supplementary Papers Vol. IV), John Murray [Publisher], London 1890; változatlan utányomásban: Amsterdam 1962.

– Egy később megjelent, ám maig alapvető munka vonatkozó alfejezete is hasznos információkkal szolgál ebben a témában M[ax] CARRY: *The Geographic Background of Greek-Roman History*, Clarendon Press, Oxford 1949; 151–164 (VI: The Asitic Near East; VI.1: *Asia Minor*).

⁷⁶ ROBERT, Villes d'Asie Mineure (1962²), 428: „*ce livre confus, tumultueux, désordonné, bâclé, n'est plus qu'une ruine, et d'abord grace aux voyages de Ramsay lui-même pendant toute une vie*”.

⁷⁷ A munka teljes bibliográfiai adatait l. fentebb, a 75. sz. jegyzet első felében.

⁷⁸ Két példa W[illiam] M[itche]ll RAMSAY későbbi, a kis-ázsiai térség történeti földrajzának tárgykörébe tartozó tanulmányai közül: *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, The Geographical Journal, XX,3 (1902), 257–275., ill. 275–282. és *Cilicia, Tarsus, and the Great Taurus Pass*, The Geographical Journal, XII,4 (1903), 357–410 skk (térképek).

– A hosszú életet megélt (1851–1939) skót tudós részben Pál apostol nyomait kutatta kis-ázsia utazásai során: vö. uő., *St. Paul the traveler, and the Roman Citizen*, London 1907¹⁰ (1895). Ramsay ez irányú tevékenységének értékeléséhez l. W. Ward GASQUE: *Sir William Mitchell Ramsay, archaeologist and New Testament scholar – a survey of his contribution to the study of the New Testament* (Baker Studies in Biblical archaeology), Grand Rapids, Michigan 1966.

⁷⁹ Ramsay számos – speciális – tanulmányt is megjelentetett ebben a témakörben: *Studies in the Roman Province Galatia I–X*; JRS VII (1917); vö. még JRS XVI (1927). Felsorolásukat l. fentebb az 60. sz. jegyzetben.

(belső használatra készült) angol katonai kézikönyv, amelyet fentebb említettünk.⁸⁰

Az ókori Kis-Ázsia egyes tájegységeinek megismeréséhez további hasznos adalékokkal szolgálnak a XIX–XX. század fordulóján a térséget pusztán ismereteik bővítése céljából bejáró nyugat-európai utazók is. Ilyen klasszikus műveltséggel rendelkező dilettáns, a szó eredeti értelmében saját gyönyörűségére (*per il suo diletto*) utazgató ember volt az a szolgálaton kívüli német ezredes is, aki a térségben található antik építészeti emlékek megtekintése és az ott található – görög és latin – feliratok gyűjtése (lemásolása) céljából idősebb fiával és egy alkalmi utazótársal együtt 1907 tavaszán bejárta az Oszmán Birodalom délnyugati szegletét, az egykori Kariát.⁸¹

Természeti katasztrófák: földrengések és szárazság, sáskák és szúnyogok (III.3.)

Hogy a klimatikus adottságoknak, a nyugat-anatóliai térségben gyakori földrengéseknek,⁸² és az Anatóliai-félsziget égei-tengeri partvidékén a természetföldrajzi környezet részét alkotó élősködők együttes hatásának milyen komoly szerepe volt nem csak az ókori, de még a XIX. századi Kis-Ázsia mindennapi életében, egyetlen adattal szertném szemléltetni itt.

Legalább az oszmán idők végéig a hosszán tartó szárazság és a gyakori földrengések mellett a szúnyogok mértéktelen elszaporodása volt az Anatóliai-félszigetet az emberi történelem kezdete óta folyamatosan sújtó, leggyakoribb csapás. Egy viszonylag modern, tehát már ellenőrizhető adat szerint az aszály és a főként a szúnyogok okozta járványokkal párosuló éhínség több mint 150 000 ember halálát okozta az ázsiai Törökországban még az 1874–1876 közötti időszakban is.⁸³

Látszólag jelentéktelen körülmények tűnik a Nyugat-Anatóliában különösen nagy számban

tenyésző szúnyogok jelenlétével foglalkozni. A klasszikus antikvitás időszakában azonban éppen a Kaikos (ma Bakır Çay) torkolatvidékén tenyésző szúnyogok folytonos inváziója miatt adták fel lakói Myus és Atarneus városát (Pausanias, VII 2,11.).⁸⁴

Kis-Ázsia egyes régióin belül uralkodó a mostoha természeti viszonyok következtében voltak területek, ahol csak a halászat,⁸⁵ míg másutt pusztán a vadászat⁸⁶ nyújtott csak megélhetést. Más vidékek viszont alapvetően az olívaolaj exportjára alapozták gazdaságukat. Termő olajfa ugyanis, amint az ismeretes, még a mediterrán térségen belül is csak a kiegyensúlyozott növekedéséhez

⁸⁴ Kis-Ázsia állatvilágának egyik jellegzetes képviselője az Égei-tengerbe ömlő folyók fokozatosan elmosárasodó deltáiban ma is nagy számban megtalálható élősködő, a *szúnyog*. Ez az apró termetű vérszívó Nyugat-Kis-Ázsia egyes tengerparti vidékein időről időre rendkívüli mértékben elszaporodott. Olyannyira, hogy állandó jelenlétük a nyári időszakban megnehezítette, másutt pedig – mint a fentebb említett Myus és Atarneus térségében – már egyenesen lehetetlenné tette a mindennapi életet. A nehézségek ellenére azonban számos nyugat-anatóliai kikötővárosban mégiscsak helyben maradt a lakosság. Ez azonban a maláriás megbetegedéssel járó élettani hatások tudatos vállalásával járt. A Kr. u. I. század hetvenes éveinek elején egy neves kis-ázsiai szónok, Dion Chrysostomos azt írja, hogy Kaunos lakói (ma Dalyan) közül csaknem mindenki láztól szenved (or. XXXII,92: *pyrettei*). A témához általában I. M. WATSON: *The Geographical Aspects of Malaria*, *The Geographical Journal*, 99,4 (1942), 161–170.

— A mocsaras vidékeket tömegesen ellepő szúnyogok persze más földközi-tengeri térségek lakóinak az életét is megkeserítették: vö. Aristoph. av. 244 skk. (az Attikához tartozó Marathón vidéke) és Hdt. II,95 (Egyiptom). Ez utóbbiról az Őszöretesség is megemlékezik: 2Móz 8,12–14 (az Egyiptomot ért harmadik csapás: a szúnyogok). – A téma egészéhez I. Otto KELLER fentebb már említett munkájának második kötetét: *Die antike Tierwelt*, Bd. II: *Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere* (etc.), Verlag von Wilhelm Engelmann in Leipzig, Leipzig 1913; II,503; vö. még II,449 skk.

⁸⁵ A legismertebb példa egy délnyugat-anatóliai kikötőváros, a kariai Iasos (ma Asin; vö. Strab. XIV 2,21 – 658.). Iasos lakóit a tenger tartotta el. De másutt is, ahol a városok bőven rendelkeztek mezőgazdasági művelésre alkalmas területtel, az olyan polisok, mint a tengerszorosok vidékén fekvő Byzantion (Izszambul) vagy Kyzikos (Belkis) lakosságának egy jelentős része is halászzal foglalkozott. Ezen belül pedig, noha idényjelleggel, főként a tonhalak rendkívül nagy hasznot hajtó, és sok embert foglalkoztató halászatából élt.

⁸⁶ Már Strabón is megjegyzi, hogy a kelet-pontosi-hegyvidék északi peremén fekvő Pharak(e)ia vidékén, vagyis a mai Ordu vagy Giresun térségében, a keskeny partvidék fölé meredeken emelkedő hegyek miatt nem igen lehetett folytatni földművelést (XII 3,19 – 549.). A Földközi-tenger kis-ázsiai partjai mentén húzódó Taurusz- (Toros-) hegységben is nagy számban akadtak ilyen területek. Ezek a vidékeken, a részben transzhumáló pásztorkodás és a fakitermelés mellett, jelentette a többnyire nem túl nagy számú lakosság számára a megélhetést.

⁸⁰ L. ehhez fentebb a 39. sz. jegyzetet.

⁸¹ (Oberst a[ußer] D[ienst]) W. von DIEST: *Quer durch Karien*, *Peterm. Mitt.* Heft VIII (1909), 169–177; Heft IX (1909), 216–223; Heft X (1909), 264–269 skk (mellékletek). – Az Appennini-félsziget és a szárazföldi Görögország egyes vidékeit is érintő utazás motívumaihoz l. i. m. 169.

⁸² Vö. Strab. XIII 4,15 – 630. és Louis ROBERT: *Documents d'Asie mineure*, *Bull. corresp. hell.* [BCH] CII,1 (1978), 395–543; 395–408 (V: *Stèle funéraire de Nicomédie et séismes dans les inscriptions*).

⁸³ Vö. Edmund NAUMANN: *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat* (usw.), München – Leipzig 1893 [non vidi]. Oldalszám megadása nélkül idézi S. ERINÇ – N. TUNÇDİLEK: *The Agricultural Regions of Turkey*, *Geographical Review* 42,2 (1952), 179–203; 184.

megfelelő területeken található.⁸⁷ Nem egy olyan hegyvidéki régió is akadt, amely a haszonfák iparszerű kitermeléséből élt.⁸⁸

A Török Köztársaság területén végbement iparosítással párhuzamosan megnövekedett az épített környezet a természeti környezet rovására. Ám mára nem ez változtatta meg oly jelentős mértékben a táj arculatát, hanem a már az oszmán uralom időszakában megkezdődött erdőirtás⁸⁹ és a tülle-

geltetés⁹⁰.

A probléma mára drasztikus méreteket öltött. Igen hasonló formában azonban már az ókorban is jelentkezett.

Az Anatóliai-fennsík nyugati peremén fekvő Afyontól (Afyonkarahisar; az egykori *Akroinos*) egészen a Kızılırmak (a görög–római kori Halys) középső folyásáig nem lehet fát találni. Fák vagy bokrok errefelé már a klasszikus antikvitás idősza-

⁸⁷ L. ehhez Theobald FISCHER: *Der Ölbaum – Seine geographische Verbreitung, seine wirtschaftliche und kulturelle Bedeutung*, Peterm. Mitt, Ergänzungsheft 147, Gotha 1904. és Stephen MITCHELL: *Olive cultivation in the economy of Roman Asia Minor*. In: St. Mitchell – C. Katsari (szerk.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, The Classical Press of Wales, Swansea 2005; 83–113.

⁸⁸ A téma legjobb feldolgozása Russel MEIGGS-tól való: *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford University Press, Oxford 1982. Ebből l. külön a Kis-Ázsiában – is – honos fafajtaikat, ill. az azok gazdasági hasznosítását tárgyaló (könyvemben gyakorta hivatkozott) részeket.

⁸⁹ Az Anatóliai-félszigetet borító erdők pusztulása már neolitikum idejében elkezdődött, majd mind nagyobb intenzitással folytatódott a bronzkor idején: l. pl. Katleen DECKERS – Hugues PESSIN: *Vegetation development in the Middle Euphrates and Upper Jazirah (Syria/Turkey) during the Bronze Age*, Quaternary Research [University of Washington] 74 (2010), 216–226. A Kis-Ázsiában élő népesség növekedésével mind markánsabbá vált azután ez a folyamat a klasszikus antikvitás századaiban. Napjainkra pedig az Anatóliai-félsziget több régiójában erősen visszaszorultak a hegyek oldalait borító erdőségek; mindenütt – szinte kizárólagosan – az emberi tevékenység hatásaként: vö. David KANIEWSKI et alii (= V. De Laet, E. Paulissen, M. Waelkens), *Long-term effects of human impact on mountainous ecosystems, western Taurus Mountains, Turkey*, *Journal of Biogeography* 34 (2007), 1975–1997; l. külön a 2. sz. ábrát az 1978. oldalon; továbbá – egy másik régió vonatkozásában – G. H. WILLCOX: *A History of Deforestation as Indicated by Charcoal Analysis of Four Sites in Eastern Anatolia*, *Anat. St.* XXIV (1974), 117–133; külön. 122 skk. A mezőgazdaság művelésre alkalmas terület növelése vagy a haszonfa-kitermelés céljából folytatott erdőirtás nem érintette azokat a területeket, amelyek már a görög–római időkben is fátlan síkságok voltak. Ilyen volt például az Anatóliai-fennsík nyugati pereme, valamint az Afyontól (Afyonkarahisartól) keletre, a Kızılırmak középső szakaszáig húzódó száraz sztyeppe. Ez utóbbi már nevében is viselte fátlan voltát: *Axylon*. A később, már az Oszmán Birodalom idején folytatott rendszeres erdőirtás, amelyet bevételei növelése érdekében maga a kormányzat is folytatott, kevésbé érintette Észak-Kis-Ázsiát, mint a szíriai-palesztinai térséget, vagy a közép- és dél-anatóliai területeket. Kis-Ázsia csapadéokban gazdag fekete-tengeri régiójában, a hegyek meredek, magasan fekvő északnyugati lejtőin (amelyek kevésbé voltak alkalmasak a kecskék-, illetve a juhok legeltetésére), a kivágott erdő is újra nőtt. Az 1800-as évek vége felé az Oszmán Birodalom kormányzata több – a kor francia szabályozását követő – erdőtvényt is hozott, ezek végrehajtását azonban figyelmen kívül hagyták. (Az Anatóliai-félsziget erdőségeinek XIX. század végi, XX. század eleji kiterjedéséhez röviden l. *Handbook of Asia Minor I/1919*, 155 sk; 157 sk.) Lényegében a korábbi gyakorlat szerint folytatódott a fakitermelés az 1923-as politikai változással bekövetkezett időszakban is: vö. MERRIAM, *The Regional Geography*

(1926), 98 sk; 105–107. A XX. század második felétől a fiatal Török Köztársaság már külön törvénnyel is védte a juh- és kecskenyájak kártevésétől a sarjadzó erdőségeket. Ez részben sikeres volt. Így Törökország az 1960-as évek végén 18 millió hektár kiterjedésű erdősséggel rendelkezett, ami megfelelt szárazföldi területe 23%-ának: vö. Xavier DE PLANHOL: *Les Nomades, la Steppe et la Forêt en Anatolie*, *Geographische Zeitschrift* Bd. 53 Heft. 2-3 (1965), 101–116; továbbá HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 134 skk. A folyamat jól nyomon követhető egy, az Anatóliai-félsziget az 1950-es évek első felében kimutatható fás területeit, ill. erdőségeit ábrázoló térképen: Curt KOSSWIG: *Zoogeography of the Near East*, *Systematic Zoology* 4,2 (1955), 49–73. és 96; 55. Mindezek ellenére a XX. század végére mintegy 15-17%-ra csökkent a mai Törökország állami területének egészét borító – természetes, illetve telepített – erdőtakaró. Részben azért, mert az országban, egy 1977-es adat szerint, 40 millió juhot és 18 millió kecskét tartottak. Jelenleg újra növekszik a Törökország európai és ázsiai területét borító erdők aránya. Egy, az 2010-es év végéről származó török statisztikai adat szerint ez 26,2%.

– [2] Itt jegyezni meg, hogy néhány fafajta, bár ismert volt a klasszikus antikvitás időszakában is, még nem nőtt ültetvénybe rendezve az Anatóliai-félsziget területén. Ilyen volt például a selyemhernyók táplálására szolgáló fehéreper-fa (*Morus alba*), amely a Márvány-tenger déli partvidékén fekvő Brusa híres selyemiparának is alapja volt. Ezeket is érintette a tömeges méretű fairsítás. Az 1922 és 1924 között eltelt szűk két év során – a görög katonaság Brusából való kivonulása (1922. szeptember 12.), majd a helyben maradt brusai görög lakosság kitelepítése között eltelt időszakban – a Brusa környékén tenyésző eperfák 80%-át kivágták tűzifának: vö. J. H. M. CORNWALL: *A Journey in Anatolia*, *The Geographical Journal* 64,3 (1924), 213–222; 214.

– [3] A mediterrán térség erdőségeihez, ill. erdőalkotó fajfajtaikhoz, valamint a mediterráneum legtöbb vidékén folytatott intenzív erdőirtáshoz jó áttekintés MEIGGS, *Trees and Timber* (1982); külön. 39–48 (Ch. 2: *Mediterranean Forest*); továbbá 467 skk. és 472 skk., ill. 371–403 (Ch. 13: *Deforestation*) és passim.

⁹⁰ A mai Törökország területének mintegy 16%-át kitevő, állandó legelőként szolgáló területek hasznosításához, valamint az ezzel kapcsolatban a modern kori Törökországban is kialakult legeltetési problémákhoz rövid, ám jó áttekintés D. R. CORNELIUS: *Grazing Problems in Turkey*, *Journal of Range Management* 15,5 (1962), 257–259. Az ezzel összefüggő nomadizmushoz, ill. félnomád életformához l. külön. MERRIAM, *Regional Geography* (1926), 101-104. és HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 202 skk. és passim. A Dél-Anatólia tengerpartja mentén húzódó Taurus- (Toros-) hegységben ma is gyakori félnomád életformához l. HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 205–209 (Teil VII. Kap. 1/b: *Die Bergnomaden des Südens*) és újabban l. U. GERAY – [ezgin] ÖZDEN, *Silvopastoralism in Turkey's Mountainous Mediterranean Region*, *Mountain Research and Development* 23,2 (2003), 128–131.

kában sem voltak, ahogy arról Livius,⁹¹ majd Cicero és Vitruvius⁹² egy-egy helyéből értesülhetünk. Ez a régió volt az *Axylon*; egy kiterjedt térség, amely fátlan voltát már nevében is viseli.

Egy félreismert földrajzi egység: Közép-Anatólia (III.4.)

Talán ennek a rövid részletnek a beiktatása alapján is érzékelhető, hogy a természetföldrajzi körülmények által meghatározott regionális gazdálkodás kérdéseinek mindenkor nagy figyelmet szenteltem munkámban. Különösen érvényes ez könyvem azon szakaszaira, ahol az Anatóliai-félszigetre bevándorolt három kelta törzs, az Újszövetségi iratokból is ismert galaták által lakott közép-anatóliai térség viszonyainak a bemutatására vállalkoztam.

Közép-Anatóliáról ma is meglehetősen sematikus kép él a köztudatban. A zömmel az Anatóliai-fennsík földrajzi képétől meghatározott Közép- és Kelet-Anatólia volt az egész félsziget leginkább elzárt része. Geológiai szerkezetében és szellemében egyaránt ez a két régió már valóban – a tradicionális értelemben vett – Ázsia része volt. „*Immobility, monotony, and subdued tone*” – ezekkel a szavakkal jellemzi a nyári időszakra teljesen kiégett füves pusztaságokkal és kisebb félsivatagokkal borított, a láthatár peremén pedig kopár hegyektől szegélyezett közép- és kelet-anatóliai térség arculatát egy „tudós utazó”, a skót William Mitchell Ramsay, aki a XIX. század nyolcvanas éveitől többször is bejárta az Oszmán Birodalomnak is központi területét alkotó Kis-Ázsiát.⁹³

⁹¹ Livius szerint ebben a térségben „nemhogy fa, de egyetlen tuskébokor vagy más tűzrevaló fa sem található” (XXXVIII 18,4: *non ligni modo quicquam, sed ne spinas quidem aut ullum aliud alimentum fert ignis*).

⁹² L. Flaccus védelmében elmondott beszédében Cicero szól egy Dorylaionba (ma Eskişehir) való phryg emberről, aki „életében még nem látott fát” (*qui arborem numquam vidisset*): XVII [41]. Vitruvius pedig beszámol a Phrygia keleti határán tapasztalható sajátos, a gerendák alkalmazását kerülő építési módról. Alkalmazásra, mint mondja, az erdők hiánya (*inopia silvarum*) miatt kényszerültek az itteniek: II,5.

⁹³ W. M. RAMSAY: *The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor*, *The Geographical Journal*, XX,3 (1902), 257-275; 261. „In my ‘Historical Geography’ – írja a 75. sz. jegyzet első felében hivatkozott könyvére utalva Ramsay – the contrast between the Aegean coastlands and the rest of the great peninsula is described, the former being, as it were, a part of Greece, full of the light and the variety and the joyous brightness of Greek lands; the rest, including the whole plateau, being, alike in geographical character and in spirit, part of Asia, impressive in its immobility, monotony, and subdued tone [a kiemelés tőlem – Sz. G.]”. Egy emberöltővel

Ez a kép persze meglehetősen sematikus. Csak Belső-Anatólia magjára, a Tuz-tó körül elterülő tágabb térségre nézve igaz. Ám arra sem teljességgel. Még a Tuz Gölü körül elterülő térségben is nagy számban vannak mezőgazdasági művelésre alkalmas területek.⁹⁴

A közkeletű elképzelésekkel ellentétben a belső-anatóliai sztyeppe nem teljességgel kopár vagy helyenként gyér fűvű pusztaság, hanem az évszakok váltakozása során szélsőségesen eltérő arculatot mutat. Márciustól csaknem május végéig tarka foltokkal pettyezett zöld gypeszöngy borítja. (A tarka foltok egy részét alkotó virág a Belső-Anatóliában őshonos, ma már viszonylag ritkán előforduló vad tulipán.) A június-július hónapok során azonban a sztyeppe színe mindinkább barnára változik, és kiég. Fűvét ekkorra már a juhok és kecskék a gyökérig lelegelték. A dudva pedig, amennyiben a szarvasmarhák elkerülték, elszárad.⁹⁵ Az esőzés hosszától és az addig lehullott esővíz mennyiségétől függően, a ma Tuz Gölü néven ismert Tatta-tó körül elterülő sztyeppe esetenként már június közepe vagy vége felé is szinte egy holt vidék képét ölti fel.⁹⁶

Ám ez csak a vidék késő nyári arculata, amely megtévesztette a legtöbb európai utazót.⁹⁷ Ott

---

később egy másik utazó, a térséget Pál apostol nyomait követve bejáró Henry Volla MORTON azonban már egy más világot talált itt: *Pál apostol nyomában*, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya [Kiadó], Budapest, 1986; 66 skk. és 195 skk. Ennek szellemisége már jobban hasonlított a római uralom alatti Közép- és Kelet-Anatólia a térség relatív gazdasági felvirágzását eredményező, munkás hétköznapijához.

⁹⁴ L. ehhez F[ritz] S[himon] BODENHEIMER: *A Note on the Tuz Çölü*, *The Geographical Journal* 101,1 (1942), 32-34.

⁹⁵ Vö. HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), 158; vö. 160.

⁹⁶ Vö. Hermann WENZEL: *Forschungen in Inneranatolien Bd. II: Die Steppe als Lebensraum*; Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel Bd. VII. Heft 3, Kiel 1937; 19. – Június és szeptember között, vagyis a tavaszi esőzések vége, illetve az őszi esőzések kezdete előtti időszakban a Tuz Gölü térségében szinte nem is hullik csapadék. A török Országos Meteorológiai Intézet jelentése szerint 1948 júniusában a Tuz-tótól délkeletre fekvő Aksaray körzetében lehulló csapadék mindössze 16,9 milliméter volt. A következő hónapban, júliusban pedig a maximális csapadékot már alig lehetett milliméterekben mérni. Augusztusban 1,1 mm, szeptemberben 5,1 mm volt a térségben lehulló csapadék. Vö. Mahmut MAKAL: *Allah árnyékában – Egy antóliai tanító feljegyzései*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1967 (francia eredeti: 1963.) 13 skk.

⁹⁷ Egy, a Tuz Gölü térségét bemutató modern földrajzi leírás szerzőjének megállapítása szerint a tó körül a késő nyári időszakra valóban teljesen kiszáradó pusztaság képe készítette a legtöbb európai utazót arra, hogy sós sivatagként ábrázolja ezt a vidéket: BODENHEIMER, *The Geographical Journal* 101,1 (1942), 32–34; 33. A Tuz-tótól keletre elterülő vidék sztyeppejellegű növényzetének (32.), valamint a térség egy, öntözés révén művelhetővé tett oázisainak (33.) rövid bemutatása után

pedig, ahol a felszín alól feltörő, illetve a felszín alól kinyerhető édesvíz-készletek révén lehetőség van az öntözésre, oázis-szerű lakott települések találhatók ebben a ma is ritkán lakott, ám a legeltesre szinte mindenütt alkalmas, sztyeppe-jellegű térségben.

Kis-Ázsia a tengerparttól távol eső területein sokszor vidékenként is eltérő éghajlati adottságokat találhatunk. *A lehulló csapadék azonban mindenütt elégséges a gabonaneműek termesztéséhez!* A búza és az árpa még Belső-Anatóliában is megterem,⁹⁸ egészen a nagy Sóstó, a Tuz Gölü partmelléki területéig. Itt azonban – az Anatóliai-fennsík más területein éves átlagban 350–450 milliméter között alakuló csapadékmennyiséggel ellentétben – az egy év alatt lehulló csapadék átlaga már nem haladja meg a 300 millimétert.

A téli és tavaszi esőzések által biztosított vízmennyiség nem kielégítő volta esetén ezért akár el is maradhat az aratás errefelé.⁹⁹ Mindazonáltal a kis-ázsiai térség csaknem egészére kiterjedő mai Törökország egész államterületén elégségesnek, vagy még elégségesnek mondható az évente lehulló csapadék. Ennek köszönhetően, az Anatóliai-félsziget belső vidékein csak kis hányadban található a számos más ázsiai ország felszínét borító száraz sztyeppék, és nincsenek sivatagok.

Ha jobban megnézzük, már a római kori Közép-Anatóliában is találhatunk arra vonatkozó adatokat, hogy intenzív gabonatermesztést folytattak ebben a térségben. Fél évszázaddal Galatia provincia kialakítása után, egy Kr. u. 25/26-ban állított feliraton arról olvashatunk, hogy egy gazdag jötevő fejenként öt modiusnyi gabonamennyiséget (43,7 liter gabonát) adományozott Ankyra – polgárjoggal rendelkező – lakóinak (OGIS 533; lin. 28 sq.). Ez, a kelta törzsi arisztokráciához tartozó jötevő nyilván gazdagon termő gabonaföldekkel rendelkezett. De még a késő római császár-

réletrajz-gyűjtemény, a *Historia Augusta* is gabonában bővelkedő térségnek mondja Galatiát (Tyranni triginta [‘A harminc trónkövetelő’] 18,8: *Galatia frumentis abundat*). Vagyis olyan régiónak, amely képes volt arra, hogy – az aszályos évek kivételével – ellássa magát gabonával.¹⁰⁰ Az itt termő, duplasorosnak, vagy galatának nevezett, hidegtűrő árpafajtáról már Columella is megemlékezett (RR II 9,16.).

Galatia gazdálkodásának alapja azonban a császárkorban is a juhok és kecskék tömeges tenyésztése maradt. Ennek megfelelően az Anatóliai-fennsík központi területén élő kelták alapvetően húst fogyasztottak, akárcsak Észak-Itáliában élő fajrokonaik (vö. Polyb. II 17,10 [119]). A hatalmas mennyiségben felszolgált bor és kenyér mellett zömmel húst ettek a kelták azokon a nagy tömegnek rendezett lakomákon is, melynek során egy-egy galata törzsi előkeltő tömegesen megvendégelte törzséhez tartozó honfitársait (OGIS 533; *démothoinia*).

IV.1.: A kutatás elsődleges célkitűzései (2): a római Kis-Ázsia tartományi beosztásának vizsgálata

Közel kétszáz évig, vagy valamivel több mint kétszáz éven át tartott, míg a rómaiak kialakították az Anatóliai-félszigeten található hat provinciát.

A római Kis-Ázsia, ez, az akkori fogalmak szerint roppant méreteket öltő térség, az Égei-tenger kis-ázsiai partvidékétől az Euphratés felső- és középső folyásáig terjedő terület, a Kr. u. II. század derekán hat tartományból állt. Ezek a Nyugat-Kis-Ázsia középső területére eső *Asia* provincia; a Márvány-tenger menti Bithyniából, majd a Fekete-tenger partjai mentén húzódó Pontosból álló *Pontus et Bithynia* kettős tartomány; a tágabban vett délnyugat-kis-ázsiai térségben elhelyezkedő *Lycia et Pamphylia* kettős tartomány; a Földközi-tenger menti *Cilicia* (a voltaképpen ugyancsak két részből, egy hegyes nyugati és egy sík keleti félből álló Kilikia provincia¹⁰¹); valamint a Belső-Anatólia területére eső *Galatia* és *Cappadocia* provinciák.

Bodenheimer egyenesen mesének (*a fable*) nevezi ezeket a leírásokat: 33 (sk.). Hasonlóképpen HÜTTEROTHnál is: Türkei (1982), 159.

⁹⁸ Az Anatóliai-fennsík legtöbb területén napjainkban is a monokultúra-szerű búza- és árpatermesztés uralkodik. Újabbban vö. ehhez PROBÁLD Ferenc: *Az Eurázsiai-hegységrendszer övezetének államai: Törökország*. In: *Nemerkényi A. – Horváth G. – Nagy B., Kis-Ázsia*. In: *Ázsia regionális földrajza* (szerk. Horváth Gergely – Probáld Ferenc – Szabó Pál), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008; 342-352; 342.

⁹⁹ A tartós szárazság által előidézett aszály még a modern időkben is gyakorta éhínségekhez vezetett: vö. ehhez M. MAKAL fentebb már idézett munkáját: *Allah árnyékában* (etc.), Budapest 1967 (francia ered. 1963), 36 skk. A nagy területre kiterjedő éhínségek viszonylag gyakran sújtották a római uralom előtti Kis-Ázsiát is.

¹⁰⁰ Vö. Stephen MITCHELL: *Population and the Land in Roman Galatia*, ANRW II 7,2 (1980), 1053–1081; 1068.

¹⁰¹ A neolitikum időszakától egészen a perza uralom végéig számos népnek és népcsoportnak otthont adó „két Kilikia” tenger melléki terület volt. Nyugati (hegyes) és keleti (sík) része a Földközi-tenger mentén terült el, vagy közel feküdt a Földközi-tenger partjaihoz. A két dél-anatóliai régió megnevezése is földrajzi adottságaikat tükrözte: *Kilikia tracheia* [‘a hegyes’ vagy ‘zord Kilikia’], ill. *hē pedias Kilikia* [‘a síknak nevezett Kilikia’] vagy csak *Pedias* [‘a Síkság’].

A provincia-szervezés folyamatához hasonlóan a római Kis-Ázsia tartományi beosztása is lassan alakult ki. Számos területi felosztást követően csak a Kr. u. II. század derekára jöttek létre azok a tartományi határok, amelyek azután többé-kevésbé változatlanul maradtak egészen a Diocletianus, illetve Constantinus alatti újrendezésig (Kr. u. 285, majd Kr. u. 306 után). Az egyes provinciák közötti közigazgatási határokat azonban már kezdetben is úgy húzták meg, hogy azok nem mindig estek egybe az etnikai határvonalakkal vagy a térségben történelmileg kialakult politikai határokkal. A rómaiak mindenkor meglehetősen önkényesen, hol politikai, hol meg gazdasági vagy stratégiai szempontokat követve rajzolták újra az egyes tartományok határait.¹⁰²

V.1–3.: A kutatás elsődleges célkitűzései (3): az egyes régiók vizsgálata

A Kr. u. I–III. századi Kis-Ázsiát alkotó hat tartomány közül *Asia* provincia volt a leggazdagabb. Ez a terület, mint mondtuk, a maga közel 300 városi közösségével az egész Imperium Romanum egyik legfejlettebb területének számított. Másutt, ahogy a Fekete-tenger délkeleti partjai mentén húzódó pontosi hegyvidéken vagy a sajátos domborzati viszonyokat mutató Kappadokiában, alig voltak városok. Törzsi területek és önkormányzatú görög városok együttese – ahogy már mondtuk ez volt a római Délnyugat- és Nyugat-Kis-Ázsia.

Az Anatóliai-félsziget középső részén, majd keleti felének belső területein is többé-kevésbé hasonló viszonyokkal találkozhatunk. Azzal a különbséggel, hogy a római Közép- és Kelet-Kis-Ázsia városi közösségei többnyire nem a hagyományos

mányos polis külső képét mutatták. Itt inkább csak görög igazgatású rendűek voltak a gyakorta kevert népességtől lakott városok.

Tovább árnyalták azután ezt a képet a térségbe telepített római *coloniák*.¹⁰³ A legtöbbet közülük Északnyugat- és Délnyugat-Anatóliában alapították. De voltak római coloniák az egykori Pontosi Királyság területén, a feketei-tengeri partvidék mezőgazdasági művelésre alkalmas sávjában is. (Ezek közé tartozott a mai Taşköprü közelében létesült [pontosi] Pompeiopolis, az egykor a Pontosi Királyság részét alkotó Belső-Paphlagonia területén.¹⁰⁴)

- Hogyan éltek az emberek ezekben a kis-ázsiai régiókban, és miként igazgatták a nyugat-anatóliai térségen osztozó három római tartományt: *Pontus–Bithynia* kettős tartomány nyugati részét, az éppen csak urbanizálódott Bithyniát, az ősi városok sokaságával átszőtt *Asia* provinciát, és az ugyancsak kettős tartománnyá szervezett, ám két eltérő fejlettségű részből álló *Lykia–Pamphlyiát*?

Ismét csak fel kellett tennünk a kérdés, méghozzá a korábban mondottakhoz hasonló szavakkal! Ahogy azt is újra meg kell kérdeznünk, hogy

- Miként igazgatták az elmaradottabbnak számító Közép- és Kelet-Kis-Ázsiában kialakított

– Latin megnevezésük (*Cilicia aspera* vagy *trachea*, illetve *Cilicia campestris*) voltaképpen a pompeiusi tartomány-szervezés időszakára (Kr. e. 64) megy vissza. Ezek a nevek a korábbi szakirodalomban még váltokozva fordultak elő. (Két példa: Terence Bruce MITFORD: *Roman Rough Cilicia*. In: ANRW II 7,2 /1980/, 1230–1261; görög névalakok és Hansgerd HELLENKEMPER: *Zur Entwicklung des Stadtbildes in Kilikien*. In: ANRW II 7,2 /1980/, 1262–1283; latin névalakok.) A nívós szakmunkákban ma inkább a két kilikiai tartományfél görög megnevezése használatos.

¹⁰² Ennek egyes fázisaihoz újabban I. Stephen MITCHEL: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor, Volume II: Volume II: The Rise of the Church*, Clarendon Press, Oxford 2001 (1993), 151 skk. (*App. I*) és Werner ECK: *Die politisch-administrative Struktur der kleinasiatischen Provinzen während der hohen Kaiserzeit*. In: *Tra oriente e occidente – Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore* (I convegno della Fondazione Niccolò Canussio; 6); *Atti del Convegno Internazionale Civile del Friuli*, 28–30 settembre 2006; szerk. Gianpaolo Urso, Edizioni ETS, Pisa 2007, 189–207; 191 skk.

¹⁰³ Újabban I. ezekhez Axel FILGES: *Lebensorte in der Fremde – Versuch einer Bewertung der römisch-kleinasiatischen Kolonien von Caesar bis Diokletian*. In: Frank Daubner (szerk.), *Militärsiedlungen und Territorialherrschaft in der Antike* (Topoi – Berliner Studies of the Ancient World/Topoi – Berliner Studien der Alten Welt; Bd. 3), [Walter] De Gruyter [Publisher] Berlin – New York 2011, 131–154; küln. 138 skk. és 141 skk.; továbbá 143 skk. és 149 skk.

¹⁰⁴ Az ókorban még sűrű erdőségekkel borított, ám a római uralom időszakában is többnyire ritkásan lakott belső-paphlagoniai hegyvidék településszerkezetét jobbra falvak alkották. Ezért is alapított itt várost a „Nagynak” nevezett Pompeius – közvetlenül a Mithridatés (VI. Mithradatés Eupator) ellen vívott utolsó háború lezáródását követő tartomány-szervezés után (Kr. e. 65/64 telén). A róla elnevezett Pompeiopolis (Taşköprü) az Olgassys-hegységtől (Ilgaz Dağları) északra elterülő paphlagón területen, az Amnias (Gökirmak) termékeny völgyében helyezkedett el, a folyó felső szakaszánál. – A (Kis-Ázsia területén másodikként) Pompeius nevét viselő római colonia történetéhez I. Christian MAREK: *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (Istanbuler Forschungen, Bd. 39), Tübingen 1993, 37–41; 63–73. és passim, illetve uő., DNP 10 (2001), 98 sk: s.v. Pompeiopolis és MAREK, *Kleinasien* (2010), 366; vö. 135–155 (Anhang 3: *Katalog der Inschriften von Pompeiopolis*). Vö. még ehhez Christian MAREK egy korábban már említett munkáját: *Zur Epigraphik von Pompeiopolis: Eine Zwischenbilanz*. In: Lâtife Summerer (szerk.), *Pompeiopolis I. – Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen* (2006–2010), [Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes Bd. 21.] Langenweißbach 2011, 189–194.

provinciákat? A Nyugat-Európából évszázadokkal korábban bevándorolt kelták (galaták) három törzstől¹⁰⁵ lakott *Galatiát*, *Pontus et Bithynia* kettős tartomány keleti felét, Pontost, valamint a meglehetősen összetett képet mutató *Kappadokiát*?¹⁰⁶

• És hogyan kezelte a rómvárosi székhelyű központi kormányzat és vele párhuzamosan: a választás révén elnyert, tradicionális tisztségeken alapuló helyi adminisztráció¹⁰⁷ a városok sorával

¹⁰⁵ Vö. ehhez Strab. XII 1,1 – 533. és XII 2,8: „a Phrygiában lakó Galaták”; továbbá CIG 4039 = OGIS 533; lin. 42 sq: *ta tria ethné* [‘a három törzs’ (ti. a galatáké)]. Nevesítve ezek a *tolistobogioi* vagy *tolistoagioi* (az utóbbi névalakhoz l. OGIS 257–258; 269; 275–276; más megnevezéssel SIG³ 591. lin. 51: *tolostoagioi*), valamint a *tektosages* és a *trokmoi*: vö. Liv. XXXVIII 16,11. – Az Anatóliai-félsziget területére még a hellénisztikus korban (a Kr. e 278. évben) bevándorolt három kelta törzs – több szempontú – történeti vizsgálatához újabban l. küln. Karl STROBEL: *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien. Bd I: Untersuchungen zur Geschichte und historischen Geographie des hellenistischen und römischen Kleinasien*, Akademie-Verlag, Berlin 1996.

¹⁰⁶ Utóbbi, a római tartománnyá lett Kappadokia Kr. u. I–III. századi történetének mindmáig legjobb feldolgozását adja Ramon TEJA: *Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit*. In: ANRW II 7,2 (1980), 1083–1124.

¹⁰⁷ Nem Kilikiából, hanem Asia provincia területéről hoznék fel erre egy igazán eklatáns példát. Az újszövetségi iratokból is ismert phrygiai kisvárosból, a fontos kereskedelmi útvonalak mentén fekvő, s a különleges gyapjat adó juhok tenyésztéséből nagy gazdagságra szert tett Kolossaiból: vö. T. DREW-BEAR: DNP 6 (1999), 667 sk; s.v. *Kolossai*. Egy innen származó, erősen töredékes feliraton városi tisztségek egész soráról olvashatunk: *stratégos*, *agoranomos* [piacfelügyelő], *grammateus* [városi jegyző], *tamias* [‘kincstárnok’], *eirénarchos*, *paraphylax* etc. Emellett a városi tanács üléseinek vezetője (*bularchos*), az ifjak nevelésének felügyelője (*ephébarchos*), a törvényjavaslatokat megvizsgáló bizottság tagja (*nomophylax*), valamint a közmunkák irányítója (*erpepstatés*) és a városi földek felügyelője (*epimelétés chórión démisió*n) is volt (IGRR IV,870).

– [2] A városi tanács, a bulé élén álló *stratégos* (l. pl. OGIS 527) tisztsége ebben az időben már csak egyfajta tiszteletbeli címnek tekinthető, voltaképpen tényleges feladatkör nélkül. Asia provincia egyes közösségeiben stratégosnak nevezik a városi tanács élén álló tisztségviselőt. Az *eirénarchos* és a *paraphylax*, egyfajta rendőri tisztség volt a császárkori polison belül. Vö. ehhez W[ilhelm] LIEBENAM: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig 1900 (változatlan utánnomásban: Amsterdam 1967); 357 sk. és M. P. SPEIDEL: *The Police Officer, a Hero: An Inscribed Relief from Near Ephesos* (I.K. 17, 3222), EA 5 (1985), 159–160.

– [3] A *paraphylakitai* (IGRR IV,896.) néven is említett *paraphylakes* (IGRR III,485; IGRR IV,870) tisztét betöltő városi magistrátusoknak is voltak alárendeltjei, a határok, illetve a dülők ellenőrzését végző (*h)orophylakes*. Ez utóbbiak feliraton történő említéséhez l. A. H. SMITH–W. M. RAMSAY: *Notes on a Tour in Asia Minor*, JHS VIII (1887), 216–267; 236 sk (No. 16; Délnyugat-Kis-Ázsia, Kr. u. 199). Ugyancsak a (*h)orophylakes* feladata volt a szökött rabszolgák felkutatása és elfogása, amint arról egy Kr. e. 180 körül állított, a Miléto és a

átszótt "Két Kilikiát", amely – urbanizálódott voltával együtt – két, ugyancsak eltérő félből állt? (A két tartományfél, a "hegyes" vagy "zord" és a "síkvídedi" Kilikia nemcsak földrajzilag és gazdaságilag, de az ott élő népesség életmódját és kulturális színvonalát tekintve is erősen különbözőt egymástól.¹⁰⁸ De jelentős különbségek voltak még Nyugat-Kilikia part menti sávja és hegyvídedi területei között is.¹⁰⁹)

• Miként már korábban mondtam: ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása igen fontos. Részletekbe menően is tudnunk kell, hogy *a provinciák igazgatásán belül miként érvényesülhettek együttesen a központi kormányzat direktívái és a lokális autonómiák?*¹¹⁰

Latmos melletti Héракleia közötti egyezséget megörökítő feliratról is értesülhetünk: SIG3 633; lin. 87 sq; 96–99.

¹⁰⁸ A Kilikia két részének természeti adottságaiban megmutató éles ellentétek megfigyelhetőek a térség keleti és nyugati felén kibontakozott civilizáció alapvető vonásaiban is. Míg a síkvídedi Kilikiát szinte átszötte a kisebb-nagyobb települések sora, part menti területein pedig egy valódi hellénisztikus nagyváros is volt, Tarsos, addig a Zord Kilikiának csak keskeny parti sávjában voltak városok. *Kilikia Tracheia* csekély számú, egymástól jelentős távolságra fekvő városi közösségei egy kivételével (a Kalykadnos alluviális síkságán fekvő Seleukeia kivételével) szerény méretű *chórával* bíró, kis települések voltak: horgonyzóhelyek, kereskedelmi lerakatok vagy fakivitelikikötők. Mögöttes területeiken, a Középső- vagy Kilikiai-Taurusz nehéz megélhetési feltételeket nyújtó hegyvídedékén pásztortársadalmak élték a századok hosszú során át változatlanul tünő életüket. A térség csekély számú városi közössége, Olba, majd később a mellette kialakult Diokaisareia, vagy a Kalykadnos (mai nevén Göksu) középső folyásának közelében fekvő Ninica, amelyet később Claudiopolis néven alapítottak újjá, a régióan belül általában mondható életmód szempontjából kivételnek számítot.

– A mai Mut városának a helyén alapított római coloniához, Ninicához l. Stephen MITCHELL: *Iconium and Ninica. Two Double Communities in Roman Asia Minor*, Historia XXVIII,4 (1979), 409–438; 426 skk.

¹⁰⁹ Nyugat-Kilikia belső, hegyvídedi területei a római uralom időszakában is markáns kontrasztot képeztek a partvidékkel. A „Zordnak” nevezett Kilikia (*Kilikia Tracheia*) félreeső és úttalan hegyei között nemigen voltak városok. Még inkább igaz ez síkvídedi jellegzetességekkel bíró Kelet-Kilikiát, a *Pediast* övező hegyvídedek tekintetében. A „két Kilikia” részét alkotó hegyvídedi térség egyszerű életmódot folytató, jórészt pásztorkodó lakossága kisebb falvakban élt. A szurdokok bejáratánál fekvő vagy a fennsíkok szélére települt falvak csoportja többnyire egy-egy nehezen megközelíthető hegyi erőd körül helyezkedett el.

– A Lamos (Limonlu Çayı) folyása mentén fekvő kilikiai erődítményekhez l. J. T. BENT: *A Journey in Cilicia Tracheia*, JHS XII (1891), 206–224; 217 sk.

¹¹⁰ Újabban l. ehhez Werner ECK (szerk/hrsg; [unter Mitarbeit von E. Müller-Luckner]): *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert* (Schriften des Historischen Kollegs/Kolloquien 42), R. Oldenbourg [Wissenschafts] Verlag, München 1999.

Megannyi aspektusból, így a korai kereszténység történetének vizsgálata szempontjából is, különösen az utóbbi kérdés megválaszolása bír kiemelt jelentőséggel. Mert ha jól ismert tény is, hogy – helytartóival, katonáival és tisztségviselőivel – a római állam volt az a szervezett erő, amellyel a felemelkedő kereszténység a Birodalmon belüli Keleten már a kezdetek kezdetén gyakorta szembekerült, de az már kevésbé ismert, hogy *regionális jelleggel* miként működött ez a központosított és hatékony erőszakszervezet. Csak kevesen tudják, milyen volt az a lokális hatalmi struktúra, amelyet majd a keresztények is alapul vettek a tartományon belüli egyházszervezet *a Birodalom adminisztratív struktúráját és provinciális városainak strukturális hierarchiáját egyszerűen tükröző* kiépítése során. Ez utóbbi a következő két dolgot jelenti:

(1) A gyülekezetek élén püspökök álltak, és a püspök székhelye – a formálódó egyház jog elvárásai szerint – csak *város* lehetett. A falusi területeken élő lakossággal csak a Kr. u. IV. századtól kezdődően foglalkozott hivatalos keretek között is az egyház. A püspökök ettől foga kényszerültek rá arra, hogy szellemi gondozásuk mellett, egyben adminisztratív felügyeletet is gyakoroljanak a város *territóriumán* élő vidéki közösségek felett.

(2) A püspök az egyházi hierarchián belül elfoglalt helyét a székhelyéül szolgáló város a tartományon belüli *státusza* (ti. annak a provinciális városok rangsorában elfoglalt pozíciója) határozta meg. A *métropolis-* ['anyaváros'] vagy a *conventus-* székhely [*conventus iuridicus*; görögül *dióikésis*] rangjával felruházott város (ez utóbbi a helyi jogszolgáltatás céljára kijelölt körzet székhelye volt egy-egy provincián belül) nemcsak a tartomány keretein belül számított e címek egyikével sem rendelkező, "harmadrendű" közösségekhez képest kiemelt és kivételezett helyzetűnek (vö. Dig. XXVII 1,6,2; Modestinus). Egy ilyen város – a cím által is tükrözött gazdasági súlyának és adminisztratív jelentőségének megfelelően – az egyházon belül is magasabb besorolást ért el. Így nyilvánvalóan rangosabb – és mint a Kr. u. III-IV. század az egyházon belüli küzdelmei is mutatják – egyben keresettebb püspöki székhelynek is számított a többinél.

• Ahogy szintén említettem már, itt egy további kérdés is felmerül még. Az, hogy miben lehetjük fel azokat a közös elemeket, amelyek leginkább alkalmasak lehetettek arra, hogy egybekapcsolják a Birodalom részét alkotó kis-ázsiai térség egymástól még a római császárság első évszázadaiban is

annyira eltérő kultúráit? Hiszen két sajátos arculatú világ találkozott itt: a Kis-Ázsia nyugati és déli tengerpartja mentén szinte végtelen láncolatban húzódó görög városok világa¹¹¹ és a falusias jellegű, helyi hagyományait és etnikai karakterét sokáig őrző hegyvidéki vagy Belső-Anatólia¹¹².

A hellénizáció és a romanizáció jelensége, valamint az önkéntes akkulturáció folyamata a közép-kis-ázsiai térségben és Délnyugat-Anatólia területén (V.2.)

A nemcsak életmódját (gazdálkodási formáit) tekintve, de etnikailag is meglehetősen tarka képet mutató anatóliai-térség lakóinak lassú összeolvadását főként az *önkéntes akkulturáció* jelensége, ezen belül pedig a *hellénizálódás* folyamata biztosította. A hellénizálódás folyamatával helyenként szinte egyenértékű volt, és sok helyütt azzal majdnem párhuzamosan történt a *romanizáció*. A kettő együtt leginkább Galatiában ment végbe, méghozzá igen sikeresen.

„Galatia provincia története tulajdonképpen a római politika története” – mondja egy korábbi kutató, a magát a térséget is kiválóan ismerő, tudományos érdemeiért később lovagi rangra emelt Sir William Mitchell *Ramsay*. „Annak a története, ahogy a rómaiak fokozatosan előrenyomultak az euphratési határhoz. Hosszan tartó és lassú folya-

¹¹¹ Vázlatosan, de valamennyi lényeges elemet felsorakoztató áttekintésben l. ehhez Anthony D. MACRO: *The Cities of Asia Minor under the Roman Imperium*. In: ANRW II 7,2 (1980), 658–697.

¹¹² A „falusi” vagy „vidéki Anatólia” viszonyainak igen jó áttekintését adja Stephen MITCHELL: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor, Vol. I: The Celts of Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Oxford 2001 (1993), 165–197 (Part II; Ch. 11: *Rural Anatolia*). Mitchell elemzésében részletesen kitér a falvak népesség viszonyaira és szervezeti formájára, ahogy az ott élők életkörülményeire és vallásos képzetekre is. Ugyancsak egy teljes fejezetet szentel ezeknek a kérdéseknek Maurice SARTRE fentebb már említett monografikus feldolgozása: *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien – IVème siècle av. J. C. – IIIème siècle ap. J. C.*, Paris 1995, 271–294 (Chr. 10: *Le monde des campagnes*. Ezen belül l. külön Chr. 10. IV.2: *Malheurs des ruraux*).

– Mindezek igen részletes feldolgozását nyújtja Andrew P. GREGORY doktori disszertációja: *Village society in Hellenistic and Roman Asia Minor* (Ph.D. Thesis, Columbia University), Ann Arbor 1997. és újabban Maria PAZ DE HOZ: *Literacy in Rural Anatolia: the Testimony of the Confession Inscriptions*, ZPE 155 (2006), 139–144. Ez utóbbihoz vö. még Marijana RICL: *Society and Economy of Rural Sanctuaries in Roman Lydia and Phrygia*, EA 35 (2003), 77–101., ill. Frank R. TROMBLEY: *Paganism in the Greek World at the End of Antiquity: The Case of Rural Anatolia and Greece*, HThR [Harvard Theological Review] 78,3–4 (1985), 327–352.

mat ez, amelynek során a római szellem a végső-kig azon fáradozott, hogy befolyást és nyomást gyakoroljon, nevelve és fegyelmezve a Galatia provinciába foglalt különféle népességű vidékek lakosságát”.¹¹³

Ez a törekvés nem, vagy alig érintette azt a paraszti népességet, amely a tulajdonképpeni Galatián belül a római adminisztrációtól mesterségesen létrehozott városok – kiterjedt – territóriumán élt. Ám annál sikeresebb volt az Anatóliai-félsziget középső részének belső területein megtelepedett kelták vezető rétegénél. Amint a térségből ránk maradt feliratok is mutatják, a kelta törzsi arisztokrácia prominens képviselőinél hamarosan három mentalitásforma együttes megléte is kimutatható.

A Kis-Ázsia területének nagy részét uraló császári kormányzat a galaták által lakott térségben is megteremtette azokat a kereteket, amelyek között az integrációra kész kelta vezető réteg jellegzetesen görög formák és sajátosan görög frazeológia alkalmazásával fejezhette ki magát.

A császárkultusz főpapjai a galata-tartomány székhelyén, Ankyrában számos feliratot állítottak, ahogy, hasonló esetben, szokás volt ez más – nyugati és keleti – provinciákban is. A császárkultusz az ankyrai feliratokon magukat nevesítő főpapjai (akik részben görög, részben kelta neveket viselnek) egyszerre voltak közösségük görög értelemben vett „jötevői” (*euergetai*),¹¹⁴ galata királyoktól és tetrarcháktól való származásukra büszke kelta arisztokraták, majd később a római polgárjog birtokosai. A katonai teljesítményükkel mindenkor kitűnő kelta törzsi vezetők leszármazottai, akiknek felmenőitől egykor egész Nyugat-Kis-Ázsia rettegett, az új körülmények között a császárkultuszban találták meg azt az eszközt, amelynek segítségével Pylaimenés, Amyntas király fia, Albiorix, Ateporix fia, vagy egy másik Amyntas, Gaizatodi-

astés fia, később pedig Ti[berius] Claudius Bocchus, aki Ti[berius] Claudius Alexandros fia volt, továbbra is „a galaták között az első” címmel jelölhette magát.¹¹⁵ Megtalálhatták persze karrierlehetőségeiket a politikában is. A királyi származású kelta törzsi előkelő, a már tiszta latin nevet viselő C. Iulius Severus Hadrianus uralkodása idején consul és Germania Inferior tartomány helytartója lett. Bár kelta elődeire ő is büszke volt, egy Ankyrában állított feliraton – sajátos fordulat-
tal – „a hellének között az első”-nek aposztrofálja magát.¹¹⁶ Ugyancsak királyi ősökkel bíró felesége azonban megtartotta korábbi kelta nevét.¹¹⁷ Az utóbbi jelenséggel persze más római provinciákban is találkozhatunk.

Galatiában, ahogy a Birodalom keleti felének más területein is, a római hatalom erre a hellénizálódott vezetőrétegre támaszkodott, a polgárjog adományozásával fizetve meg a törzsi vagy municipalis arisztokrácia együttműködési hajlandóságát vagy tényleges szolgálatait.

Galatia, valamint két, számunkra eklatáns példaként szolgáló közép-anatóliai közösség mellett, a Nagy-Phrygia és Lykaonia határán fekvő Ikonion és a lykaoniai Laranda¹¹⁸ mellett, az *önkéntes akkulturáció* legjobb kis-ázsiai példája Lykia volt.¹¹⁹

¹¹³ W. M. RAMSAY: *Studies in the Roman Province Galatia. III.—Imperial Government of the Province Galatia*, JRS XII (1922), 147–186; 164: „But the history of the province Galatia is the history of Roman policy in its gradual advance towards the Euphrates frontier, a long slow process, in which the Roman genius was exerted to the utmost to influence and impress, to educate and discipline, the population of the various countries taken into the Province Galatia”.

¹¹⁴ A közösség egésze számára nagyvonalú adományokat tevő „jötevő” (*euergetés*) cselekedetének motívumaihoz, valamint a közcélú jótékonykodás megannyi példájához a római Kis-Ázsia területén újabban I. Arjan ZUIDERHOEK: *The Politics of Munificence in the Roman Empire – Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor* (Greek Culture in the Roman World), Cambridge University Press, Cambridge 2009, küln. 3–22. (Ch. 1: *Introducing euergetism: questions, definitions and data*) és 23–36 (Ch. 2: *The size and nature of gifts*).

¹¹⁵ Vö. OGIS II,533; lin. 15 sqq: *Pylaimenés basileós Amyntu hyios.*; továbbá. IGRR III,162. etc.– A fentiek egészéhez újabban I. Karl STROBEL: *The Galatians in the Roman Empire. Historical tradition and ethnic identity in Hellenistic and Roman Asia Minor*. In: Ton Derks – Nico Roymans (szerk.), *Ethnic Constructs in Antiquity – the role of power and tradition* (Amsterdam Archaeological Studies 13), Amsterdam University Press, Amsterdam 2009, 117–144; és ott küln. 135.

¹¹⁶ IGRR III,173; lin. 14 sq: *prótos hellénón* = E. Mary SMALLWOOD: *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan, and Hadrian* (collected by E. M. S.), Cambridge University Press, Cambridge 1966; No. 215. – A feliratot gyűjteményes formában közlő René Cagnat szerint ezzel a fordulattal azt kívánják kifejezésre juttani (a felirat szövegezői), hogy C. Iulius Severus az első helyet foglalja el Galatia tartományon belül. Közelebről itt olyan személyként jelenítik meg őt, aki az első ember helyét foglalta el a tartománytól rendezett hivatalos ünnepeken: IGRR III; p. 100. 10. sz. jegyzet. Nyilvánvaló, hogy ez az „elsőség” csak Galatia provinciára vonatkozik. A kutatás azonban még újabban is bizonytalan „a hellének között az első” formula megítélésében. Vö. ehhez A. R. BIRLEY megjegyzését: „whatever that really meant”. In: *Hadrian and Greek Senators*, ZPE 116 (1997), 209–245; 227.

¹¹⁷ Vö. Clemens Emin BOSCH: *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara 1967; Nr. 512 = OGIS II,533; továbbá Nr. 100; 106; 107. Egy később – 1970-ben – talált feliraton is találkozhatunk C. Iulius Severus feleségének, a „királyi származású” Akylíanak a nevével. L. ehhez Stephen MITCHELL: *The Plancii in Asia Minor*, JRS LXIV (1974), 27–39; 34 (*Akyllian*, [...] *tén ek basileón héroída*).

¹¹⁸ A Birodalomhoz való tartozás Kis-Ázsia elmaradottabb területein, a császári nagybirtokok mozaikszerű hálózataival

A római hatalomnak Lykiában, ebben nagy múltú délnyugat-anatóliai térségben is meg kellett fizetnie a lokális elit együttműködési készségéért. Az ellenérték azonban itt inkább a lokális autonó-

---

átszótt Phrygiában, Lykaoniában vagy Kappadokiában csak a kizsákmányolás új formáit hozta az itt élő falusi lakosságnak. Ugyanakkor az, hogy közösségük a Birodalom integráns részévé lett, gazdaságilag is mérhető előnyökkel járt a lokális elit számára. A jelentős kereskedelmi útvonalak mentén megtelepedett vagy ezekhez az utakhoz közel eső peremterületeken élő, nem görög lakosság városi vezetőrétegének képviselői ezért tudatosan törekedtek arra, hogy a görög-római világ szerves alkotóelemeként jeleníthessék meg közösségüket – verbálisan és a lokális vereteken, feliratokon és irodalmi forrásokban egyaránt. Ezt a célt legkönnyebben olyan aitiológiai mítoszok konstruálásával érheték el, amely mitikus történetből vezeti le egy-egy nem görög eredetű térség vagy város nevének etimológiáját. Ez történt a nevében a görög farkas (*lykos*) szóra emlékeztető közép-anatóliai területen, Lykaoniában is.

– [2] A lykaoniai Laranda egyes érmein farkas ábrázolása látható, amely egy emberi kezét tart a szájában: vö. Hans von AULOCK: *Münzen und Städte Lykaoniens*, IstMitt Beiheft 16 (1976); Nr. 133. A lykaoniai Laranda egyes érmein farkas ábrázolása látható, amely egy emberi kezét tart a szájában. 238 A motívum újabban lehetőségessé vált értelmezése szerint mindez egy, a helyi költőktől legkésőbb a Kr. u. III. században megalkotott történetre utal. A tendenciózusan megkonstruált mitikus történet azt beszéli el, hogy az Apollóntól jövő jóslat a farkas szót nevében viselő Lykaónra bízta azt a feladatot, hogy várost alapítson azon a helyen, ahol egy fogai között emberi kézzel kószáló farkassal találkozik. A farkassal is szoros kapcsolatban álló görög pásztori és jósló istenség (vö. KIP V /1979², 1387. has. 38 skk; s.v. *Wolf*) útmutatása nyomán ezen a helyen jött volna létre a Lykaonia egyik jelentős városi közösségének számító Laranda. Mindezekhez, közelebbről pedig a lykaoniai Laranda utólagosan konstruált eredetmondájához I. Peter WEISS figyelemre méltó fejtegetéseit: *Mythen, Dichter und Münzen von Lykaonien*, Chiron 20 (1990), 221–237; 221 skk.

– [3] A részben phrygiainak, ám részben ugyancsak lykaoninainak mondható Ikonion Gorgó képmásából (*eikon*) vezette le a város nevét. A mondai hagyomány szerint Perseus egykor ezzel a képmással változtatta kővé a lykaónokat: vö. Louis ROBERT: *Documents d'Asie Mineure* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome), Athènes – Paris, de Boccard [Éditeur], Athènes – Paris 1987, 71; 75. Legkésőbb a Kr. u. III. század derekától ez a mesterségesen megalkotott eredetmonda annyira átment a köztudatba, hogy egy akkoriban állított verses sírfelirat Ikonionnal kapcsolatban már egyértelműen „Perseus földjéről” beszél (SEG 6,414). A Kr. u. III. század elejéről vagy derekáról származó feliratot, rövid kommentárral együtt, újabban közli Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten, Bd. 3: Der „ferne Osten” und das Landesinnere bis zum Tauros*; K. G. Saur Verlag, München–Leipzig 2001, 106 sk [14/07/08].

¹¹⁹ Újabban I. ehhez Frank KOLB: *Akkulturation in der lykischen 'Provinz' unter römischer Herrschaft*. In: Tra oriente e occidente – Indigeni, Greci e Romani in Asia Minore (I convegno della Fondazione Niccolò Canussio; 6); Atti del Convegno Internazionale Cividale del Friuli, 28–30 settembre 2006; szerk. Gianpaolo Urso, Edizioni ETS, Pisa 2007, 271–291; 290.

mia messzemenő biztosítása volt, s nem a római polgárjog széles körű adományozása.

Az Antoninus-kori feliratokon található nevet követ olvasva feltűnik, hogy a *civitas Romana* adományozásában Lykia meglepően szűkmarkúan részesült. A hosszú történeti múltra visszatekintő, s városi közösségek sokaságával átszótt Lykia lakói talán ezért sem felejtették el egészen, hogy őseik egykor tényleges döntéseket hozó katonai parancsnokok voltak, „stratégosok és hipparchosok”.¹²⁰

Lykia egyik legismertebb történeti személyisége, az Antoninusok korában élő Opramoas, „a kétszer Kalliadésnak mondott Apollónios fia, Rhodiapolis polgára” sem rendelkezett római polgárjoggal. Ennek hiányában pedig nemcsak a szenatori rang megszerzése vált elérhetetlenné számára, de még a lovagrendbe sem emelkedhetett. Opramoas már csak ezért is jól emlékezett arra, hogy „olyan ősök leszármazottja, akik lykiarchések voltak és az első helyet foglalták el népük között” (IGRR III,738; col. V. lin. 2–9 [kihagyásokkal]).¹²¹

A „nép” fogalma alatt a felirat állítója, ahogy annak akkori olvasói is, a Lykiai Városok Szövetségét (*to koinon tón Lykión*) értették.¹²² A rhodiapolisi Opramoas, ez a dicső tetteket felmutató ösökkkel rendelkező férfiú, aki hatalmas vagyona mellé magas politikai tisztségre is vágyott, ezzel a "néppel" szemben gyakorolta gyakori jótéteményeit.

---

¹²⁰ IGRR III,738; col. V. lin. 14.

¹²¹ Az IGRR III,738 szövegének fentebb idézett részlete görögül: *Opramoas Apollóniu dis tu Kalliadu Rhodiapoleitēs (...)* *progonón Lykiarchón kai próteusantón [en tói ethnei]* (etc.).

– „A kétszer Kalliadésnak mondott Apollónios” formula az IGRR III,739 jelzésű feliraton is többször is ismétlődik: *Opramoas Apollóniu dis tu Kalliadu*; col. V. lin. 2 sq. és 48 sq. Jelentése, ill. értelme itt is kb. annyi, hogy „Opramoas, Apollónios fia, aki Kalliadés fiának, Apollóniosnak a fia volt”. A némi zavart okozó szorzószámnév, a kétszer jelentésű *dis* adverbium helyes értelmezéséhez újabban I. Christina KOKKINA: *Zur Abkürzung der Homonymität in griechischen Inschriften*, ZPE 111 (1996), 133–134; 133.

¹²² A *Lykiai Városok Szövetsége* a Kr. u. II. század első felében már legkevesebb harminc városból állt. Ezek közé olyan jelentős közösségek tartoztak, mint a *métropolis* [‘anyaváros’] kitüntetett címmel felruházott Xanthos, Telmessos, Tlós és Patara. (Ez utóbbihoz I. pl. IGRR III,704; II B; lin. 46 sq: *hē métropolis tu Lykión ethnus* [sc. Patara]).

– A lykiai *koinon*nak (I. küln. IGRR III,739 = TAM II,905: *koinon*, illetve *ethnos tón Lykión*) a római uralom alatt is sikerült korábbi szervezetét és viszonylagos önállóságát megőriznie. Lykia városainak polgárait már csak ezért is egyfajta felfokozott (nemzedékről nemzedékre öröklődő) szeretet jellemezte szülővárosuk, szülőföldjük, és népük iránt. L. ehhez IGRR III,738; col. V. lin. 16 sq: a *patris* (szülőföld) és az *ethnos* (a lykiai *koinon*) együttes említésével.

Emberbaráti szándékain túl Opramoasnak nyilván távolabbi célkitűzései is voltak azzal, hogy vagyona egy részét szétosztotta szeretett szülőföldjére, Lykia harminc városa között.

A rhodiapolisi Opramoasnak Lykia egész népének jótévőjévé kellett válnia ahhoz, hogy az uralkodó figyelmét magára vonva, bőkezűsége révén megszerezhesse a senatori méltóságot. Ha magának nem, akkor majd fiának, vagy legalább unokája számára.¹²³

Opramoasnak erre legalábbis komoly esélye volt. A senatori cenzust messze meghaladó vagyonán kívül ugyanis távoli rokonságban állt néhány senatori rendű családdal.

Opramoas végül nem érte el célját. Még a *civitas Romana* adományozásában sem részesült. Ám azt még megérhette, hogy dédunokája, Ti. Claudius Dryantianus Antoninus az *ordo senatorius* tagjai közé emelkedett.¹²⁴

Bárhogy is tekintünk az effajta adományokra, Opramoas patrióta érzületéhez nem férhet kétség. Ez az Antoninus-kori jótévő nemcsak szülővárosa (a mai Kumluca peremén fekvő) Rhodiapolis polgárait részesítette vagyonából, hanem szülőföldjére, a tágabb értelemben vett *patris*ának érzett Lykia további harminc közösségének is juttatott pénzadományokat. Ezek összesített értéke akár elérheti, vagy meghaladhatja a kétmillió denariust!¹²⁵

¹²³ Erre a következtetésre jutott már C. S. WALTON is: *Oriental Senators in the Service of Rome: a Study of Imperial Policy down to the Death of Marcus Aurelius*, JRS XIX (1929), 38–66; 55 sk.

¹²⁴ L. IGRR 500; col. II. lin. 65 sq. = vö. ehhez Shelagh JAMESON: *Two Lycian Families*, Anat. St. XVI (1966), 125–137. és küln. Paolo BARRESI: *Province dell'Asia Minore: costo del marmi, architettura pubblica e committenza*, «L'Erma» di Bretschneider, Roma 2003, 501; s.v. *Oenoanda*; *Claudius Dryantianus, Ti.* – További irodalmi hivatkozásokkal l. még ehhez J. J. COULTON: *Opramoas and the anonymous benefactor*, JHS 107 (1987), 171–178; 173. és Christina KOKKINA: *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis – Euergetismus und soziale Elite in Lykien* (Antiquitas, Reihe 3; Bd. 40), Dr. Rudolf Habelt [Verlag], Bonn 2000, küln. 245 sk.

¹²⁵ Újabb ezt az összeget legalább 2 132 000 denariusra becsülik: l. Hartwin BRANDT – Frank KOLB: *Lycia et Pamphylia: Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens*, Verlag Philipp von Zabern (Orbis Provinciarum), Mainz am Rhein 2005², 105. Hasonlóképpen vélekedik erről MAREK, *Kleinasiens* (2010), 537: „über 2,1 Millionen Denare”.

– A korábbi, ennél jóval szerényebb becslésekhez l. BROUGHTON, *Roman Asia Minor* (1938), 780: 604 000 denarius, illetve MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor* I, 536 sk. és II, 1394: 380 000 denarius huszonkét városnak, és az Opramoastól további hat városnak folyósított kisebb-nagyobb összegek. Mindez nem kevesebb, mint fél millió denarius, amihez Magie szerint hozzá kell még számítanunk Opramoas a lykiai *koinon*hoz tartozó más közösségeknek juttatott további pénzadományait.

A római kormányzat azzal viszonzta a lykiai elit együttműködési hajlandóságát, hogy a tartomány belső ügyeinek intézésében messzemenő önállóságot biztosított a lykiai *koinon* számára. Ezen túlmenően pedig a császárok elnézték az Opramoashoz hasonló magánszemélyeknek esetenként nem csak szülővárosukban folytatott, de tartományi szinten is gyakorolt közcélú jótékonykodását.¹²⁶

A császárok elnéző jóindulatára azért volt szükség, mert az effajta tevékenység rendkívüli népszerűséget szerzett egyesek számára. A mértéken felül gyakorolt euergetizmussal¹²⁷ szerzett népszerűség pedig esetenként már a provincia nyugalmát is veszélyeztette – főként a vezető tartományi családok egyes csoportjainak rivalizálása miatt.

Kr. e. 141-ben, amikor katasztrofális (városok sorát romba döntő) földrengés sújtotta Lykiát, Opramoas, a páratlan bőkezűségéről elhíresült gazdag jótévő legalább harminc város újjáépítését támogatta. Ezek között olyan jelenős közösségek voltak, mint Xanthos, Myra, Limyra és Tlós.

A rhodiapolisi Opramoas csak ekkor egymillió denariust osztott szét harminc lykiai város között.¹²⁸ Nagyvonalú adományainak osztogatása során ez a – filantróp és patrióta – kisvárosi polgár közel úgy járt el, mint egy hellénisztikus uralkodó. Már-már olyannak tűnt, mintha ő lenne „Lykia királya”.¹²⁹

Így érezhette a helytartó is, aki úgy vélte, gátat kell szabnia az Opramoasnak jutatott ismételt megtiszteltetéseknek. [Domiti]us Seneca kezde-

¹²⁶ L. ehhez IGRR III,704; col. III. lin. 13; a délnyugat-lykiai kisváros, Kyaneai.

¹²⁷ Egyes "jótévők" a mai kor fogalmai szerint is igen tekintélyes mértékű pénzadományokkal segítették a szülővárosukban folyó, közcélú építkezéseket. Tételesen l. ehhez ZUIDERHOEK, *Politics of Munificence* (2009), 25 (Table 2,1: *Sums donated for public building from Roman Asia Minor, c. second-third century AD*).

¹²⁸ A fentiek egészéhez, illetve Opramoas (részben töredékes voltában is) igen terjedelmes, a római Kis-Ázsia területén akár rekord hosszúságúnak is mondható feliratához (IGRR III,739 = TAM II,905) újabb l. Christina KOKKINA fentebb már említett munkáját: *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis* (2000), küln. 17–75. (a felirat görög szövege), ill. 76–106 (a felirat német nyelvű fordítása).

¹²⁹ Így Brandt–Kolb, *Lycia et Pamphylia* (2005²), 106: „Die Wohltätigkeiten des Opramoas enthalten [...] eine ausgesprochen soziale, philanthropische Komponente, wie sie in kaiserlichen Alimantarprogrammen und im Geist der zweiten Sophistik ihr Vorbild bzw. ihre Anregung besaß. Es handelt um einen gewissermaßen monarchischen Euergetismus; der Stifter verhält sich wie ein »König von Lykien«” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

ményezésére, aki valamikor Kr. u. 133 és 136 között igazgathatta Lycia et Pamphylia provinciát,¹³⁰ Xanthos városa tiltakozását fejezte ki a helytartó előtt az Opramoas számára megszavazott túlzó megtiszteltetések miatt. Az ügy végül az uralkodó elé került, aki – már Antoninus Pius – jóváhagyását adta a korábban megszavazott kitüntetéshez. Ezt a történet egy megint csak új szereplője, Lykia akkori legatusa, Cornelius Proculus közölte az érdekelt felekkel (IGRR III,739; col. VII. lin. 58 sqq. és 90 sqq.).¹³¹

Opramoasnak a lykiai koinont alkotó közösségekkel szemben tanúsított magatartása mindenképp igen figyelemre méltó körülmény. Áttételesen ugyanis ez is mutatja a hellénizmus folyamatának Lykiára gyakorolt erős és tartós hatását. Opramoas közcélú jótéteményei összességükben ma is a monarchikus euergetizmus példáit idézik fel,¹³² közelebből az egykor Lykiát is uraló Ptolemaiosok és a Seleukida királyok euergetizmusát.

A fentiek összegzésével, annyi biztonsággal elmondható, hogy *a polis mikrokozmoszán belül erősen hatott a patriotizmus érzése*. Vagyis a polis-hazafiság érzülete, amely bár módosult formában, de a római uralom alatt is fennmaradt. Ennek egyik megjelenési formája volt az euergetizmus, a közcélú jótékonykodás.

Mindezt szervesen kiegészítette *a hellén polissok makrokozmoszához való tartozás tudata*. A legközvetlenebb kapcsolat a part menti sávban régtől létező kis-ázsiai görög városokat természetesen az őket egykoron alapító (méτρο)polishoz, anyavárosukhoz fűzte. Más, nem görög alapítású, vagy hellénisztikus uralkodóktól létrehozott városi közösségek tudatosan a görög mitológia ismert alakjaira vezették vissza alapi tásukat.¹³³

Részben mindezek együttes hatására, de nem kevésbé az Imperium Romanum – távoli és jól

védett – határain belül honoló tartós békének köszönhetően,¹³⁴ a Kr. u. II. század második évtizedének kezdetére a rómaiak által uralt Kis-Ázsia korábban vadnak és „barbárnak” tartott területei is nagyrészt felzárkóztak ahhoz a standardhoz, amelyet a császári kormányzat szerte a Birodalomban látni és megjeleníteni kívánt.

Így, amikor Pontus–Bithynia tartomány helytartója, az ifjabb Plinius a zsülipekkel szabályozott csatornák kialakításához értő építészt¹³⁵ kér Traianus császártól, az uralkodó válaszelevelében joggal írja meg neki, hogy helyben gondoskodjon ennek alkalmazásáról, hiszen „az ottani tartományok sincsenek híjával az ilyen szakembernek” (Plin. epist. X 62;¹³⁶ vö. X 61,5; továbbá X 40,3.¹³⁷ és X 18,3.). Ami pedig a nagy múltú görög várost, a Bithynia nyugati határához közel fekvő, de már Asia provincia állományába tartozó Kyzikost illeti, annak már Augustus idejében is három városi építésze volt (Strab. XII 8,11 – 575.).

Röviden: az egyes régiókon belül is kimutatható kulturális különbségek ellenére (melyek kialakulásához nem kis mértékben járultak hozzá az Anatóliai-félsziget az egyes tájegységeken belül is nagy változatosságot mutató domborzati és klima-

¹³⁰ MAREK, Kleinasien (2010), 844–845.

¹³¹ Az Opramoas feliratán említett lykiai legatus, Cn. Arrius Cornelius Proculus a Kr. u. 138–139 közötti évek egyikében igazgatta Lykia-Pamphylia kettős tartományt: l. MAREK, Kleinasien (2010), 845–846.

¹³² Vö. BRANDT–KOLB, Lycia et Pamphylia (2005²), 106.

¹³³ A görög világba való beilleszkedés folyamatának keretében „két Kilikia” városi közösségeinek jelentős része hamarosan a görög mitológia vagy a hērōikus kor nagy alakjaival hozta összefüggésbe alapítását. Tarsos például hol Perseust, hol Héraklét vagy Triptolemost tisztelte alapítója gyanánt. Hasonlóképpen járt el a Birodalmon belüli Kelet számos más városi közössége is. A kelet-kilikiai Tarsos példájára is kitérve, újabban l. ehhez Simon PRICE: *Local Mythologies in the Greek East*. In: Ch. *Howgego* et alii (szerk.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York 2005, 115–124; 115 sk (Tarsos).

¹³⁴ A császárság által teremtett viszonylagos jólét és biztonság, a határok mögött honoló – tartósnak látszó – béke a Iulius-Claudiusok, a Flaviusok, majd az Antoninusok uralkodásának idején még olyan távoli térségekben fekvő közösségekre is felvirágzást hozott mint a Kilikia keleti peremén fekvő Hieropolis-Kastabala. Ebben az inkább csak lokális jelentőségű templomáról ismert kisvárosban, amelynek romjai a mai Kesmeburun település mellett találhatóak, egy nem olyan régen (1979-ben) talált felirat „a lakott világ pártfogója és felépítőjeként” ünnepli az egész Keleten jól ismert római császárt, Hadrianust. In: PILHOFER, Romanisierung in Kilikien? (2006), 137 sk [Q 24]: *sôtér kai ktistés tés oikumenés*.

– Hasonló fordulattal találkozhatunk már egy Tiberius tiszteletere állított nyugat-kilikiai feliraton is: *sôtér kai ktistés*. In: PILHOFER, Romanisierung in Kilikien? (2006), 129 sk (Q 18; Diokaisareia).

¹³⁵ *Librator*: itt ‘vízsintező’. Vö. még Plin. epist. X,42.

¹³⁶ Maróti Egon fordítása. Latinul: *neque provinciae istae his artificibus carent*.

¹³⁷ *Nulla provincia est, quae non peritos et ingeniosos homines habeat*. Azaz: „Egyetlen tartomány sincs, ahol ne volnának tapasztalt és hozzáértő szakemberek” (Maróti Egon fordítása). – Plinius és Traianus levélváltásának értő ismerője, A[drian] N[icholas] SHERWIN-WHITE ezzel kapcsolatban joggal jegyezte meg, hogy a császár itt nyilván a kis-ázsiai provinciákra, s nem a két Moesiára gondolt: *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Clarendon Press Oxford 1968² (with corrections; 1966¹), 648.

– A Pontus–Bithynia kettős tartomány nyugati felén, Bithyniában végbement hellénizációs folyamathoz, ill. annak későbbi, a római uralom idején is érvényesülő hatásaihoz, röviden l. B. F. HARRIS: *Bithynia: Roman Sovereignty and the Survival of Hellenism*. In: ANRW II 7,2 (1980), 857–901.

tikus adottságai) legkésőbb Hadrianus uralkodásának korára (Kr. u. 117–138) az Anatóliai-fennsík keleti pereméig terjedő római Kis-Ázsia – ez a nagy múltú regionális kultúrák sokaságát egyesítő, de az egyes területek gazdasági fejlettségének tekintetében is meglehetősen sokszínűséget mutató térség – a Birodalom gazdasági és politikai rendszerének egyik meghatározó elemévé vált.

VI.1.: A kutatás elsődleges célkitűzései (4): az egyes régiók igazgatási központjait alkotó városi közösségek vizsgálata. (Lokális érmelés, feliratok és euergetizmus.)

Az egyes városi közösségek vizsgálata során a római Kis-Ázsia legfejlettebb területein (a többnyire gazdag régészeti anyag mellett) igen nagy számban támaszkodhatunk a primer forrásokra.

Számos kis-ázsiai közösség rendelkezett a lokális érmelés jogával. Feliratokat pedig még a nagy kereskedelmi útvonalaktól távol eső, kisebb városi közösségekben is állítottak. Az antik szerzőktől származó tudósításokat kiegészítő helyi bronzpénzek ábrái és köriratai, de főként a feliratok közlései nyomán így bepillantunk a római uralom alatt álló Nyugat-, Közép- és Középkélet-Anatólia önkormányzattal bíró közösségeinek belső életébe.¹³⁸

¹³⁸ A feliratok és a lokális érmelés segítségével néha egészen apró történeti mozzanatokról is tudomást szerezhettünk. Olyan eseményekről, amelyek csak egy-egy szűkebb közösség számára bírtak jelentőséggel. A kor történetírói ezért többnyire nem is emlékeztek meg ezekről. Egy, a vízfolyásokban gazdag 'síkvideki Kilikia' a *Pedias* területén talált verses felirat egy bizonyos Auxentioszt magasztal, aki új hidat épített Saroson keresztül, mivel a régi már nem tudott ellenállni a rohanó folyó sodrának: IGRR III,887. = Reinhold MERKELBACH–Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 4: Die Südküste Kleinasien, Syrien und Palestina*, München–Leipzig 2002, 214 [19/14/01]. Az Adanában állított feliratról megtudjuk még, hogy a helytartó utasítására erősítették meg a folyó partját, majd építették meg a Saros felett átívelő hidat (IGRR III,887; lin. 10; a magasztaló vers műfaji hagyományainak megfelelően a helytartó ezen a feliraton megnevezés nélkül marad.) A kilikiai térség egészén át vezető utak és hidak építéséről, illetve karbantartásáról egyebekben több mérföldkö és néhány kései felirat is tanúskodik: újabban l. ezekhez PILHOFER, *Romanisierung in Kilikien?* (2006), 48 sk.

– Az érmék közlései lehetőségei természetesen korlátozottabbak, mint a feliratoké. Számos esetben azonban a lokális érmelés tanulmányozása révén is értékes információkhoz juthatunk. A lokális veretek hátoldalán ugyanis gyakorta ábrázolták, ill. megjelenítették azokat az aktuális eseményeket, amelyek hosszabb-rövidebb időre meghatározták egy-egy kistérség életét. Így például a Pyramos (ma Ceyhan) folyón átívelő hid építését vagy újjáépítését a kelet-kilikiai Mopsuestiában megörökítették egy Valerianus korában vert érmen is: l. HEAD, *Historia Nummorum* (1911²);725.

Ez utóbbiakon gyakorta olvashatunk a közösség egészét érintő városi határozatokat.¹³⁹ A ránk maradt nagyszámú epigráfiai dokumentum tükrében azonban számos egyéni életpálya is kibontakozik előttünk. Könyvtárakat¹⁴⁰ alapító, vagy – ugyancsak magánvagyonukból – nymphaionokat,¹⁴¹ közfürdőket¹⁴² és gymnasionokat¹⁴³ építtető,

¹³⁹ A feliratos formában ránk maradt városi határozatokon a római császárok alattvalóivá vált *polisok* is feltüntetik, hogy a határozathozatal „a város tanácsának és népének” nevében történt: *Hé bulé kai ho démos* [...]. Így történt ez a római tartománnyá lett "két Kilikiában" is. L. pl. Soloi (IGRR III,875); Mopsuestia (IGRR III,916); Hieropolis-Kastabala (IGRR III,904); Aigai (IGRR III,925); vö. IGRR III,839. (Anemurion); IK 56 (2000), Nr. 6 (Anazarbos) és PILHOFER, *Romanisierung in Kilikien?* (2006), 131 sk (Q 20; Elaiussa-Sebasté) stb. De így jártak el akkor is, mikor egy, a nyugat-kilikiai kisvárosból, a Syedra feletti hegyvidéken fekvő Laertesből való gazdag jötevő, Tués, Nineis fia hidat épített a Melas folyón, majd Laertes tanácsa és népe külön határozatban mondott neki ezért köszönetet. Az epigráfiai dokumentumot közli G. E. BEAN – T. B. MITFORD: *Sites Old and New in Rough Cilicia*, Anat. St. XII (1962), 185–217; 199 sk (No. 16); vö. PILHOFER, *Romanisierung in Kilikien?* (2006), 146 sk (Q 29); *hé bulé kai ho démos eteimése Tuén Nineitos [...] tén Melanos potamu diabasin apolysanta*. A felirat állításával megtszelt személyek esetében, hivatali pályafutásuk főbb állomásainak nevesítésekor, a hajdani autonóm polis-lét korát idéző városi tisztségek felsorolásával találkozhatunk. *Stratégos, tamias, prytanis* – olvashatjuk egy, a kariai Stratonikeiában állított, kora császárkori feliraton. Közli Murat AYDAŞ: *Two New Inscriptions from Stratonikeia in Caria*, EA 40 (2007), 33–34; 33 sk (No. 2.).

¹⁴⁰ Az ephesosi Celsus-könyvtár is ezek sorába tartozott: vö. Wilhelm WILBERG – Josef KEIL et alii (szerk.): *Die Bibliothek* (Forschungen in Ephesos; Bd. V,1.), Österreichische Archäologische Institut, Wien 1953² (1944).

¹⁴¹ L. pl. Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 1: Die Westküste Kleinasien von Knidos bis Ilion*, Stuttgart–Leipzig 1998; 232 [Nr. 02/09/03]; a kariai Aphrodisias (Kr. u. 450 körül).

¹⁴² L. pl. IGRR IV,1302; lin. 31 sqq. = Helmut ENGELMANN: *Die Inschriften von Kyme*, IK 5 (1976); Nr. 19. Vö. ehhez Garret G. FAGAN: *Bathing in Public in the Roman World*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2005 (1999), 330. (No. 292.) és Eckhard STEPHAN: *Honoratioren, Griechen, Polisbürger – Kollektive Identitäten innerhalb der Oberschicht der kaiserzeitlichen Kleinasien*, Hypomnemata 143, 2002, 98 skk. Egy további példa: MERKELBACH–STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. 1: Die Westküste Kleinasien von Knidos bis Ilion* (1998); 241 [Nr. 02/09/15]; a kariai Aphrodisias (a Kr. u. IV. század első fele).

¹⁴³ Néhány valóban gazdag család fürdő és gymnasion együttes létesítésére is vállalkozhatott. Az eliten belül kiemelt pozíciót elfoglaló adományozók többnyire effajta költséges beruházásokkal akarták megörökíteni nevüket: így ZUIDERHOEK, *Politics of Munificence* (2009), 88. Közfürdővel egybekapcsolt gymnasion építésének költségeit állta a phrygiai Aizanoiban élő gazdag földbirtokos család, a Claudiusok: vö. Friederike NAUMANN-STECKNER: *Badeluxus in den anatolischen Bergen – Die Thermen von Aizanoi*. In: K. Rheidt (szerk.), *Aizanoi und Anatolien – Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien*,

sőt éppenséggel hidat,¹⁴⁴ vízvezetékét¹⁴⁵ vagy színházépületet¹⁴⁶ emelő városi előkelőségek épp

(Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie), Mainz am Rhein 2010, 98–111; küln. 103 sk. Az Ephesosban élő P. Vedius Antoninus ugyancsak egy thermagymnasiont adományozott szülővárosának: IK 12: *Die Inschriften von Ephesos. Teil 2* [Nr. 101–599.] (1979). A kerekítve három évig tartó (Kr. u. 147–149 között lezajlott) munkálatok eredményeképpen Ephesos városa egy 13 000 m² alapterületű építményhez, egy, a római típusú fürdőt (*therma*) és a görög gymnasiont egyesítő épület-komplexumhoz juthatott. Az egész építkezést egyetlen – dúsgazdag – "jövőv" finanszírozta, teljes nevén M. Claudius P. Vedius Antoninus Phaedrus Sabinianus. Újabbán I. ehhez Martin STESKAL – Martino LA TORRE: *Das Vediusgymnasium in Ephesos – Archäologie und Baubefund* (Forschungen in Ephesos; Bd. 14,1), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2008. Vedius a közfürdőt is magában foglaló gymnasionja egyekben egyike volt az Antoninus-kori Ephesos négy úgynevezett *therma-gymnasionjának*. A pazar kiállítású, s már méreteivel is tiszteletet parancsoló építmény (135x75 m; 13 000m²) adományozójaként szerepelt még P. Vedius Antoninus felesége, Flavia Papiana is: I. ehhez Angela KALINOWSKI: *The Vedii Antonini – Aspects of Patronage and Benefaction in Second-Century Ephesos*, Phoenix, 56,1–2 (2002), 109–149; 121–127; vö. 135–138.

¹⁴⁴ L. ehhez a 138. sz. jegyzet első felét. Egyekben a hidak, ahogy a szorosan a hidakhoz tartozó utak építése is, inkább a mindenkor uralkodók feladatai közé tartozott a római kori Kis-Ázsiában. Minderről egyik legszebb beszédében, az ún. harmadik "királybeszédben" a bithyniai kisváros, Prusa szülötte, Diön Chrysostomos is megemlékezik. A jó uralkodó, állítja ebben a beszédében az "aranyzájú" prusai rhétor, „művelhetővé teszi a földet (*chóran hémérosén*), várost alapít, hidakkal íveli át a folyókat, és utat épít az addig úttalan vidéken” (*gén hodeutén epoíesen*): Dion Chrys. or. III,127.

– Egy bő nemzedékkel később, hasonlóképpen szól erről a kor ünnepe szónoka, a választott *patris*ául az ión nagyvárost, Smyrnát valló Aelius Aristeidész is. Város várost ér – mondja lelkesülten a rhétor Rómát és annak hatalmát magasztaló híres beszédében (*eis Rhómén*), s az azelőtt úttalan hegyeken, a hidak változatos sokaságával átívelt folyókon, a korábban kopár pusztaságokon keresztül (101.) szabad és biztonságos közlekedés kapcsolja egybe (100.) a legtávolabbi vidékeket is: Ael. Arist. or. XXVI,93 sk; vö. uő. (= Ael. Arist.) or. XXVI,28. és 82. Római császárainak parancsára hatalmas, mai mértékkel is impozánsnak mondható hidak épültek Itáliában és a tartományokban, így a kis-ázsiai provinciákban is: vö. N. P. MILNER: *A Roman Bridge at Oinoanda*, Anat. St. XLVIII (1998), 117–123. A Pergamon közelében található híd Hadrianus uralkodásának idején épült. 196 méteres hosszával a maga nemében a leghosszabb hídépítmény, amelyet a klasszikus antikvitás időszakából ismerünk. Újabbán I. ehhez Klaus GREWE–Ünal ÖZIS (et alii): *Die antiken Flußüberbauungen von Pergamon und Nysa (Türkei)*, Antike Welt, 25,4, (1994), 348–352; küln. 350. és 352. A kariai kisváros, Nysa (Sultanhisar) közelében épült híd a második leghosszabb ilyen építmény ebből az időszakból. Ez, a mai Cakircak patakot és annak árterét átívelő a híd összességében közel 100 méter hosszú, szélessége pedig 5,7., ill. 7 méter között váltakozik. A nisai híd valószínűleg a kései antikvitás időszakából származik: GREWE–ÖZIS, i.m. 351 sk

¹⁴⁵ A megannyi ívből álló, hosszú vízvezeték, a római mintájú *aquaeductus* építése igen költséges volt (vö. Plin. epist. X 37,;

úgy találhatók a feliratokon megörökített személyek között, mint a Birodalom szolgálatában kiemelkedő érdemeket szerzett kis-ázsiai származású katonák.

De a közcélú jótékonykodás más, a reprezentatív célú közösségi építmények emeléséhez képest kevésbé költséges példáival is megismertetnek bennünket a feliratok. Átaluk bepillantást nyerhetünk a polgártársaik számára – ínséges időkben – gabonát osztó és pénzadományt juttató,¹⁴⁷ gladiatori játékokat és állathajszákat rendező¹⁴⁸ vagy ún. műzsai versenyeket alapító¹⁴⁹ gazdag "jövővök"

Nikomédeia). Így önmagukban csak kevesen vállalkoztak rá. Az ún. második szofisztika egyik legnevesebb alkotójának, Héródész Attikosnak az apja (PIR², C 801) is épített vízvezetékét. Ez a dúsgazdag *euergétész* [jövővő] Philostratos közlése szerint 7 millió drachmával (azaz 28 millió sestertiuszal) segítette meg a vízben szűkölködő Alexandria Tróas városát: vit. Sophist. II,1 – 548. Vö. még ehhez M. RICL: *The Inscriptions of Alexandria Troas*; IK 53 (1997); 229–231. és Walter AMELING: *Herodes Atticus Bd. I: Biographie; Bd. II: Inschriftenkatalog* (Subsidia Epigraphica 11), Olms [Verlag], Hildesheim 1983; I,54 sk. Pamphylia egyik jelentős központjában, a délnyugat-anatóliai térség egyik legvirágzóbb és különösen jól prosperáló városi közösségének számító Aspendosban (így Hartwin BRANDT: *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylens und Pisidiens im Altertum* /Asia Minor Studien Bd. 7/, Bonn 1992, 45.) pedig egy több mint húsz kilométer hosszú vízvezeték épült részben a város egy gazdag polgárának, Ti. Claudius Erymnaiosnak adományából. Az egyes szakaszaiban a felszínen ma is látható *aquaeductus* céljára Claudius Erymnaios „*dekaprótos és gymnasiarchész*”, a városi tisztségek sorát betöltő Ti. Claudius Italicus fia tekintélyes összeget, kétmillió denariust adott (IGRR III,804).

– Ez az egyetlen célra folyósított összeg, a kétmillió denarius egymagában megközelítette, elérte, vagy meghaladta annak a pénzadománynak az együttes összegét, amelyet a Pamphyliaián szerényebb javakkal bíró Lykia "jövővője", a már említett rhodiapolisi Opramoas harminc lykiai közösségnek juttatott!

¹⁴⁶ Délnyugat-Kis-Ázsiában, közelebből a *Lycia et Pamphylia* provincia állományába tartozó kisvárosban, a pamphyliai Aspendosban egy testvérpár állta a legalább 12.000, de talán 15.000 vagy több nézőt is befogadni képes színház építésének költségeit: IGRR III,803 = CIL III,231. Gyakoribb eset volt azonban, hogy magánszemélyek csak részben állták a színház építésének igen tekintélyes költségeit. Ez történt a bithyniai Nikaiában (vö. Plin. epist. X 39,3.), de ez történt az Asia provincia állományába tartozó, phrygiai Aizanoiban is. Itt a színház építéséhez is hozzájárult a város egyik vezető családjának két tagja, M. Ulpius Appuleianus Flavianus és fia, M. Ulpius Appuleius Eurycles: vö. ehhez Friderike NAUMANN: *Ulpia von Aizanoi*, IstMitt 35 (1985), 217–226.

¹⁴⁷ IGRR III,804 (a pamphyliai Aspendos); vö. még IGRR III,800–801 (Sil/yon; Pamphyliaiban).

¹⁴⁸ L. pl. OGIS 533., ill. CIL III,6994. Újabbán I. még ehhez Murat AYDAŞ: *Gladiatorial Inscriptions from Stratonikeia in Caria*, EA 39 (2006) 105–110.

¹⁴⁹ Egy Hadrianus kori "jövővő", a lykiai Oinoandából való C. Iulius Démostenész az általa alapított zenei versenyjáték létrehozásának okaként szülővárosa iránti szeretetét hangoztatja feliratán, valamint azt, hogy nem csak megtartani akarja, de felül is akarja múlni elődeinek a *patris*szal szembeni jótémém-

(*euergetai*) tevékenységébe. S megtudhatjuk azt is, hogy a kevésbé módos "közösségi jötevők" (a szőlő termesztésére alkalmas vidékeken) többnyire csak bort osztogathattak,¹⁵⁰ vagy csupán a testápolás céljára szolgáló olívaolajhoz való ingyenes hozzájutást tudták biztosítani szülővárosuk fürdőző vagy atletizáló lakóinak;¹⁵¹ szerényebb anyagi lehetőségeik okán.¹⁵²

Szerényebb anyagi lehetőségekkel bírhatott a phrygiai Kolossainak az az ambiciózus, s ezért közösségén belül "jötevőként" is tevékenykedő polgára, aki egy éhínség vagy csak élelemhiány (*sejtodeia*) idején leszállított áron bocsátott gabonát a város rendelkezésére (IGRR IV,870).

Az epigráfiai dokumentumok közlései nyomán a férfiak világában sikeresen boldoguló nőekkel is megismerkedhetünk: ezek többnyire jótékonykodó örökösök, vagy sikeres gazdasági ügyletek sokaságát lebonyolító, gazdag özvegyek.¹⁵³

Megannyi esetben éppen a feliratok teszik lehetővé a városon belül, vagy a városi igazgatás alatt álló területen élő társadalmi csoportok státuszának részletesebb vizsgálatát.¹⁵⁴ Ugyancsak feliratok

segítségével válik számunkra lehetővé a római Kis-Ázsia egyes régióin belül eltérő intenzitású akkulturáció folyamatának elemzése is.

A feliratok (VI.2.)

Ahogy a fentebb említett primer forrásokból is látszik, a római kori Kis-Ázsia történetének tanulmányozásához elsődleges jelentőséggel bírnak a feliratok.

A római igazgatás alatt álló Kis-Ázsia területén meglehetősen nagyszámú feliratot állítottak. Legnagyobb részük sírfelirat. Mai fogalmaink szerint ezek nem bírnának különösebb jelentőséggel. Ám az akkori sírfeliratok számos esetben nemcsak az elhunyt nemét, életkorát és foglalkozását jelölik meg, de közlik családi viszonyait is, valamint hosszabb-rövidebb formában élettörténetét.

Van, hogy elmondják a halál okát; olykor részletezően is. Ez leginkább az ifjú emberek emlékére állított verses sírfeliratokon fordul elő. Egy fiatalember például vadászbaleset során veszítette életét a délnyugat-bithyniai (mysiai) erdőségekben.¹⁵⁵ Sűrű hófelhőkkel párosuló, hirtelen feltámadó északi szél okozta halálát egy másik, ugyancsak

nyeit. „Én, C. Iulius Démosthenés, Apollónios fia, a tribus Fabiából, városi főtisztviselő (*prytanis*) és Oinoanda tanácsának jegyzője (*grammateus*) – olvashatjuk a szülővárosába a Birodalom szolgálatában eltöltött hosszabb idő után visszatérő gazdag "jötevő" a róla elnevezett zenei versenyjáték alapítását hírül adó feliratán – az, aki kora gyermekeségtől fogva szeretettel szülővárosát és az, aki elődeinek a város iránti jóindulatát nemcsak megtartani, de felülmúlni is akarja etc.” (Lin. 7–9.). A bennünket közelebről érdeklő passzus görögül: [*apo*] *protés hélikiás tén glyktyatén mu patrida pephilékós kai u monon syntetérékós tén tón progonón mu pros autén [m]egalopsychian dihyperbeblémenos* etc. (Lin. 8 sq.).

– A szülővárosában zenei *agónt* [(pénzdíjas) versenyjátékot] szponzoráló C. Iulius Démosthenés feliratának görög szövegét (annak német fordításával együtt) közli Michael WÖRRLE: *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien – Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda* (Vestigia; Beiträge zur Alten Geschichte; Bd. 39), Verlag C. H. Beck, München 1988, 4 skk. Rec. Stephen MITCHELL: JRS LXXX (1990), 183–193.

¹⁵⁰ L. pl. IGRR III,833; lin. 21: *oinodosia* (a nyugat-kilikiai Iótapé).

¹⁵¹ L. pl. IGRR III,804 (a pamphyliai Aspendos).

¹⁵² A fentiek egészéhez újabban l. külön. ZUIDERHOEK, *Politics of Munificence* (2009), 37–52 (Ch. 3: *The Icing on the Cake?*).

– A helyi jötevők által polgártársaik számára juttatott javak (bor, olívaolaj, gabona) és/vagy pénz részarányához l. ZUIDERHOEK, *Politics of Munificence* (2009), 89 (5.5. sz. diagram).

¹⁵³ L. ehhez a lentebb, az IGRR III,693; továbbá az IGRR III,492–4195. és az IGRR,500. számozású feliratok kapcsán mondottakat.

¹⁵⁴ A számos felhozható példa közül mindössze egyet emelnék ki itt, a jobbára törzsi viszonyokat mutató közegekben, az ottani szentély körül mesterségesen létrehozott város, a nyugat-kilikiai Olba esetét. Nyugat-Kilikianak ebben a hegyvidéki kistérség-

ben viszonylag sokáig, Kr. u. 41-ig fennmaradt a – Zénophanések vagy Teukrosok által képviselt – papi dinasztia (vö. MAMA III,63–68.). Zeus Olbios a várostól mintegy öt kilométerre nyugatra fekvő szentélyének főpapjai ugyancsak *toparchés*ként gyakoroltak regionális jellegű fennhatóságot az Olba körzetében élő *kennatai* és *lalsseis* törzsei fölött. Így MAMA III,64–65. és HEAD, *Historia Nummorum* (1911²), 726–727; továbbá Giovanni Maria STAFFIERI: *La monetazione di Olba nella Cilicia Tracheia*, *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche* 7 (1978), 7–43; 11 (Nr. 2): KAISAROS SEBASTU (retro)/ ARCHIEREÓS AIANTOS TEUKRU TOPARCHU KENNAT[ÓN KAI] LALASSE[ÓN] (verso).

– A MAMA III,68. sorszámot viselő feliratból, ahol azt olvashatjuk, hogy Olba népe és a *kannatai* (más olvasat szerint: *kennetai*) együttesen emeltek szobrot Zeus Olbios főpapja számára, egy neves angol kutató azt a következtetést vont le, hogy a törzs már korábban két részre vált szét. Az egyik poliszszá formálódott, míg a másik rész megtartotta a hagyományos falusi életformát, és megmaradt a törzsi szervezet keretei között. Vagyis Olba papi vezetés alatt álló királysága ily módon alapvetően különbözött a szomszédos Kappadokia főpapi vezetés alatt álló templomi államaitól. Zeus Olbios főpapjának alattvalói nem voltak függő helyzetű személyek (*serfs*), állítja az angol kutató, hanem az Olba városi vagy törzsi szervezetéhez tartozó szabad emberek státuszával bírtak: A[rmold] H[ugh] M[artin] JONES: *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1937 (változatlan utánnomásban legutóbb: 1998), 211.

¹⁵⁵ Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*; Bd. 2: *Die Nordküste Kleinasien (Marmarameer und Pontos)*, Leipzig 2000; S. 94 [08/05/09] (Mysia; Miletupolis?).

Északnyugat-Kis-Ázsiából való fiatalembernek. Ő a császárkor első évszázadában élt, és a Helléspontos déli bejáratánál húzódó vizeken fulladt a tengerbe.¹⁵⁶

Máskor éppen egy nagyszabású sírépítményen elhelyezett felirat alapján következtethetünk a vezető tartományi családok a provincián belüli kapcsolataira, illetve történetére. Ezek közé tartozik a dél-lykiai kisvárosban, Aperlaiban¹⁵⁷ élő asszony, Erpidasé nevében állított felirat (IGRR III,693), vagy az északnyugat lykiai Oinoandából való Licinnia Flavilla ún. genealógiai felirata (IGRR III,492–495; 500; vö. Anat. St. LXVI /1996/, 121 skk.).¹⁵⁸ Különösen ez utóbbi egy nemcsak előkelő, de származásából is egyfajta öntudatot merítő nő képét vetíti elénk.

A római uralom alatt álló Anatóliai-félsziget egyes térségei esetében (így különösen a több tartomány között megosztott Lykaonia¹⁵⁹ és rész-

ben Lydia,¹⁶⁰ valamint Phrygia¹⁶¹ esetében) a régió gazdálkodására és birtokszerkezetére, etnikai vi-

¹⁵⁶ Mindezt Kyzikosban állított verses sírfelirata beszéli el. A felirat közli az elhunytat szállító hajó elsüllyedéséhez vezető, időjárás körülményeket is. L. ehhez MERKELBACH–STAUBER, *Steinepigramme Bd. 2: Die Nordküste Kleinasien* (2000), 45 [Nr. 08/01/33]; lin. 4 sq: *me pneuma boreion epigomenon posi kr[ainois]/[e]ktane syn pykinais uranohen [ni]phas[in]*. Azaz: „A gyors lábakon siető északi szél ölt meg engem, az égből csapva le rám viharával és sűrű hófellegeivel”. A szerencsétlenül jár ifjú valószínűleg a térség egy közeli városába, a Helléspontos déli bejáratától délkeletre fekvő Alexandria Tróasba tarthatott.

– [2] A Dardanellák (Helléspontos) tengerszorosa felől fúj a görög-római időkben Helléspontosnak nevezett erős északkeleti szél. Ez, a Fekete-tenger északi partvidéke felett húzódó sztyeppékről érkező jeges, és hideg esőkkel párosuló északkeleti szél, a *Helléspontias /sc. anemos/* előbb végigsöpör a szűk tengerszoroson, majd felkorbácsolva a vizet, vihart támaszt az Égei-tenger a Helléspontos előterében húzódó vizein is: vö. Hdt. VII,188. Egy Kr. u. II. századi görög regényben is olvashatunk arról, hogy Lesbos környékén viharos szél tört az egyik szereplő hajójára és felborította azt: ephesosi Xenophón (Xenophón ho Ephesios), *Ephesiaka* [‘Ephesosi történetek’] III 2,12.

¹⁵⁷ A mai Kaş körzetében, Siçak Iskelesi kistelepülés mellett.

¹⁵⁸ L. ehhez A. S. HALL – N. P. MILNER – J. J. COULTON: *The Mausoleum of Licinnia Flavilla and Flavianus Diogenes of Oinoanda: Epigraphy and Architecture*, Anat. St. LXVI (1996), 111–144; a felirat részben revideált szövegének közlését, kommentárokkal I. a 121 skk. lapokon.

¹⁵⁹ Vö. IGRR III,243; 250–251; 265. stb. – Az ide vágó epigráfiai és egyéb bizonyítékok listászerű felsorolását adja BROUGHTON sokszor hivatkozott, ám napjainkban is csak kevésbé hasznosított munkája: *Roman Asia Minor* (1938); 648–663.

– [2] A Lykaonia területén fekvő császári birtokok igazgatási központja a római időkig nem igen említett (a mai Ladik mellett fekvő) Laodikeia Katakakaumenében volt: vö. IGRR III,250; 252; 253; 254; 256; 265. és BROUGHTON, *Roman Asia Minor* (1938), 654 sk. Egyes császári birtokok, illetve birtoktestek magánbirtokok megvétele vagy elkobzása, esetleg örökhatóság útján jöhettek létre. Örökhatóság révén juthatott az uralkodó birtokába egy Laodikeia (Katakakaumené) térségében

található kiterjedt birtokcsoport, a *praedia Quadratiata* (MAMA I,24). Eredeti birtokosuk talán a traianusi kor egyik kiemelkedő katonai személyisége (*vir militaris*), C. Iulius Quadratus Bassus lehetett (MAMA I,24; vö. PIR², I 258). Más magánbirtokokat nagy valószínűséggel elkoboztak a császári kincstár, a *fiscus (Caesaris)* javára. Ilyennek látszik az az Északnyugat-Galatiában található földterület, amelynek tulajdoni viszonyairól ugyancsak feliratos forrásokból értesülünk: RECAM II; 34; 36; vö. 37.

– [3] A Tatta-tótól (Tuz Gölü) délnyugatra húzódó közép-anatóliai térség, a városi közösségekben nem igazán bővelkedő Lykaonia főként az állattenyésztés szempontjából mondható jelentős területnek. Tágas sztyeppén a nyájak mellett időszakos kezdetén még a vadzamaraknak is bőséges hely jutott: Strab. XII 6,1 – 568. A Lykaonia legjelentősebb városának számító Ikoniont is részben mezőgazdasági művelésre alkalmas vidékek övezték, részben pedig sztyepp-jellegű fennsíkok vették körül.

¹⁶⁰ A *‘Jelenések könyvéből’* is ismert délkelet-lydiai város, Philadelpheia (Jel 1,11; ma Alaşehir) térségében jelentősebb volumenű mezőgazdasági árutermelést is folytattak. Ebben meghatározó része volt az itteni császári birtokoknak. Kiterjedt voltakra utal, hogy a Philadelpheiai városa körül fekvő császári birtokok (*saltus*) igazgatását több *procurator* végezte. Egy itt állított feliraton a *procuratorok* segédjét – a Sevéros nevű császári szabadost – is megemlítik (IGRR IV,1651 = OGIS 526: *Seueros, Sebastu apeleutheros, boethos epitropón regi-ónos [sic!] Philadelphénés*). A térségben talán néhány további császári birtok is feküdt: vö. ehhez BROUGHTON, *Roman Asia Minor* (1938), 656–658 sk.

¹⁶¹ Phrygiában (ahogy Mysia belső területein is) kiterjedt császári nagybirtokok is voltak. Ezek részben a fennsík felé emelkedő hegyek között feküdtek, többnyire azonban már az Anatóliai-fennsík nyugati peremén túl helyezkedtek el. Meglétük többnyire csak a Kr. u. III. századtól mutatható ki bizonyosan. A korábbi időszakra a császári nagybirtokok itteni meglétét csupán valószínűsítik feliratos forrásaik: így W. H. C. FRENCH: *A Third-Century Inscription Relating to Angareia in Phrygia*, JRS XLVI,1–2 (1956), 46–56; küln. 49. és 53.

– [2] A Mysia területén található császári nagybirtokokhoz újabban I. N. Eda Akyürek ŞAHİN – Metin TÜRKÜZÜN: *Weihung eines Patrimonialprocurators für Kaiser Diokletian aus Mysia Abbaütis*, *Gephyra* 5 (2008), 139–145; küln. 144. A tanulmányban közölt feliraton említett – lovagrendű – személy, Marcus Aurel(ius) Rusticus a *procurator* [*patrimoni prov(inciae) Asiae* címét viselte. Az 2002-ben talált felirat Diocletianus hetedik uralkodási évéből, vagyis a Kr. u. 289/290. évből származik. Közlése, a szokásos kommentárok kíséretében, Akyürek Şahin–Türküzün tanulmányának 142 skk. oldalain található.

– [3] Ami a Phrygia területén elhelyezkedő császári nagybirtokokat illeti, ezek egy része valóban a hegyek között feküdt. Egy Euphrastos nevezetű császári rabszolga (*kaisaros dulos*) a phrygiai Sebastéban állított feliratából is a város környékén található császári birtokok meglétére következtethetünk: I. A. R. R. SHEPPARD: *R.E.C.A.M. Notes and Studies No. 7: Inscriptions from Uşak, Denizli and Hisar Köy*, Anat. St. XXXI (1981), 19–27; 19 sk [No. 1]. A felirat állításának időpontja: Kr. u. 104. Az egykori Sebasté romjai a mai Selçikler falu mellett találhatók, Sivaslı körzetében.

– [4] Egy másik, ez esetben jól azonosítható császári nagybirtok igazgatási központja Synnadában volt (ma Şuhut). Ebben az

igen jó mezőgazdasági adottságai mellett köfjejtökkel és nagyhírű márványbányával is rendelkező phrygiai térségben, a mai Şuhuti-síkságon előkerült sírfeliratok alapján bepillantást nyerhetünk az itt élők családi viszonyaiba. De képet alkothattunk a helyi tradíciókhoz való szívós ragaszkodásukról is. Egy Trophimos nevezetű császári rabszolga (*Kaisaros dulos*) például szabad vagy felszabadított rabszolga jogállapotú kvázi feleségével, Valeria Glykea nevű élettársával együtt állítottatott „rokonának és jötevőjének” (*syngenidi kai euergetidi*), Klaudia Prepusának sírkövet. Szövegét közli Th. DREW-BEAR – A. LUBOTSKY – M. ÜYÜMEZ: *Three New Phrygian Inscriptions*, Kadmos Bd. 47 (2008), 109–116; 109–111 [No. 1]. Trophimos, nevéből ítélve (a. m. 'felnevelt', 'táplált'), amely gyakori volt ezen birtokon, nyilván ura háztartásában született rabszolga (*verna*) volt. Rabszolga-státuszából adódott, hogy törvényes felesége nem lehetett. Így az a tény, hogy Trophimos tartósan együtt élhetett társával, a nem csak szabadnak, de római polgárnak is minősülő Valeria Glykeával, a *vernae* ebben a korban már másutt is tapasztalható megbecsültségére utal. Valeria Glykea és Trophimos együttéléséből pedig talán az utóbbi a császár tulajdonát képező birtok (*saltus*) gazdálkodásában betöltött kiemelt szerepére is következtethetünk. A római környezet ellenére a helyi phryg szokások szívós továbbélését mutatja, hogy a sírt nem a *fiscus* védelme alá helyezték (a máshol szokásos módon, a császári kincstár javára teljesítendő, jelentős összegű pénzbüntetéssel fenyegetve a halott nyugalmának megháborított). A síremlék állítói phryg istenségek oltalma alá rendelték a halottat, a feliratnak ezt a részét – az átokformulát – már phryg nyelven fogalmazta meg: I. ehhez Th. DREW-BEAR – A. LUBOTSKY – M. ÜYÜMEZ fentebb már hivatkozott közleményét: *Three New Phrygian Inscriptions*, Kadmos Bd. 47 (2008), 109–116; 110 sk. Hasonlóképpen áll ez a tanulmányban közölt másik két feliraton: i. m. 111–112 [No. 2.] és 113–115 [No. 3.]. A feliratok állításának közelebbi időpontját nem határozták meg a szerzők. Csak annyit mondanak, hogy a feliratok a Phrygia feletti római uralom időszakából valók. I. m. 119: „during the Roman era”.

– [5] A Phrygiában fekvő császári birtokok egyebekben nyilván igen jól felszerelt gazdaságok voltak. A növénytermesztéshez szükséges vízmennyiséget például akár öntözőcsatornák kiásával vagy kiépítésével is biztosították. A Konón mártíriumát elbeszélő szenvedéstörténet szerint perét megelőzően ez a keresztény vértanú a Karmena vagy másképpen Karma mellett található „királyi kert”, vagyis a mezőgazdasági árutermelésre berendezett császári birtok öntözőcsatornáinak munkálatain dolgozott: Mart[yr]ium]. Kononis 2,2. Karmena különben Synnada közelében feküdt, mint mondtuk, igen jó mezőgazdasági adottságokkal bíró területen. (Karmena helyén ma a şuhuti körzethez tartozó Arızlı falva található.)

– [6] A Phrygia területén fekvő saltusok közép- és nagybirtokok voltak. Így nyilván jelentős jövedelmet biztosítottak a mindenkorin princepsok számára. Igazgatásukra ezért külön procuratort küldött ki a császári kormányzat (*procurator fisci*). Az itteni császári birtokok méretét mutatja, hogy egy bizonyos Aurelius Philocyriusnak, aki a Kr. u. 213. évben viselte a *procurator Phrygiae* tiszteit, illetékességi köre kiterjedt az Asia provinciával határos Lykia-Pamphylia északi részére is (SEG 37 /1987/, 1186/). Ez utóbbihoz részletesebben I. Sencer ŞAHİN – D. H. FRENCH, *Ein Dokument aus Takina*, EA 10 (1987), 133– 142 (143–145); a felirat a 137–140. lapokon történő közlésével; továbbá és Eckhard MEYER-ZWIFFELHOFFER, *Politikós archein – Zum Regierungsstil der senatorischen Statthalter in den kaiserzeitlichen griechischen Provinzen* (Historia Einzelschriften Heft 165), Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999; 75–77 skk. A datáláshoz I.

szonyaira, valamint a kereszténység elterjedésre is rávilágítanak az ottani sírfeliratok.

Ez utóbbival (a krisztianizációval) kapcsolatban például éppen az észak-lydiai Lykos völgyében fekvő Thyateira¹⁶² területén talált sírfeliratok bizonyítják, hogy térség lakossága montanistává lett, s egy évszázadon át¹⁶³ montanista is maradt. Az itteni feliratok állítói ugyanis nyíltan megvallják kereszténységüket (*kreistianos* [...] *khreistianéi*: TAM V,2; 1299.),¹⁶⁴ illetve montanista kereszténységüket (*Lupikinos Mountanéi synbiói khreistiané pneumatikéi*).¹⁶⁵ A Thyateira térségében talált „keresztény a kereszténynek” formulát viselő sírfeliratok¹⁶⁶ közül az eddig ismert legrégebbi feliratot egyebekben a Kr. u. 248/249-es évben állították.

A császárok, római tisztségviselők,¹⁶⁷ városi magisztrátusok és helyi jötevők tiszteletére állított

ŞAHİN – FRENCH, EA 10 (1987), 136 (= Kr. u. 211–213).

¹⁶² A több hasonló nevet viselő kis-ázsiai folyó közül a lydiai Lykos mai neve Gördük Çayı. Az ókori város, Thyateira (görögül *Ta Thyateira*) romjai ma Akhisar területén találhatóak.

¹⁶³ Pontosán „kilencvenhárom éven át”, legalábbis Epiphánios szerint: Panarion, LI 33,3–4.

¹⁶⁴ A feliratot egy keresztény férj (*khreistianos*) állította elhunyt feleségének, aki ugyancsak keresztény volt (*khreistiané*), közelebről pedig montanista, azaz „pneumatikus”.

¹⁶⁵ Az 1897-ben publikált, híressé vált feliratot hasonlóan átiratban közli August STROBEL: *Das heilige Land der Montanisten. Eine Religionsgeographische Untersuchung* (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten Bd. XXXVII), [Walter] de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin – New York 1980, 93. A felirat értelmezésével kapcsolatban felmerül kérdések taglalását I. uo., a 93–95. oldalakon.

¹⁶⁶ Thyateira térségének a fenti formulát tartalmazó felirataihoz újabban I. küln. E. P. GIBSON: *The 'Christians for Christians' Inscriptions of Phrygia*, Harvard Theological Studies 32, Missoula MT [Montana] 1978 (29 eddig ismert, ill. közzétett felirat). Számosat közöl és értelmez ezek közül A. STROBEL korábban már említett munkája is: *Das heilige Land der Montanisten* (etc.), Berlin – New York 1980, 86 skk. és küln. 104–112 skk.

¹⁶⁷ A kis-ázsiai provinciák városi közösségei gyakorta néphatározattal tisztelték meg a tartományok igazgatására küldött császári és senatusi helytartókat, valamint az adminisztratív munkájukat segítő quaestorokat és procuratorokat. Az effajta megítélt határozatokat feliraton is megörökítették: I. ehhez Dirk ERKELENZ: *Optimo Praesidi. Untersuchungen zu den Ehrenmonumenten für Amtsträger der römischen Provinzen in Republik und Kaiserzeit* (Antiquitas; Reihe I: Abhandlungen zur alten Geschichte, Bd. 52), Dr. Rudolf Habelt [Verlag], Bonn 2003, küln. 235 skk. A legtöbb ilyen felirat az Anatóliai-félsziget sűrű városalózzattal bíró nyugati részén került elő. Mindez sokszor összefügg azzal a patronatus-visztonnyal is, amelyet egyes római tisztségviselők alakítottak ki a tartományi városokkal: vö. Eckhard MEYER-ZWIFFELHOFFER: *Politikós archein – Zum Regierungsstil der senatorischen Statthalter in den kaiserzeitlichen griechischen Provinzen* (Historia Einzelschriften; Heft 165), Stuttgart 1999, 336–338 (Appendix III: *Statthalter als Patrone*). Olykor nem túlságosan magas

feliratok jelentősége már magától értetődik. Az innen nyerhető információkat tovább bővítik a mérföldkövek. Ez utóbbiak, mivel ugyancsak felirattal vannak ellátva, olykor régóta folytatott tudományos viták megoldását is hozzák. Ilyen például a lykiai Patara¹⁶⁸ egykori területén újabban előkerült *miliarium*. Feliratából következtetni lehet *Lycia et Pamphylia* provincia végleges kialakításának időpontjára.¹⁶⁹

Az érmekek: lokális veretek és birodalmi érmekek (VI.3.)

Ami az érmekekkel illeti, ismert tény, hogy a klasszikus antikvitás korában vert érmekek (fizetőeszközként betöltött szerepükön túl) a politikai propaganda eszközei is voltak. Ezt az érmekek szimbolikája és köriratai tették lehetővé.

A vitatható legitimitású Hadrianus a trónra lépését követő harmadik évben, Kr. u. 119-ben kibocsátott sestertiusa például az uralkodói jelvényeknek a legfőbb istenségtől való átvétele közben mutatja be a császárt: Juppiter sasa az égből hozza le számára a jogart.¹⁷⁰ A körirat, a PROVIDENTIA DEORVM gyakorta megjelenik majd a máso-

dik és a harmadik század érmein is, rámutatva az isteni kiválasztottság gondolatának az idők szak végéig – majd az túl is – tartó, állandó fontosságára.¹⁷¹

Kis-Ázsia területén a római állam saját érmeleket is folytatott – mindenekelett a kappadokiai Kaisareiaiban felállított, nagy kapacitású pénzverde létrehozásával.¹⁷² Ezen túl, Augustus óta fennálló

¹⁷¹ Vö. ehhez J. R. FEARS az előző, a 170. sz. jegyzetben említett munkáját: *Princeps a diis electus* (etc.), Roma 1977; 271–278; 289. – A negyedik században, a kereszténység hivatalos egyenjogúsításával, majd államvallássá tételével az isteni kiválasztottság római és keresztény koncepciója elvegyült; az uralkodónak, mint Isten választott földi helytartójának doktrínája pedig a birodalom feletti uralom hivatalos ideológiai alapjává vált.

– A keresztények egyebekben héber közvetítéssel, az Ótestamentumi iratokból vették át az uralkodó isteni kiválasztottságának gondolatát. Az evangéliumok és Pál levelei a földi uralkodókat Isten helytartóinak nevezik, akik a földi ügyek intézésére „választottak ki”: Mt 22,17–21. = Mk 12,14–17. = Luk 20,22–25; vö. Tit 3,1. és küln. Rom 13,1–6. A téma a korai egyházatyáknál is folytatódik: l. pl. Tertullianus, *ad Scapulam* [‘Scapulához’] 2,6. és *Apologeticum* 30,1. stb.

¹⁷² Kappadokia provinciává való szervezését követően, már Tiberius uralkodása idején, pénzverdét állítottak fel Kaisareiaiban (Kaisareia-Mazaka, a mai Kayseri). A kaisareiai pénzverde, amely érmekekhez a térségben bányászott ezüstöt használta fel, hamarosan egyike lett a legfontosabb pénzverőhelyeknek a Birodalom keleti felén: HEAD, *Historia Nummorum* (1911²) 752 sk. Néhány további szemponttal l. még ehhez Christopher HOWGEGO et alii, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford–New York 2005, 1–17; 9; 12; 30; 60. és passim.

– [2] A kappadokiai Kaisareia pénzverőhelyként betöltött jelentőségét egyrészt a tágabb térségben bányászható ezüst hiánya adta. Már a fáraók Egyiptomában felhasznált ezüst legnagyobb része is Kis-Ázsiából származott (így már A. H. SAYCE is: *The Early Geography of South-Eastern Asia Minor*, JHS XLIII,1 (1923), 44–49; 45.) Jelentős hányadában talán Dél-Kappadokiából. A birodalmi érmekek egyik központjává történő kiválasztásának másik szempontja pedig Kaisareia-Mazaka stratégiai helyzetén alapult. A fontos útvonalak találkozási pontján fekvő városból könnyen el lehetett látni pénzzel az Euphratés mellett állomásozó hadsereget. De az itt vert érmekek (fél- egy- és két-drachmés birodalmi ezüstpénzek) kellő mennyiségben állhattak rendelkezésre a Kelettel való kereskedelem szükségleteire is.

– [3] A Kr. u. 21 és Kr. u. 242 között gyakorlatilag megszakítás nélkül működő pénzverőhely tevékenysége csúcspontját Traianus uralkodása alatt érte el: vö. Ramon TEJA: *Die römische Provinz Kappadokien in der Prinzipatszeit*. In: ANRW II 7,2 (1980), 1083–1124; 1099 sk. Ekkor tetradrachmákat is vertek itt a syriai (az Orontés melletti) Antiocheia és Tyros városa számára: l. ehhez Edward A. SYDENHAM: *The Coinage of Caesarea of Cappadocia* (Supplement by Alex G. Malloy), Spink & Son [Publisher] London 1933; 31 sk. A császári veretek azután lassanként megszűntek, vagy lokális veretekkel váltakoztak. Utóbbiak közé tartoznak a város fölé emelkedő kialudt vulkán, *Argaion oros* az Argaion-hegy (*Argaion oros* = Erciyes Dağı) azon ábrázolásai, amelyek Hadrianus uralkodásának időszaka óta készültek a kaisareiai verdekben.

– [4] A kappadokiai Kaisareiaiban vert pénzek szinte kivétel

rangú katonai személyiségek, katonai tribunosok is szerepelnek megismerhető feliratokon egyes görög közösségek patrónusaként: l. pl. E. Mary SMALLWOOD: *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan, and Hadrian* (collected by E. M. S.), Cambridge University Press, Cambridge 1966; No. 265 (Ikonion).

¹⁶⁸ Ma Kelemiş (korábbi elnevezései: Gelemiş, Ovagelemiş). Az ókori város a Xanthos folyó (a Eşen Çayı vagy Koca Çayı) torkolatának közelében fektűt.

¹⁶⁹ Az egykori Patara területén talált *miliarium* felirata alapján egyes kutatók megoldottnak tekintik a Lykia és Pamphylia egyesítésével kialakított kettős tartomány létrehozásának időpontjával kapcsolatos problémát. Úgy vélik, a két tartományfél egyesítése csak Vespasianus principatusának idején történt meg. Lykia azonban attól kezdve, hogy Claudius alatt provinciává tette a császári kormányzat, mindvégig római helytartó igazgatása alatt állt.

– Egy Patara térségében Kr. u. 46-ban emelt négyszögletes távolságjelző oszlop (ún. *miliarium*), valamint egy Myra és Limyra között állított oltár újonnan felfedezett felirata is azt jelöli meg a provincia létrehozásának okaként, hogy helyre kellett állítani a rendezett viszonyokat Lykiában: vö. C. P. JONES: *The Claudian Monument at Patara* ZPE 137 (2001), 161–168., ill. Thomas MARKSTEINER–Michael WÖRRLE, *Ein Altar für Kaiser Claudius auf dem Bonda tepesi zwischen Myra und Limyra*, Chiron 32 (2002), 545–569.

¹⁷⁰ BMC, Emp. No. 1203. – L. ehhez J. Rufus FEARS: *Princeps a diis electus: the Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* (Papers and Monographs of the American Academy in Rome, Vol. XXVI), Roma 1977; 9. és 272 sk. Vö. még uő., *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*. In: ANRW II 17,1 (Berlin – New York 1981; szerk. W. Haase), 3–141; 85 skk; 107 skk. és 114 skk.

jugoknak és kötelességüknek megfelelően, a jelentősebb tartományi városok is vertek pénz – többnyire kisebb „címletű” bronzpénzeket, amelyeken nem egy esetben a polis neves szülőiteinek kép-mását tüntették fel. A kelet-kilikiai Soloi például, amelyet akkor már Pompéiopolisnak neveztek, a hellénisztikus kultúra két jelentős személyiségének, a filozófus Chrysisposnak és a *Phainomena* költőjének Aratosnak portréját jelenítette meg a város egy Kr. u. 163/164 körül kibocsátott veretén.¹⁷³ Könyvemben külön is kitértem arra, hogy a nyugat-kis-ázsiai tengerpart nem egy közössége hasonló módon járva el, hajdani nagy múltja egy-egy elemébe kapaszkodott. Művészi igénnyel megalkotott vereteiken a város neves szülőiteinek ábrázolásával is találkozhatunk. Így Priéné pénzén ott láthatjuk Biast, a hét bölcs egyikét, Samos pénzén Pythagorast, Kós érmein Hippokratést. A Knidosban vert érmeken Praxitelés már akkor is nagyra tartott remekművét, a knidosi Aphrodité jelenítették meg a pénzverők.¹⁷⁴

Röviden: a feliratok, és a lokális vereteket kibocsátó városok által vert pénzek esetenként nem is annyira szűkszavú közlései révén a római kori Kis-Ázsia páratlan bőségű anyaggal szolgál az adott időszak kutatói számára.

Talán a fentebb felsorolt apróbb részletek alapján is látható munkám egyik alapvető célkitűzése. Nevezetesen az, hogy megjeleníthessem a provinciális igazgatás helyi központjaiként szolgáló önkormányzatú városok belső életét. Szorosan kapcsolódva ehhez a célkitűzéshez, arra is törekedtem, hogy az egyes közösségeket körülvevő természeti környezet rekonstruálásával próbáljam meghatározni a városok gazdálkodását, amely – tudvalevően – determinálta azok belső életét.

---

nélkül megfelelnek a római érme standardjainak. Az érmekezdetől fogva túlnyomó részt latin köriratot találunk. Az egyes emissziós típusok datálása sem a helyi időszámítás szerint történik, hanem az egyes császárok uralkodási éve szerint. Vagyis az érme a császárok által betöltött tribunusi hatalom (*tribunicia potestas*) éveinek sorszám szerinti feltüntetésével készültek, néha megjelölve azt is, hogy a császár hányadik alkalommal töltötte be a consuli méltóságot. L. ehhez HEAD, *Historia Nummorum* (1911²) 752; továbbá, Sydenham nyomán, Thomas PEKÁRY: *Studien zur römischen Währungs- und Finanzgeschichte von 161 bis 235 n. Chr.*, *Historia VIII*, 4 (1959), 443–489; 452.

¹⁷³ Chrysispos és Aratos ábrázolása a portréjukat viselő érme elő-, illetve hátlapján látható: vö. F. IMHOOF-BLUMER: *Coin-Types of Some Cilician Cities*, *JHS XVIII* (1898), 161–181; 167 sk.

¹⁷⁴ L. ehhez HEAD, *Historia Nummorum* (1911²); 591 (Priéné); 606 (Samos); 634 (Kós); 616 (Knidos).

Az utóbbihoz főként a szekunder forrásokat (a görög és latin auktorok ide vágó közléseit) hasznosítottam,¹⁷⁵ kiegészítve ezeket a modern kori utazók földrajzi leírásaival. Az írásos forrásokból nyerhető információk mellett azonban olykor az egykori (Kr. e. II–I. – Kr. u. I–III. századi) regionális gazdálkodási viszonyok rekonstruálásához is több-kevesebb kiegészítéssel sokszor pedig nélkülözhetetlen segítséggel szolgáltak az érmék, és főként a feliratok.

A szekunder források (VI.4.)

Megannyi más esetben éppen az írásos források vizsgálata segíthet bennünket egy-egy kis-ázsiai régió gazdálkodásának és városi életének rekonstruálásához.

Terjedelmi okokból a gazdálkodásnál maradva, elsődlegesen az ún. szekunder források nyomán tudjuk például, hogy zömmel a mezőgazdasági áruterelés által előállított árucikkek voltak az anatóliai térség azon termékei, amelyek exportja révén a római Kis-Ázsia egyes területei bekapcsolódhattak a Birodalom kereskedelmének – a tágabban vett mediterrán térség egészét magában foglaló – rendszerébe. Az akkoriban is leginkább keresett termékek, a nyugat-kis-ázsiai partmentelléki területeiről származó minőségi borok, az első rendű olívaolaj, valamint a szárított füge¹⁷⁶ mellett az Anatóli-

¹⁷⁵ L. ehhez a lentebb következő szakaszt: *A szekunder források (VI.4.)*.

¹⁷⁶ A keleti és a nyugati Mediterráneumban egyaránt honos olíva, valamint annak kiegészítői, a füge és gránátalma a Levante térségében élő népek étkezésében ma is meghatározó gyümölcsnek számít, ahogy mindenkor fontos emberi tápláléknak számított. Mindhármat a búzával és az árpával, illetve a szőlővel együtt említik ezért már az Ószövetség könyvei is (1. küln. Jól 1,11; 12.). Jelentőségüket mutatja, hogy mindhárom gyümölcsfa ott szerepel az ideális haszonkertekről adott ókori leírásokban. Ott díszlenek már az Odysseia Alkinoos kertjéről adott leírásában (VII,112 skk.), majd a Kr. u. 200 körül keletkezett görög „pásztorregény”, Longos *Daphnis és Chloé* címet viselő művének egy másik „királyi kertet” bemutató részletében is (IV,2.).

– [2] A Kis-Ázsia egészén termesztett fügek közül a Maiandros völgyében, valamint attól délre, a Kariához tartozó Kaunos városát (Dalyan) környező síkságon növekvő fajták számítottak a legjobbnak és a legkeresettebbnek. A Maiandros alsó szakaszánál fekvő tágas síkságon kiterjedt fügeültetvények voltak már a klasszikus korban, majd a hellénizmus időszakában is. A folyó jobb partján, a *Maiandros mellettinek* nevezett *Magnésia* (Ortaklar) térségében például annyi füget termesztettek, hogy Kr. e. 201-ben, V. Philippos makedón uralkodó kis-ázsiai hadjárata idején Magnésia lakói, mivel nem rendelkeztek elegendő kenyérgabonával, fügével látták el a király élelmiszerben szükkölködő hadseregét (Polybios, XVI 24,9 [954] – ed. Dindorf – Büttner-Wobst). Vö. még ehhez Athénaios, III,15 – 78f.

ai-félsziget északi régiója jelentős mennyiségű fát (különösen hajóépítő- és építőfát) is szolgáltatott a Birodalomnak. A Pontos-Kappadokiai limes mentén állomásozó katonaság élelmiszerekkel való ellátását is részben a Kelet-Anatólia egyes térségeiben megtermelt borral és olívaolajjal oldották meg, illetve az ottani gabonával és fűgével biztosították.

A főként Nyugat-Kis-Ázsia partmelléki területein, illetve a kelet-ékei-tengeri szigeteken megtermelt bort és olívaolajat, kisebb hányadban pedig a szárított fűgét a hellénisztikus kor utolsó harmada óta Itáliába szállították.¹⁷⁷ Másik nagy felvevőpiacuk tradicionálisan Egyiptom volt,¹⁷⁸ amely klimatikus adottságai folytán csak részben alkalmas a jó minőségű bor készítéséhez felhasználható szőlő, és az elsőrendű olívaolaj sajtolására alkalmas bogyókat termő olajfa meghonosítására.

A bor és/vagy az olívaolaj mellett néhány város különösen keresetnek számító veteményei és a chórán termő más növények exportjából is jelentősebb jövedelmet szerzett. Ilyen volt például a kariai Knidos, amely hagymát,¹⁷⁹ írótoll készítésére alkalmas nádat,¹⁸⁰ meg orvosságok készítéséhez használt többféle növényi olajat¹⁸¹ szállított távolabbi vidékekre is.

Egy-egy kistérségen belül voltak speciális exportcikkék is. Ezek közé tartozott a keleti Égeikumiban fekvő Chios szigetének déli részén termelt mézgafajta, a *masztix*. Ezt a klasszikus antikvitás

időszakában gyógyszerként és kozmetikumok alapanyagaként, de legfőképpen egyfajta szájhigiénés szerként (fogápoló és lehetfrissítő rágógumiként) használták – ahogy a későbbi századokban is.¹⁸²

A Chioson előállított világos színű masztika az egyik legjobb minőségű terméknek számított az egész Római Birodalmon belül. Az itteni – „fehér” (beszárítása után zöldes aransárga) – masztikának fontja, vagyis mai súlymérték szerint egy 327,45 grammnyi egység, az idősebb Plinius szerint húsz denariusba került: Nat. hist. XII,36 [72].¹⁸³ Ez pedig nem kis összeg volt akkoriban. A Birodalom keleti felén egy, a szőlőskerti munkákban (szőlőhegyen) foglalkoztatott napszámos egy napi bére a Kr. u. I. század derekán négy sestertius, azaz egy denarius volt.¹⁸⁴

Emberek sokaságának adott megélhetést a Pamphyliához tartozó Selgé¹⁸⁵ környékén termő különleges balzsamcserje-fajta, a *styrax*,¹⁸⁶ vagy a Kilikia Tracheia hegyoldain növő sáfrány. A tenger felé néző hegyoldalokon nagy foltokban növő sáfrány a haszonfák mellett a Középső- (Kilikiai-) Taurusz-hegység egyik természeti kincse volt. Az ókorban is festőanyagként, fűszeres borok és orvosi kenőcsök esszenciájaként, ám akkoriban leginkább illatszerek készítésére használt sáfránynak (*Crocus sativus*) Kilikia volt a legfontosabb termőterülete (vö. Plin. Nat. hist. XXI,17 [31]).¹⁸⁷ Stra-

¹⁷⁷ A legjobb minőségűnek, mint fentebb mondtuk, a kaunoszi fűge számított. A Rhodos szigetével szemközt (az ázsiai kontinensen) fekvő *Kaunos* (Dalyan) chórán természetesen fűgét a római Köztársaság korának vége felé már magába Itáliába is szállították, ahol – mint a dél-itáliai Brundisium (ma Brindisi) kikötőjében – vándorló utcai árusoktól is meg lehetett vásárolni ezt a gyümölcsöt (Cicero, *De divinatione* [‘A jóslásról’] II,40 [84]). A nyugat-kis-ázsiai térség még a XX. század derekán is jelentős szárított fűge-exportot tudott felmutatni. A legkeresettebb fűgefajta ekkor főleg Izmir (Smyrna) környékén termelt bőségesen.

¹⁷⁸ A Nyugat-Kis-Ázsia partmelléki területeiről (Kolophonból), ill. a kelet-ékei-tengeri szigetekről (Lesbosról) Egyiptomba szállított – minőségi – borokhoz l. MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor* (1950), I,45. és II,806 sk.

¹⁷⁹ Plin. Nat. hist. XIX,32 [101]. – A Knidos környékéről származó hagymáról azt tartották, hogy – a más vidékekről származó hagymákkal szemben – ennek van a legkevésbé csípős szaga, és ezért (felvágásakor) legkevésbé ez könnyezteteti meg a szemet.

¹⁸⁰ Plin. Nat. hist. XVI,64 [157]. – Knidos környékén egyebekben sok nád termelt. Catullus a város környékét „nádasal borítottnak” (*harundinos*) nevezi: 36,13. A helyhez l. C. J. FORDYCE kommentárját: *Catullus: A Commentary* by C. J. F., Clarendon Press, Oxford, 1966 (1961), 181.

¹⁸¹ Vö. Plin. Nat. hist. XII,61 [132]; XIII,35 [114]; XV,7 [28]. és XXIII,45 [89].

¹⁸² Jelentős mértékben az itt termelt masztixnak köszönhetően (amelyet – főként lehetlet-illatosítóként – a szultáni hárem hölgyei számára Chios szigetéről szállítottak), az Oszmán Birodalom részeként (1566 után) hivatalosan Sakis Adassinak nevezett Chios előjogokat élvezett, s mint ilyen, a mindenkori válíde szultána birtoka volt.

¹⁸³ Vö. még Plin. Nat. hist. XXIV,74 [121].

¹⁸⁴ M. PRELL: *Sozialökonomische Untersuchungen zur Armut im antiken Rom – Von den Gracchen bis Kaiser Diokletian*, Stuttgart 1997, 177. Idézi Hans KLOFT: *Die Wirtschaft des Imperium Romanum*, Verlag Philipp von Zabern (Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken Welt), Mainz [am Rhein] 2006, 110.

¹⁸⁵ Ma Altinkaya vagy Altinkaya Köyü. Korábban használatos, ugyancsak modern kori elnevezése: Zerk.

¹⁸⁶ Vö. Strabón. XII 7,3 – 570 sq. – A hol Pisidiához, hol pedig Pamphyliához tartozó Selgé környékén termő különleges balzsamcserje-fajta (*styrax officinalis*), amelynek fáját füstölőszerként, de illatszerek készítéséhez is használták vö. küln. Theophrastos, *Historia plantarum* IX 7,3. és Plin. Nat. hist. XII,55 [125]; továbbá Hdt. 3,107. és Plutarchos, ‘Lysandros élete’ 28,8 [449d]. Rövid áttekintésben l. még BROUGHTON, *Roman Asia Minor* (1938), 614. és Andrew DALBY: *Empire of Pleasures. Luxury and indulgence in the Roman world*, Routledge, London–New York 2002 (2000); 167.

¹⁸⁷ A sáfrány gazdasági hasznosításához, általában véve l. HEHN, *Kulturpflanzen u. Haustiere* (1902?), 259–266; küln. 264. A klasszikus antikvitás időszakának sáfránytermő területe-

bón szerint a legjobb minőségű sáfrány Kilikia Tracheia hegyeinek egyes barlangszerű üregeiben terem (XIV 5,5 – 670 sq.).¹⁸⁸ A később Pompéiopolisnak nevezett Soloi (a mai Mersin városának részét képező Viranşehir) környékén előállított – elsőrangú – sáfrányolajról Athénaios is megemlékezik (XV,38 – 688e: *krokinon* [sc. myron]).

Más kis-ázsiai termékekhez – és iparcikkekhez – hasonlóan, a Kelet-Pontoszi-hegység északi lejtőin megtermelt mogyoró Egyiptomba is eljutott.¹⁸⁹

Munkámban kitértem más exportértékkel bíró, hasonló termékekre is. Az Anatóliai-félsziget területének jelentős részét elfoglaló tengerparti övezetekben természetesen a Kr. u. I–III. század során is természetett kultúrnövények, vagyis az ún. *mediterrán triász*¹⁹⁰ körébe sorolható növényfajták a gabonafélék (a búza, az árpa és a köles), valamint a szőlő-, az olíva és kiegészítőik (füge, gránátalma) játszották a legfontosabb szerepet. Egy-egy régió gazdálkodásán belül természetesen részletesebben is megvizsgáltam ezek gazdasági szerepét.

Könyvemben természetesen kitértem a tenger mentén élő lakosság megélhetését biztosító halászatra, így a tonhalak – a Márvány-tenger térségében, illetve a tengerszorosokban, majd a Fekete-tenger anatóliai partjai mentén – nagyban folytatott halászatára is.¹⁹¹

---

ihez, ill. a földközi-tengeri térség sáfrány-kereskedelméhez röviden I. Andrew DALBY fentebb már említett munkáját: *Empire of Pleasures. Luxury and indulgence in the Roman world*, Routledge, London–New York 2002 (2000); 167 sk.

¹⁸⁸ Hasonlóképpen szól erről Horatius is a sat. II 4,68-ban: *corycioque croco* (a Strabontól is említett kórykosi barlangban termő – első rangú – sáfrány: Strab. loc. cit.). Vö. még Columella, RR III 8,4; IX 4,4; továbbá Mart. III 65,2. és IX 38,5. – Nyugat-Kilikiaiban tett utazása során J. Th. Bent nem találta nyomát a Strabón által megjelölt helyen sáfránynak. Az angol kutató megjegyzi azonban, hogy a környező hegyvidéki területeken bőségesen megtalálható ez a növény. J. Theodore BENT: *A Journey in Cilicia Tracheia*, JHS XII (1891), 206–224; 213.

¹⁸⁹ L. ehhez L. C. WEST: *Phases of Commercial Life in Roman Egypt*, JRS VII (1917), 45–58; 52.

¹⁹⁰ Más megnevezéssel: mediterrán polikultúra: A kerti növények közül ide tartozik még a füge is. Napjainkig ívelő kultúrtörténetükhöz jó újabb áttekintés Victor HEHN: *Olive, Wein und Feige – Kulturhistorische Skizzen* (válogatás; szerk. Klaus von See et al.), Insel Verlag (Leipzig), Frankfurt am Main 1992. A görög-római korban természetett gabonafélékhez rövid áttekintésben I. Robert SALLARES: DNP 4 (1998), 1029–1038.has; s.v. *Getreide*.

¹⁹¹ A makrélafélék családjába tartozó tonhalak (*thynnoi*; rendszertani név: *Thynnus thynnus* L.) részben az Atlanti-óceánban, részben pedig a Földközi- és a Fekete-tengerben élnek, mindkét esetben vándorló életmódot folytatva. A zömmel az Atlanti-óceánban élő tonhalak évente, ivás idején, azonos korú halakból álló rajokban indulnak el a Földközi-tenger nyugati medencéjének vizei felé. Vonulási sebességük a negyven kilométert is

VII: Eredmények

A fentebb tárgyalt témákban – a kézirat (kötet) lektorainak megítélése szerint is – számos rész-eredmény született. Ezek részben cáfolják, részben megerősítik, helyenként pedig árnyalják a nyugati

---

eléri. A több ezer halból álló rajok az ókorban is áprilisban, vagyis az akkori hajózási idény kezdete után jelentek meg itt, majd részben továbbhaladtak a Fekete-tenger irányába. Ahogy napjainkban, úgy a klasszikus antikvitás idején is leginkább a júniusi hónap volt a partok közelében végbemenő ivás szokásos időszaka. Ezt követően a rajok egy része visszatér az Atlanti-óceán vizeibe. A tonhalak a partvonal alakulása és a tengerfenék domborzata következtében megszabott, előre kiszámítható útvonalon haladnak, s ez a görög-római időkben is nagyban megkönnyítette halászatukat. A tonhalak átlagos hosszúsága 1–3 méter között alakul, ám esetenként elérheti az 5,5 métert is. Súlyuk átlagosan 500–600 kilogramm, de fogtak már 12 mázsás példányokat is. Vagyis elsőrangú halászsákmányt jelentenek. Az észak-anatóliai térségben főként az egy méter hosszúságot és a huszonkét kilogrammos súlyt is elérő tonhalfajta, a *pelamys* vagy *pelamis* (*Sarda sarda*; vö. Athen. VI,109 – 319a) halászata volt az egyik legjövődélmezőbb tevékenység.

– [2] Az ókorban a tonhalat főként a Gibraltári-szorosban, valamint a Hellésponos és a Bosporos vizeiben halászták. De bőven jutott belőle a Márvány- és a Fekete-tenger déli partjainak vizeibe is: vö. Strab. VII 6,2 [320]. Ma főként a Szicília és a Tunézia között húzódó vizeken, az ún. Tuniszi-átjáróban gyakori a tonhalak – vonóhalás – halászata. Mérete miatt a tonhalat már az ókorban is többnyire hálóval fogták meg, majd sajátosan e halfajta elejtésére szolgáló módon, megszigonyozták (*thynnadzein*: vö. Aristoph. vesp. 1087.). Csak ezt követően raktároztak el a tonhalat – beszóva – a halászhajók fedélzetén. Sikeres halászatához nagyszámú legénység kellett és több halászhajó jelenléte volt szükséges. Az ivásra összegyűlt, majd onnan ismét rajokban elvonuló tonhalak esetében az ókorban május végétől október közepéig tartott a halászati idény: Aristot. hist. an. 599b; Plin. Nat. hist. IX,20 [53]. Esetenként az erre a célra alkalmas partszakaszokról is figyelhettek a tonhalrajok vonulását: vö. Strab. V 2,6 [223] és XVII 3,16 [834] (*thynnoskopeion*, illetve *thynnoskopia*: 'tonhal figyelő-hely').

– [3] A tonhalak változatos fajtáihoz, halászatához, vonulásukhoz és előfordulási helyeikhez (stb.) röviden I. Plin. Nat. hist. IX,17–20 [44–53], illetve Otto KELLER mára klasszikussá vált munkájának második kötetét: *Die antike Tierwelt, Bd. II: Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere* (usw.), Leipzig 1913 (változatlan utánnomásban: Hildesheim 1963); II, 382 skk. Újabban vö. még ehhez DNP 4 (1998), 528.has. (s.v. *Fischerei, Fischereigewerbe*: 527–229.) és Tønnes BEKKER-NIELSEN: *The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing*. In: *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region* (Black Sea Studies 2; The Danish National Research Foundation's/Centre for Black Sea Studies; szerk. T. Bekker-Nielsen), Aarhus 2005, 84–95; küln. 86; 89; 92 sk.

– [4] Különösen intenzív halászati tevékenységet folytattak a Márvány-tenger déli partján fekvő Kyzikos (ma az Erdek városa mellett fekvő kis település, Baliz) környéki vizeken. A Kyzikos térségében folytatott tonhal-halászat olyannyira jelentős volt, hogy azt érmeiken is megörökítették, a város halásza pedig ipartestületbe („céhbe”) tömörültek. Ez utóbbi feliratos említéséhez I. F. W. HASLUCK: *Unpublished Inscriptions from the Cyzicus Neighbourhood*, JHS XXIV (1904), 20–40; 32 (No. 43).

kutatás egyes megállapításait. A több mint másfél évtizedes kutatást eredményeként megjelent könyv a római Kis-Ázsia történetének átfogó vázlatát adja. 1074 lapos terjedelmével a szerző várakozása szerint a téma iránt érdeklődők számára egyfajta enciklopédia jelleggel szolgál.

VIII: A kézirat alapjául szolgáló (már megjelent könyv)

SZLÁVIK Gábor: *Görög városok a római Kis-Ázsiában: Gazdaság és társadalom, városi önkormányzat és tartományi igazgatás Kis-Ázsiában a keresztény közösségek megszilárdulásának idején* I–III kötet, Miskolc 2014;¹⁹² 1072 lap terjedelemben; három függelékkel, többek között a kötetben szereplő görög-római fogalmak jegyzékével, ill. kislexikon-jellegű magyarázatával (*Függelék „C”*: 902–914.), részletes bibliográfiával (931–1066.), valamint a témában való további tájékozódást elősegíteni hivatott terjedelmes jegyzetapparátussal. (A könyv megírásához felhasznált – válogatott – szakirodalom közlése a három kötet 1072 lapnyi terjedelméből 137 oldalt foglal el.)

– A három kötetes könyv (monográfia) a Miskolci Egyetemi Kiadó gondozásában jelent meg; ISBN 978-615-5216-57-2. Példányszám: 64.¹⁹³

IX: A könyv felhasználhatóságának köre, valamint – vélhető vagy valós – értékei

Munkám jelentőségét elsődlegesen az adja, hogy a hazai kutatás mindeddig nem foglalkozott a római Kis-Ázsia történetével. Közelebről az Anatóliai-félszigeten kialakított római tartományok igazgatástörténetével, valamint gazdaság- és társadalomtörténeti szempontú vizsgálatával. Egy, a fenti kérdésekre választ adni kívánó monografikus feldolgozás tehát (mint már korábban is utaltam rá¹⁹⁴) mindenképp hiánypótlónak tekinthető.

A téma iránti itthoni érdeklenség részben egy effajta munka megírásához szükséges könyvtári háttér szinte teljes hazai hiányával indokolható. Másrészt talán a téma kidolgozásához szükséges munka mennyisége is visszariaszthatta annak elvégzésétől az erre egyebekben hajlandóságot érző kutatókat.

A német nyelvterület országaiba évről évre elnyert ösztöndíjaim nélkül, az ottani intézetek és nagy könyvtárak gazdag könyvvállományának rendszeres használata nélkül részemről is lehetetlen lett volna ennek a témának a kidolgozása.¹⁹⁵ (A kézirat elkészítése során felhasznált monográfiák, cikkek és tanulmányok, feliratgyűjtemények és éremkatalógusok zöme ugyanis nem érhető el a magyarországi könyvtárakban.) Másrészt évente többször is ismétlődő kutatóútjaim során bőségesen volt időm arra, hogy elvégezzek egy ilyen nagyságrendű feladatot.

X.: Egy újabb, átdolgozott és bővített kiadás létjogosultsága

A könyv kéziratának végső lezárása öt eltelt időszakban, a 2014 késő tavasza óta eltelt három év során több jelentősebb munka is megjelent, amely a római uralom alatt álló Kis-Ázsia történetének valamely aspektusával foglalkozik. Ilyen például az, a Havva İŞKAN – Christof SCHULLER (et alii) szerkesztésében megjelent kötet, amely – ismét csak – egyetlen város történetének és régészeti emlékeinek bemutatására koncentrált: *Patara – Lykiens Tor zur römischen Welt* (Zaberns Bildbände zur Archäologie/Sonderbände der antiken Welt), [Verlag] Philipp von Zabern = WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt 2016. A Római Birodalom egykori területén folyó régészeti feltárásokat bemutató sorozat néhány más kötetéhez hasonlóan¹⁹⁶ ez is egy szerzői kollektíva¹⁹⁷ munkája.

Figyelemre méltó körülmény, hogy mind gyakoribbá válnak a több szerzős munkák a fentebb említett (esetenként¹⁹⁸ az *Orbis antiquus* alcímet is viselő) régészeti sorozaton belül. Ez önmagában

¹⁹⁵ Évente ismétlődő külföldi kutatóútjaim együttes időtartama egy adott évben legkevesebb három hónap volt. Olykor meghaladta a három hónapot. De mindezekről, bár más összefüggésben, szóltam már az *I.5.* szakaszban is.

¹⁹⁶ A római Kis-Ázsia vonatkozásában újabban I. Klaus RHEIDT (szerk.): *Aizanoi und Anatolien – Neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien* (Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie), [Verlag] Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2010.

¹⁹⁷ A kötet szerkesztésében, ill. megírásában a következő kutatók vettek részt: Havva İŞKAN–Christof SCHULLER–Şevket AKTAŞ–Denise REITZENSTEIN–Andrea SCHMÖLDER-VEIT–Mustafa KOÇAK.

¹⁹⁸ A Philipp von Zabern kiadó gondozásában megjelent, az antik világ bemutatására hivatott régészeti sorozat (a már említett *Sonderbände der antiken Welt/Zaberns Bildbände zur Archäologie*) azon kötetei esetében, amelyek egy-egy tartományt jelenítenek meg a Római Birodalmon belül.

¹⁹² A könyv lektora (az Anatóliai-félsziget történetét és földrajzi viszonyait egyaránt jól ismerő) Glaser Tamás volt, a történelemtudomány kandidátusa.

¹⁹³ Az impresszumban, tévesen, 46 példány van jelölve!

¹⁹⁴ L. ehhez a *II.5.* szakasz végén mondottakat.

véve is jól mutatja, hogy az újabban talált ércek és feliratok, valamint az újabb régészeti leletek nyomán jelentős mértékben gyarapodott anyag speciális szakértelmet kíván.

Könyvem tervezett második kiadásához visszatérve: a most már társszerzővel, közelebbről a régészeti leletek értelmezésében járatos szakemberrel együtt készített munkát – a könyv első kiadásának megjelenése óta eltelt időszak új kutatási eredményeit is megjelenítő javított és bővített kiadást – *Tartalomjegyzékkel* is ellátnám (A: Földrajzi nevek; B: Személynevek; C: Tárgymutató). Így az nemcsak most már a korszak és a térség megismeréséhez nemcsak nélkülözhetetlen, de könnyebben is kezelhető segédletként szolgálhatna a könyv az egyetemi hallgatók és a téma iránt érdeklődő olvasók számára. Az újabb, a második kiadásba beiktatott *Tartalomjegyzék*nek köszönhetően könnyebbé válna a munkán belüli keresések, illetve a visszakeresések folyamata is.

MEGJEGYZÉS I.: A jelen esetben is három kötetben megjelentetni kívánt könyv tervezett példányszáma *háromszáz*. Optimális esetben ez ötszáz példány körül alakul.

MEGJEGYZÉS II.: a korábban megjelent könyv csekély példányszáma okán (a három kötet mindössze hatvannégy példányban jelenhetett meg; az impresszum, tévesen, negyvenhat példányt jelöl) nem tudta ellátni ezt a feladatot. Értesüléseim szerint még a nagy közkönyvtárakban sem hozzáférhető.

FÜGGELÉKEK (XI–XII.)

XI.: A római Kis-Ázsia Kr. e. II. – Kr. u. I–III. századi történetét tárgyaló könyv tartalmi felépítése

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó – 13

Bevezetés – 17

ELSŐ RÉSZ: A KIS-ÁZSIAI TÉRSÉG ÉS TARTOMÁNYAI

Ázsia, Kis-Ázsia és Anatólia. – A kis-ázsiai térség megnevezései a klasszikus antikvitás századai-ban, majd a középkor idején (I.2.) – 135

A földrajzi háttér: Anatólia. – Régiók és regionális gazdálkodási formák a Kr. u. I–III. századi Kis-Ázsiában (I.3.) – 139

– I.3.A: Az Anatóliai-félszigetről általában (I.3.1.);

– I.3.B: Az Anatóliai-félsziget nagy földrajzi régiói (I.3.2–12.); Észak-Anatólia: a Fekete-tenger délnyugati (bithyniai) partmelléke (I.3.2.) és a Pontoszi-hegyvidék (I.3.3.); Közép- és Kelet-Anatólia: az Anatóliai-fennsík térsége az Örmény-magasföld nyugati feléig (I.3.4.); Dél-Anatólia: a Taurusz-hegyvidék (I.3.5.); Egy kiemelkedő jelentőségű kis-ázsiai régió: Nyugat-Anatólia – A Márvány-tenger melléke és az égei-tengeri partvidék (I.3.6.); A Márvány-tenger ázsiai partvidéke és az Anatóliai-fennsík nyugati pereméig terjedő (mysiai) hegyvidék (I.3.7.); Az Égei-tenger kis-ázsiai partvidéke és az Anatóliai-fennsík nyugati pereméig terjedő hegyvidék (I.3.8.); [átvezető rész] (I.3.9.); Kelet-Anatólia: az Örmény-magasföld törökországi része (I.3.10.); Délkelet-Anatólia: a Délkeleti-Taurusz-hegység és a Szír-arab tábla-vidék (I.3.11.); Visszapillantás és kitekintés: – A kis-ázsiai térség gazdálkodásának általános vonásai a római császárkorban: mezőgazdasági áruterelés és bányászat, textil- és kerámiaipar (I.3.12.)

MÁSODIK RÉSZ: A RÓMAI KIS-ÁZSIA TARTOMÁNYAINAK KIALAKÍTÁSA ÉS A TARTOMÁNYOK BELSŐ VISZONYAI

Bevezetés a második részhez – 373

A nyugat-kis-ázsiai térség és tartományai – 377

Asia provincia (II.1.1. és II.1.2.) – 379

Asia provincia kialakítása (II.1.1.) – 379

– A Köztársaság kori Asia tartomány – 386

Régiók és városok a császárkori Asia provinciában (II.1.2.) – 399

– A lakosság megoszlása a tartományon belül. Életmód, gazdálkodás és népességi viszonyok (II.1.2.3.); Egy meghatározó jelentőségű térség a tartományon belül: Iónia (II.1.2.4.); Keresztény közösségek Asia provinciában (II.1.2.5.)

Pontus et Bithynia kettős tartomány és a tartományon kívül eső

provincia-csoport, az ún. pontoszi eparchiák (II.2.) – 464

– [Bithynia és Pontus; általános bevezetés (II.2.1.)]; A tartományszervezés kezdetei: a pompeiusi provincia (II.2.2.); Pontus et Bithynia kettős tartomány nyugati fele, Bithynia (II.2.3.); Pontus et Bithynia kettős tartomány keleti fele, Pontus és az ún. pontoszi eparchiák (II.2.4.); Bithynia városi

közösségeinek mindennapjai: Dión Chrysostomos ún. bithyniai beszédei és az ifjabb Plinius Traianus császárral folytatott levélváltása (II.2.5.); Egy római tartomány igazgatásának mindennapjai: az ifjabb Plinius Pontus-Bithynia-i megbízatása (II.2.6.)

Lycia és Pamphylia kettős tartomány (II.3.) – 523

– A Lykia–Pamphylia kettős tartományt alkotó három nagy területi egység: Lykia, Pamphylia és Pisidia (II.3.2–10.); Lykia (II.3.3–7.); Pamphylia (II.3.8.); Pisidia (II.3.9.); Az önkéntes akkulturáció egy példája a görög-római világon belül: Lykia (II.3.10.); Lykia–Pamphylia kettős tartomány kialakítása (II.3.11–12.); Lycia et Pamphylia provincia a tartományi igazgatás rendszerében (II.3.13–14.); Szövetési városok hálózata egy római tartományon belül: a lykiai koinon (II.3.15–20.); Néhány jelentősebb városi közösség Lycia et Pamphylia provinciában: métropolisok és más nagyvárosok (II.3.21.); Vezető családok Lykia–Pamphylia kettős tartományban. A lokális elit vagyonának egyik megjelenítési formája és a városon belüli pozíciók megőrzésének egyik eszköze, a közcélú jótékonykodás. A lykiai és a pamphyliai tartományrész vezető családjainak kölcsönös kapcsolatai (II.3.22–25.); A Lykiai Közösséghez való tartozás megjelenítésének egyik sajátos formája: a patrisnak juttatott adományok mellett a koinont alkotó más városok lakóira is kiterjesztett közcélú jótékonykodás (II.3.26.); Egy gazdag lykiai jótévő, a rhodiapolisi Opramoas (II.3.27.); Még egy gazdag lykiai jótévő, a Kyaneaiból való Iason (II.3.28.); Két helyi jótévő Lykiában: az oinoandai C. Iulius Démostenés és Iulius Lucius Pilius Euaréstos (II.3.29–30; 31.); A helyi kultuszok és a hellénizmus eszméinek együttes ellenállása a kereszténységgel szemben: a keresztény hit lassú térnyerése Lykia et Pamphylia provincia területén (II.3.32.)

A közép- és kelet-kis-ázsiai térség és tartományai – 596

Galatia provincia és kapcsolatos részei: Kelet- és Délkelet-Phrygia,

Pisidia, Isauria és Lykaonia (II.4.) – 600

– Egy soknevű adminisztratív egység a római Közép-Anatóliában: a Galatia, majd Galatia–Cappadocia provincia állományába tartozó területek és nevesítésük az irodalmi forrásokban és a feliratokon (II.4.2–3.); Egy kelta nyelvi sziget Kis-Ázsia közepén: Galatia (II.4.); Törzsfők és tetrarchák: a kis-ázsiai kelták törzsi szervezete Cn. Pompeius keleti rendezésének idején (II.4.5.);

Galatia a kései Köztársaság korában: Déiotaros, az ifjabb Kastór és Amyntas királysága (II.4.6.); Egy új augustusi provincia Kis-Ázsiában: Galatia. A tartomány kialakítása. Veterán-telepítések és a homonadeis elleni háború (II.4.7–10.); A homonadeis elleni háborút követő rendezések a tartományon belül. Galatia és Galatia–Cappadocia helye és jelentősége a római provinciális igazgatás rendszerében (II.4.11.); Egy sajátos igazgatási modell: a törzsi alapokon létrehozott városi szervezet a keltáktól lakott Galatiában (II.4.12.); A falusi Közép-Anatólia világa: a császári és a magánbirtokok (II.4.13.); A Galata tartomány déli eparchiái: Pisidia, Lykaonia és Isauria (II.4.14.); A kereszténység elterjedése Galatia provinciában. A heretikus aszkézis lykaoniai példái és az orthodoxia (II.4.15.)

Kappadokia és kapcsolatos részei: az ún. pontosi eparchiák és Armenia minor (II.5.) – 654

– Egy késő-hellénisztikus királyság Kelet-Anatóliában: Kappadokia (II.5.4–7.); Cappadocia in formam provinciae redacta – egy „áruló” király és a tartomány szervezés kezdetei (II.5.8–9.); A tartomány. Gabonaföldek, nyájak és bányák: Kappadokia gazdasága és természeti kincsei (II.5.10–11.); Területi változások a közép- és kelet-anatóliai térség tartományi igazgatásában: Cappadocia, Galatia–Cappadocia és Cappadocia provincia. A kappadokiai tartomány kapcsolatos részei: Armenia minor és az ún. pontosi eparchiák (II.5.12–13.); Városi közösségek a római Kappadokiában (II.5.14–20.); Hellénizálódás és romanizáció a Kr. u. I–III. századi Kappadokiában (II.5.21.); Kappadokia és a kereszténység (II.5.22.)

Kilikia (II.6.) – 689

– A tartomány kialakítása. A pompeiusi rendezés előtti és a pompeiusi rendezés utáni Cilicia provincia (II.6.7–9.); Egy helyi dinasztia Kelet-Kilikiaiban: Tarkondimotos királysága (II.6.10.); Egy papi igazgatás alatt álló nyugat-kilikiai terület, Olba (II.6.11.); A „két Kilikia” a kései Köztársaság idején és a Iulius-Claudiusok uralkodásának időszakában (II.6.12.); A Vespasianus alatti és a Vespasianus utáni Cilicia provincia (II.6.13–22.)

HARMADIK RÉSZ: „SZABADSÁG IDEGEN FENNHATÓSÁG ALATT” – AZ ÖNKORMÁNYZATÚ VÁROSOK A RÓMAI KIS-ÁZSIAI TARTOMÁNYI IGAZGATÁSÁNAK RENDSZERÉBEN. A VÁROSOK BELSŐ VISZONYAI

– (1) Polis és Imperium. A császár, a tartományok, a városok Aelius Aristeidés „Róma-

beszédének” tükrében; (2) Görög város a római Keleten: polis és chóra. Az önkormányzatú város és vidéke mint adminisztratív egység; (3) Az önkormányzatú városok „szabadsága” és önállósága”: a szabadság korlátai; (4) Az önkormányzatú városok „szabadsága” és „önállósága”: az önállóság korlátai; (5) Az elvi önállóság két tényleges korlátja a túlköltekezés és a korrupció. Egy neuralkikus pont: a városok pénzügyei; (6) A városok igazgatásának tágabb színtere: a tartomány; (7) A provinciák igazgatásának során elkövetett hivatali visszaélések egy jellegzetes példája: a korrupció; (8) A tartományok központi igazgatásának anomáliái: császári megbízottak és császári helytartók egy senatusi igazgatás alatt álló tartományban (A példa: Pontus et Bithynia provincia); (9) Egy görög tartomány a római Keleten: Asia provincia. A tartomány igazgatása; (10) Asia provincia városi közösségeinek jogállása; (11) A városi vezető réteg és a városok belső helyzete a római Kis-Ázsiában. A helyi közfunkciók betöltésére korlátozott polgári becsvágy és egy, a lokális elit képviselőitől elvárt közösségi magatartásforma, a közcélú jótékonykodás; (12) A tartományi városok vezető rétegének viszonyulása a római hatalomhoz; (13) A rhétorok szerepe a városok belső életében; (14) Társadalmi ellentétek a városokon belül: „éhséglázadások” és tüntetések; (15) Az akkulturáció egy különösen sikeres eleme a Birodalmon belüli Keleten: a gladiátori játékok; (16) A római uralom „értelmiségi” kritikájának egy kis-ázsiai példája: a gladiátori játékok elítélése.

FÜGGELÉK „A” és „B”

Függelék „A”: Róma császárai és a görög városok – 849

– A kis-ázsiai közösségeknek nyújtott császári támogatás egy példája: a természeti katasztrófától sújtott városok számára biztosított pénzügyi segítség; A kis-ázsiai polisoknak juttatott uralkodói támogatás egyéb formái: vízvezetékek építése és gabonaosztás. Egy philhellén uralkodó: Hadrianus.

Függelék „B”: Egy alternatíva: a kereszténység – 862

– *B.2*: Egy elmaradott régió szerepvállalása a kor vallási mozgalmában: Közép-Phrygia montanizmus – 866

Utószó – 891

FÜGGELÉK „C”

A földrajzi nevekben előforduló török fogalmak – 893

A könyvben szereplő fontosabb földrajzi nevek mai elnevezése – 895

A kötetben szereplő latin praenomenek (a személynevekben használt „keresztnevek”) feloldása – 901

A könyvben gyakrabban használt görög és latin fogalmak magyarázata – 902

A kis-ázsiai, vagy a római kori Kis-Ázsiát érintő fontosabb események időrendi áttekintése – 915

A GYAKRABBAN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Rövidített formában hivatkozott ókori szerzők és műveik – 931

Egyéb rövidítések – 928

A szakirodalmi rövidítések jegyzékét l. a következő rész elején!

VÁLOGATOTT IRODALOM

A gyakrabban használt szakirodalmi rövidítések jegyzéke és a rövidített formában hivatkozott irodalom – 931

A könyv megírásához felhasznált további (válogatott) irodalom – 946

Másodlagos közlések alapján felhasznált és hivatkozott irodalom – 1063

Internetes linkek – 1066

TÉRKÉPEK

(1) Kis-Ázsia főbb területi egységei a Kr. u. III. században – Áttekintő térkép – 1067

(2) Kis-Ázsia legjelentősebb városi közösségei a Kr. u. III. században – Áttekintő térkép – 1068

(3) Tartományi határok és tartományi székhelyek a római Kis-Ázsiában az Antoninusok uralkodásának idején – 1069

(4) Nyugat-Kis-Ázsia az Antoninusok idején – 1070

(5) Közép- és Kelet-Kis-Ázsia az Antoninusok idején – 1071

Rövidítések (XII.)

Rövidített formában közölt ókori szerzők

- Ael. Arist. – Aelius vagy Ailios Aristeidés
 Aristoph. av. – Aristophanés, *Aves*¹⁹⁹ (*Ornithes*)
 [‘Madarak’]
 Aristoph. vesp. – Aristophanés, *Vespae* (*Sphékes*)
 [‘Darazsak’]
 Aristot. hist. an. – Aristotelés, *Historia animalium*
 [‘Állatan’]
 Aristot. polit. – Aristotelés, *Politika*
 Athen. – Athénaios, *Deipnosophistai* [‘Lakomázó bölcsek’]
 Dig. – *Digesta*
 Dion Chrys. – Dión Chrysostomos
 Hdt. – Hérodotos
 Mart. – Martialis
 Mart. Pionii et soc. – *Martyrium Pionii et socii*
 [‘Pionios (presbiter) és társai szenvedéstörténete’]²⁰⁰
 Mart. Polyc. – *Martyrium Polycarpi*²⁰¹ [‘Polykarpios (smyrnai püspök) szenvedéstörténete’]
 Paus. – Pausanias, *Graecae descriptio/Hellados perihégésis* [‘Görögország leírása’]
 Philostr. vit. Sophist. – Philostratos, *vitae Sophistarum/bioi Sophistón* – ed. Kayser [‘A szofisták életrajzai’]
 Plin. epist. – Plinius minor, *Epistulae* [Ifjabb Plinius, Levelek]

¹⁹⁹ A hivatkozásoknál ennek a görög nyelven íródott műnek a címét többnyire latin fordításban szokták idézni, ahogy a legtöbb görög szerző művének esetében is.

²⁰⁰ Vö. ehhez Louis ROBERT: *Le Martyre de Pionios, pretre de Smyrne*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1994; továbbá E. Leigh GIBSON: *Jewish Antagonism or Christian Polemic – The Case of the Martyrdom of Pionius*, *JECS* 9,3 (2001), 339–358. – L. még a következő, a 201. sz. jegyzetet.

²⁰¹ Újabbban l. ehhez Otto ZWIERLEIN: *Die Urfassungen der Martyria Polycarpi et Pionii und das Corpus Polycarpianum. Bd. 1: Editiones criticae; Bd. 2: Textgeschichte und Rekonstruktion. Polycarp, Ignatius und der Redaktor Ps.-Pionius* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte; 116,1 und 116,2), Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin 2014.

Plin. Nat. hist. – Plinius (maior), *Naturalis historia* [(Idősebb) Plinius, ‘Természettudomány’]

Plut. mor. – Plutarchos, *Moralia/Éthika* (*synggrammata*) [78 különféle témájú értekezés; főként erkölcsi, filozófiai és állambölcseleti kérdéseket taglaló írások gyűjteménye]

Polyb. – Polybios

Strab. – Strabón, *Geographika*

Rövidített formában közölt forráskiadványok, illetve könyvsorozatok és periodikák

- AE – L’Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l’antiquité romaine. Paris 1889–
 AJA – American Journal of Archaeology. Second series. Princeton 1897–
 AJPh – The American Journal of Philology. Baltimore 1880–
 Anat. St. – Anatolian Studies. British Institute at Ankara. Ankara 1951–
 ANRW – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt – Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Teil II.: Principat (szerk. Wolfgang Haase és Hildegard Temporini), Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin–New York 1972–
 ANRW II 7,2 (1980) – ANRW II 7,2: *Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: griechischer Balkanraum; Kleinasien [Forts.])*. Szerk. Hildegard Temporini, Walter de Gruyter [Verlag/Publisher], Berlin–New York 1980.
 Asia Minor Studien – Asia Minor Studien, hrsg. von der Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn; Bde. 1 (1990) – 72 (2014).
 BMC, Emp. – British Museum Coins: British Museum Catalogue of Coins of the Roman Empire, London 1923; I–V by H[arold] Mattingly; VI by R. A. G. Carson.²⁰²
 Bull. corresp. hell. [BCH] – Bulletin de correspondance hellénique. École Française d’Athènes. Athènes 1877–
 CIG – Corpus inscriptionum Graecarum (Ed. auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae) I–IV; V [= IV.3.]: Index (A[ugust] Boeckh et alii), Berlin 1828–1877.

²⁰² Vö. BMC – British Museum Coins: Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphylia and Pisidia, London 1897; ed. George Francis Hill.

- CIL – Corpus inscriptionum Latinarum I–XVI sq; Berlin 1863–
- CPh – Classical Philology. Chicago 1906–
- EA – Epigraphica Anatolica. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens, Bonn (Dr. Rudolf Habelt Verlag) 1983–
- DNP – Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike; Szerk. H. Cancik – H. Schneider – M. Landfester et alii; Bde. I–XVI, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar 1996–2003. Supplementbände: I (2004) – XI (2016)–
- Gephyra – Gephyra: Journal for the Ancient History and Cultures of the Eastern Mediterranean. Istanbul (Akdeniz University) 2004–
- IG – Inscriptiones Graecae²⁰³
- IG XII,1 – Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum. Fasc. 1: Inscriptiones Rhodi, Chalces, Carpathi cum Saro, Casi (szerk. Friedrich Hiller von Gaertringen), Berlin 1895.
- IG XII,2 – Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum. Fasc. 2: Inscriptiones Lesbi, Nesi, Tenedi (szerk. William [R.] Paton), Berlin 1899.
- IGRR – Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I–IV: edd. R[ené] Cagnat et G. Lafaye (Vol. IV); Paris 1911–1927 (változtatlan újranyomásban: Roma 1962–1964).
- IK – Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien (hrsg. von Österreichischen Akademie der Wissenschaften, der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften), Dr. Rudolf Habelt Verlag, Bonn Bd. 1 (1972) – Bd. 69 (2014)²⁰⁴–
- ILS – Inscriptiones Latinae selectae; Bde. I–III, ed. Hermann Dessau, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1892–1916 (változtatlan utánnomásban: Berlin 1954–1955).
- JECS – Journal of Early Christian Studies. Baltimore, MA[ryland] (John Hopkins University Press) 1993–
- JHS – The Journal of Hellenic Studies. London 1880 –
- IstForsch – Istanbulischer Forschungen. Hrsg. vom Deutschen Archäologischen Institut; Abteilung Istanbul. Tübingen. Bde. 1 (1932) – 55 (2016).
- IstMitt – Istanbulischer Mitteilungen. Hrsg. vom Deutschen Archäologischen Institut; Abteilung Istanbul. Berlin/Tübingen. Heft 1 (1933) –
- KIP – Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike in fünf Bänden (Bde. I–V.); Szerk. Konrat Ziegler és Walther Sontheimer et alii, Deutscher Taschenbuch Verlag, München Stuttgart 1979² (1975; [1964–1975]).
- MAMA – Monumenta Asiae Minoris antiqua. Publications of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor, Vols. I–XI, Manchester–London 1928–2013–
- MERKELBACH–STAUBER, Steinepigramme Bd. 2: *Die Nordküste Kleinasiens* (2000) – Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*; Bd. 2: *Die Nordküste Kleinasiens (Marmarameer und Pontos)*, K. G. Saur Verlag, München–Leipzig 2000.²⁰⁵
- OGIS – Orientis Graeci inscriptiones selectae/Supplementum Sylloges inscriptionum Graecarum; ed. Wilhelmus Dittenberger, Bde. I–II., S. Hirzel [Verlag], Lipsiae/Leipzig 1903–1905. (Változtatlan utánnomásban: Olms [Verlag], Hildesheim 1986.)
- Peter. Mitt. – Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt. Gotha 1855–1937 (Justus Pethes [Verlag])
- PIR – Prosopographia imperii Romani saeculi I, II, III; pars III P–Z. (Ed. consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussiae). Szerk. P. von Rohden – E. Klebs – H. Dessau et alii, Berlin–Leipzig 1897–1898 (változtatlan utánnomásban: 1978).
- PIR² – Prosopographia imperii Romani saec. I–III; Második kiadás. Szerk. E. Groag – A. Stein – L. Petersen – K. Wachtel et alii, ill. W. Eck – M. Heil – J. Heinrichs – K. Wachtel et alii, Berlin–Leipzig,²⁰⁶ majd Berlin–New York²⁰⁷ (itt: Walter de Gruyter [Publisher]) 1933–2015.
- PME – Prosopographia militarium equestrium/ quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum. Szerk. H. Devijver et alii (Opus editum auxiliante Collegio Academico Belgio, quod appellatur «Universitaire Stichting van België»), Univer-

²⁰³ Vö. ehhez Walter AMELING: *Inscriptiones Judaicae Orientis; Band II: Kleinasien* (Texts and Studies in Ancient Judaism/Texte und Studien zum Antiken Judentum 99), Mohr Siebeck Verlag, Tübingen 2004.

²⁰⁴ A sorozat kötetei többnyire egy városi közösségen belül, illetve annak territóriumán talált feliratokat közölnek. Ritkábban tartalmazzák egyes földrajzi régiók vagy kistérséget alkotó több város feliratait.

²⁰⁵ Az öt kötetből álló sorozat (*Steinepigramme aus dem griechischen Osten*; Bde. 1–5) egyes kötetéhez l. fentebb a 22. sz. jegyzetet.

²⁰⁶ PIR²: Partim consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Regiae Borussiae editum. Partim consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Rei Publicae Democraticae Germanicae editum (Pars VI: P). Editio altera.

²⁰⁷ PIR²: Pars VII/fasc. 2 (S; 2006 november); Pars VIII/fasc. 1 (T; 2009 május); Pars VIII/fasc. 2 (U/V–Z; 2015 október).

- sitaire Pers Leuven, Pars I (1976) – Pars secunda: *Litterae L–V/Ignoti–Incerti* (1977); Pars III: Indices; Pars IV: Supplementum 1 (1987); Pars V: Supplementum 2 (1993); Pars VI: Laterculi alarum – cohorti – legionum (2001; edd. S. Demougin–M.-Th. Raepsaet-Charlier).
- RACH – Reallexikon für Antike und Christentum (Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften), Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart Bd. 1 (1950) – Bd. 26 [s.v. Nymphen – Pegasus] (2015)²⁰⁸–
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung; Szerk. A. F. Pauly – G. Wissowa – W. Kroll et alii, Stuttgart 1890–1978 (66 Halbbände, 15 Supplementbände); 1980 Register(band).
- R.E.C.A.M. – Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor (közelebről l. itt ehhez küln. D. H. FRENCH, S. MITCHELL és A. R. R. SHEPPARD az Anatolian Studiesben [Anat. St.] megjelent közleményeit).²⁰⁹
- REG – Revue des Études Grecques. Paris 1888–
- RIC – The Roman Imperial Coinage, 1923–; Vols. I–IV by H. Mattingly – E. A. Sydenham; Vol. V: P. Webb; Vol. VI: C. H. V. Sutherland; Vol. VII: P. Brunn.
- SEG – Supplementum epigraphicum Graecum, edd. J. J. E. Hondius – M. N. Tod – R. Robert et alii; később A. G. Woodhead, majd H. W. Pleket – R. S. Stroud – A. Chaniotis et alii, Leiden, majd Amsterdam 1923–
- TAM – Tituli Asiae Minoris, hrsg. von den Wiener Akademie der Wissenschaften/von der Kleinasiatischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (szerk. E. Kalinka et alii), Bde. I–V,3, Wien 1901–2007; vö. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris; Bde. 2/1 (1966) – Bd. 28 (2017)²¹⁰–
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn (Dr. Rudolf Habelt Verlag) 1967–
- Rövidített formában hivatkozott irodalom**
- BODENHEIMER, The Geographical Journal 101,1 (1942), 32–34. – F[ritz] S[himon] BODENHEIMER: *A Note on the Tuz Çölü*, The Geographical Journal 101,1 (1942), 32–34.
- BRANDT–KOLB, Lycia et Pamphylia (2005²) – Hartwin BRANDT – Frank KOLB: *Lycia et Pamphylia: Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasiens*, Verlag Philipp von Zabern (Orbis Provinciarum), Mainz am Rhein 2005².
- BROUGHTON, Roman Asia Minor (1938) – T[homas] R[obert] S[hannon] BROUGHTON: *Roman Asia Minor*. In: Tenney Frank (szerk.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, Vols. I–V,²¹¹ The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1933–1940 (változatlan utánnymásban: Pageant Books, Inc., Paterson, New Jersey 1959), Vol. IV: Africa, Syria, Greece, Asia Minor (1938), 499–918.
- DESIDERI, Dione di Prusa (1978) – Paolo DESIDERI: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell’ impero Romano* (Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV), Casa Editrice G. D’Anna, Messina–Firenze 1978.²¹²
- "Handbook of Asia Minor I" (1919) – Naval Staff/Intelligence Department, *A Handbook of Asia Minor*, Volume I: General; July, 1919.²¹³
-
- LAY – Georg PETZL: *New Religious Texts from Lydia* (Österreichische Akademie der Wissenschaften/Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse Bd. 497/Kleinasiatische Kommission/Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris: Nr. 28), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2017.
- ²¹¹ A szokásos rövidítéssel: ESAR.
- ²¹² Rec. C. P. Jones, Phoenix 34 (1980), 170–173. – Több hasznos kiegészítéssel, ugyancsak olasz kutatótól, a témához l. még Aldo BRANCACCI: *Rhetorike Philosophousa – Dione Crisostomo nella cultura antica e bizantina* (Elenchos: collana di testi e studi sul pensiero antico diretta da Gabriele Giannantoni, n. XI), Bibliopolis, Edizioni di Filosofia e Scienze, Napoli 1985.
- ²¹³ Mint könyvemben is említettem, több, számomra érdeketlen szempontot részletezően megjelenítő előadása miatt a Handbook-sorozat további kötetei csak kevésbé voltak használhatóak a római kori Kis- Ázsia természetföldrajzi viszonyainak és kommunikációs kapcsolatainak a bemutatásához. L. pl. a Kilikiai-kapun át vezető útvonal leírását. In: *A Handbook of Asia Minor*, Volumen IV. Part 2: Cilicia, Antitaurus, and North Syria (Prepared on behalf of the Admiralty and the War Office), May 1919, Naval Staff/Intelligence Department; 55 skk. és küln. 238–244 (Roads and tracks; Route 24: Tarsus–Bazantay Khan, 47 miles).

²⁰⁸ Megannyi hasznos kiegészítéssel l. ehhez Charles és Luce PIETRI (szerk.): *Die Geschichte des Christentums. Religion-Politik-Kultur*, Bde. 1–3: Altertum. Ungekürzte Sonderausgabe, Herder [Verlag], Freiburg–Basel–Wien, 2003–2005 (francia eredeti: Paris I: 2000; II: 1995; III: 1998). – Bd. 1: *Die Zeit des Anfangs (bis 250)*; Bd 2: *Das Entstehen der einen Christenheit (250–430)*; Bd 3: *Der lateinische Westen und der byzantinische Osten (431–642)*.

²⁰⁹ Vö. ehhez RECAM II – Stephen MITCHELL (with assistance of David FRENCH and Jean GREENHALGH), *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II. The Ankara district: the inscriptions of North Galatia*, BAR International Series – 135 (British Institute of Archaeology at Ankara No. 4), Oxford 1982.

²¹⁰ A TAM kiegészítő köteteinek részeként (*Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris*) legutóbb megjelent Hasan MA-

- HEAD, *Historia Nummorum* (1911²) – Barclay V. HEAD: *Historia Nummorum: a manual of Greek numismatics* (assisted by G. Hill, G. MacDonald, and W. Wroth). New and enlarged edition, Clarendon Press, Oxford 1911².
- HEHN, *Kulturpflanzen u. Haustiere* (1902⁷) – Victor HEHN: *Kulturpflanzen und Haustiere im Ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa – Historisch-linguistische Skizzen*. Siebente Auflage (1870¹)/neu herausgegeben von O. Schrader/mit botanischen Beiträgen von A. Engler, Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin 1902.
- HÜTTEROTH, *Türkei* (1982), Wolf-Dieter HÜTTEROTH, *Türkei – Wissenschaftliche Länderkunden* Bd. 21, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1982.²¹⁴
- KOKKINA, *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis* (2000) – Christina KOKKINA: *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis. Euergetismus und soziale Elite in Lykien*, *Antiquitas*; Reihe 3: Abhandlungen zur alten Geschichte, Bd. 40 (2000).
- MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor I. és II* (1950) – David MAGIE: *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ* Vols. I–II; Vol. I: *Text*; Vol. II: *Notes*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey [– Geoffrey Cumberlege, London, Oxford University Press, Oxford] 1950.²¹⁵
- MAREK, *Kleinasien* (2010) – Christian MAREK: *Geschichte Kleinasiens in der Antike* (unter Mitarbeit von Peter Frei), Verlag C. H. Beck, München 2010.
- MEIGGS, *Trees and Timber* (1982) – Russel MEIGGS: *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford University Press, Oxford 1982.
- MERKELBACH–STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. I: Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilion* (1998) – Reinhold MERKELBACH – Josef STAUBER: *Steinepigramme aus dem griechischen Osten; Bd. I: Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilion*, B. G. Teubner [Verlag] Stuttgart–Leipzig 1998.
- MERRIAM, *Regional Geography* (1926) – G. P. MERRIAM: *The Regional Geography of Anatolia*, *Economic Geography* 2,1 (1926), 86–107.²¹⁶
- PILHOFER, *Romanisierung in Kilikien?* (2006) – Susanne PILHOFER: *Romanisierung in Kilikien? – Das Zeugnis der Inschriften* (Quellen und Forschungen zur Antiken Welt), Herbert Utz Verlag, München 2006.
- ROBERT, *Villes d'Asie Mineure* (1962²) – Louis ROBERT: *Villes d'Asie Mineure – Études de géographie ancienne* (Études orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul sous la direction de M. Albert Gabriel, fasc. II), de Boccard [Éditeur], Paris 1962² (1935).²¹⁷
- ZUIDERHOEK, *The Politics of Munificence* (2009) – Arjan ZUIDERHOEK: *The Politics of Munificence in the Roman Empire – Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor* (Greek Culture in the Roman World), Cambridge University Press, Cambridge 2009.²¹⁸

Egyéb rövidítések

- Bd. – Band [kötet]
 Bde. – Bände [kötetek]
 c. – caput [fejezet; alfejezet – görög vagy latin nyelven íródott műben]
 Ch., ill. Chr. – chapter vagy chapitre [fejezet]
 col. – columnna [hasáb; feliraton]
 fig. – fragmentum [töredék]

²¹⁴ Vö. ehhez Wolf-Dieter HÜTTEROTH – Volker HÖHFELD: *Türkei* (Wissenschaftliche Länderkunden), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2002 (második, teljesen átdolgozott kiadás. Jegyzetapparátus nélkül, egy szélesebb körű, nem szakmai olvasóközönség igényeit szem előtt tartó közlési móddal).

²¹⁵ A Magie könyvéről írott számos recenzió közül az alábbiakat emelném ki: M. GRANT, *The English Historical Review* Vol. 67, No. 262 /1952/, 79–83; továbbá. T. R. S. BROUGHTON, *The American Historical Review* 57,2 /1952/, 417–420. és J. H. OLIVER, *AJPh* 72,2 /1952/, 198–201. (Magyar nyelven I. SZEPESSY Tibor recenzióját: *AntTan* [Antik Tanulmányok] 1,4 /1954/, 318 sk.).

²¹⁶ Vö. Sirri ERINÇ – Necdet TUNÇDILEK: *The Agricultural Regions of Turkey*, *Geographical Review* 42,2 (1952), 179–203.

²¹⁷ Vö. Louis ROBERT (– Jean ROBERT): *Hellenica – Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Tomes I–XIII, Limoges – Paris 1940–1965. – L. ehhez http://www.maisonneuve-adrien.com/collections/coll_hellenica.htm (az egyes kötetek tartalmi mutatóival).

²¹⁸ Néhány további kiegészítéssel és pontosítással l. ehhez uő. (= Arjan ZUIDERHOEK): *Oligarchs and Benefactors. Elite Demography and Euergetism in the Greek East of the Roman Empire*. In: Onno M. van Nijf – Richard Alston (szerk.), *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*, Peeters [Publishers], Leuven–Paris–Walpole, Ma[ssachusetts] 2011; 185–195 (Ch. 7).

– Mindezek közösségi hátteréhez l. ugyancsak ő, Arjan ZUIDERHOEK: *The Ancient City*, Cambridge University Press, Cambridge 2016.

- ed. – edidit [a – görög vagy latin nyelvű – szöveget kiadta, illetve közölte]
edd. – ediderunt [a – görög vagy latin nyelvű – szöveget kiadták, illetve közölték]
ed. vagy edd. – edited by. A könyvet kiadta/kiadták, illetve a kötetet szerkesztette/szerkesztették
et al. – et alius [és más; kiadvány szerkesztőtársának feltüntetésénél]
et alii – [és mások; kiadvány szerkesztőtársainak vagy társszerzőinek feltüntetésénél]
fasc. – fasciculus [füzet – valójában kisebb terjedelmű, egy-egy résztémát feldolgozó könyv; egy kiadványsorozaton belül. Vö. Heft., ill. fascicule [francia], fascicle [angol]
has. – hasáb (könyvben; két függőleges részre osztott szedéstükör)
Heft – [füzet – valójában kisebb terjedelmű, egy-egy résztémát feldolgozó könyv; egy kiadványsorozaton belül. Vö. Beiheft: kiegészítő vagy pótfüzet]
hrsg. – herausgegeben von (ez után egy vagy több név következik). [A könyvet kiadta/kiadták, illetve a kötetet szerkesztette/szerkesztették]
Kap. – Kapitel [fejezet]
lin. – linea vagy lineae. Itt: sor vagy többnyire sorok egy-egy – görög vagy latin nyelvű – feliraton
loc. cit. – loco citato [az idézett helyen]
N. F. – Neue Folge [új sorozat – folyóiratoknál]
N. S. vagy NS – New Series [új sorozat – folyóiratoknál]
or. – oratio [szónoki beszéd]
sc. – scilicet [azaz, tudniillik (ti.)]
sq. – et sequens [és a következő oldal/fejezet/sor; vö. sk.]
sqq. – et sequentes [és a következő oldalak/fejezetek/sorok; vö. skk.]
s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]
Tome – [kötet]
Tomes – [kötetek]
Vol. – volume [kötet]
Vols. – volumes [kötetek]

KULTÚRA, ETNICITÁS ÉS IDENTITÁS URARTUBAN, AZ ÍROTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Buhály Attila

Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet
4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31./B
buhaly.attila@nye.hu

Urartu a Kr.e. 9-7. század egyik legjelentősebb államalakulata volt az ókori keleten. Kelet-Anatóliában terült el, központja a Van-tó melletti Tušpa (ma: Vankale) volt, legnagyobb kiterjedése idején területe elért nyugat felé egészen az Euphratesz anatóliai szakaszáig, északon magában foglalta nagyjából a mai Örményország területét, keleten a nyugat-iráni Urmia-tavat, délen pedig legnagyobb riválisával, az Asszír Birodalommal volt határos. Földrajzi elhelyezkedéséből adódóan területe rendkívül tagolt: a magas hegyek és hágók között elterülő egymástól elzárt völgyekben élő népesség főleg transzhumáló állattartásból tartotta fent magát, és csak nagyon lazán kapcsolódott egymáshoz. Az állam kezdete (legalábbis az írásos emlékek nyomait illetően) a Kr.e. kb. 835-825. közötti évekre tehető; ekkor uralkodott az első név szerint pontosan ismert király, I. Sarduri, és alapította meg Tušpa városát, ill. hozta létre azt a feliratsoportot, amely az ő uralkodásának és városalapításának az emlékét volt hivatott megőrizni. Ettől az időponttól kezdődően egészen az állam történetének végéig, a Kr.e. 7. század közepéig I. Sarduri leszármazottjai uralkodnak Urartuban.¹

Az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb vitája a szakirodalomban az urartui identitás, a sajátos urartui kultúra megléte vagy annak hiánya. A vélemények nagyjából két ellentétes megítélés mentén kristályosodtak ki:

1. Urartu valójában egy rövid ideig (legfeljebb kb. 200 évig) fennálló politikai entitás, ami katonai erő által jött létre egy domináns politikai elit irányításával, tagolt nyelvi, etnikai és kulturális közegben.² Az érvek ebben a tekintetben a következők:³

Urartu későbbi pusztulásának mértéke és gyorsasága. Az állam pusztulása, már amennyire megállapítható, mindenféle előjel nélkül, gyorsan következik be a Kr.e. 7. század közepe táján, és alaposan

megy végbe. A pusztulásnak nincs "elbeszélője", hiányoznak az erre vonatkozó, a pusztulásra reflektáló szövegek, a hanyatlás narratívája.

– Az Urartuban megfigyelhető kulturális hatások jó része délről, Asszír, ill. általában Felső-Mezopotámia felől érkezik, és alapjában véve az államszervezetéssel és a központi adminisztráció kiépülésével van kapcsolatban. (Pl. az írásbeliség átvétele, vagy később, a 7. században a agyagtáblahasználat, vagy éppen a Haldi-kultusz kialakulása az asszír birodalmi Aššur-tisztelet paralelljeként.)

– Az Urartu története során alapított erődök jó része az állam pusztulása után elnéptelenedik, és a névanyaguk sem él tovább; ahol mégis, az is inkább csak kivétel (pl. Erebuni).

– Kelet-Anatólia későbbi lakóinak, az örményeknek a nyelvében minimális a (hurri-)urartui eredetű jövevényszó; ami mégis, az inkább csak valamilyen közvetítés hatására kerül be a szókincsbe.

2. Mások ugyanakkor lehetségesnek tartanak egy sajátos urartui kultúrát és identitást, amit az alábbi összetevők határozhatnak meg:⁴

– A népesség jelentős része foglalkozik bányászattal, ill. a fémmezmunkálással kapcsolatos tevékenységekkel összefüggő életmódot folytat;

– nyelve jól körülírható, nyelvészetileg radikálisan elválasztható a kor nagy politikai központjának, Asszír, ill. a kaukázusi nyelvekkel rokon;⁵

– a földrajzi környezet, a magashegységi viszonyok nyilvánvalóan meghatározzák az életmódot, a megélhetés körülményeit;

– szintén a földrajzi környezet által meghatározottan a megélhetés alapja az állattenyésztés.⁶

Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy mindezeknek a tényezőknek az egyike sem kifejezetten "csak" urartui sajátosság, hanem alapvetően a föld-

¹ Urartu történetének vázlatos áttekintését ld.: Buhály 2010. Részletesebben Urartu-monográfia: Salvini 1995. Urartu történetének, a legújabb historiográfiai kérdések, viták áttekintése: Zimansky 2011; Radner 2011.

² Zimansky 1995.

³ Zimansky 2011: 548, 555-557.

⁴ Batmaz 2015: 210

⁵ Diakonoff – Starostin 1986

⁶ Stadelbauer 1984

rajzi környezet jellegzetességeiből adódóan jellemző általában a kelet-anatóliai, kaukázusi térségre. Mindössze arról van szó, hogy az urartui kultúrát – és ha van, identitást – alapvetően ezek az összetevők határozzák meg.

Ha egy ország vagy közösség kulturális hagyományairól beszélünk, abban meghatározóak szoktak lenni az épített örökség és a tárgyi és egyéb régészeti emlékek. Urartu is számos régészeti és épített emléket hagyott maga után; lássuk ezek közül a legjelentősebbeket:

– *A suse-szentélyek.* A szakirodalomban általában toronytemplomokként jellemzett sajátos vastag falú, sarokrízalitos építmények jellegzetesen az urartui építészet, közvetetten általánosan az urartui jelenlét legfontosabb emlékei. Mondhatni, nincs olyan urartui alapítású erőd, amelyben ne jött volna létre egy általában Haldinak szentelt templom.⁷

– Szintén az urartui jelenlét egyik legfontosabb "markerei" a *sziklába vésett fülkék* (az eredeti, urartui kifejezés szerint "kapuk"). A legismertebbek ezek közül a Van északi külvárosi területén található Meher Kapısı (CTU A 3-1), de számos ilyen található még az egykori Urartu területén. Egyik legfontosabb jellegzetessége még ezeknek a "kapuknak", hogy kialakításuk feltehetőleg teljesen azonos az előbb említett *suse-szentélyek* bejáratának kialakításával⁸ – ennek bizonyára fontos oka lehetett a hiedelmek és vallási elképzelések tekintetében.

– Ha már sziklába vésett építmények, meg kell említeni magát Tušpát, amely értelemszerűen igaz csak magán viseli az urartuiak keze nyomát: a különféle sziklasírok, Horhor, Naftkuyu, İçkala és az egyszerűen csak "keleti kamrának" ("Ostkammer") nevezett monumentális sziklafülkék mellett érdemes megjegyezni például a Hazine Kapısıt, amely egy II. Sarduri király (Kr.e. kb. 760-734) tiszteletére kiépített emlékhely, ahol a kialakított sziklafülkékben elhelyezett sztéléken, ill. a fülkék falán elhelyezett feliratokon az elhunyt király tettei voltak olvashatóak (CTU A 9-1 – A 9-3).⁹

– Jellemző Urartura a rendkívül gazdag fém-megmunkálás és bronzművesség. Kelet-Anatólia az urartui korban is a térség egyik legfontosabb fém-, azon belül is bronzműves központja, amit számos régészeti feltárás leletanyaga bizonyít a nagyméretű üstöktől a lószerszámokig és egyéb használati és rituális célú tárgyakig, eszközökig bezárólag.¹⁰

– A különféle bronztárgyakon is látható ábrázolások szintén kétségkívül az urartui népesség legfontosabb elképzeléseit tükrözik a hiedelemvilágot illetően. Ezek közül legyen elég most a kilencvenes évek végén talált anzafi bronzpajzstöredékre utalni, mint ami az urartui vallási elképzelések egyik legfontosabb bemutatója. A töredéken az urartui istenek üldözik az ellenséget és mérnek végső csapást rájuk; az istenek sorában – ahogy egyébként az írott forrásokban is, ld. alább – az élen Haldi isten áll a lándzsájával, mind ő, mind pedig a lándzsája *mellamm*val övezve, mögötte pedig a többi isten következik meghatározott sorrendben: második helyen a viharisten, Teišeba, a harmadik helyen a Napisten, Šivini, majd a további istenek következnek, az egyébként a Meher Kapısı-felirat istenlistáján is meghatározott módon.¹¹

Kétségtelen ugyanakkor, hogy az urartuiakról szóló legfontosabb forrás az az epigráfiai anyag, ami az állam fennállása során keletkezett. Ahogy arról korábban volt szó, az első írásos emlékeket Urartuban (és eleve Kelet-Anatóliában) I. Sarduri hozta létre, amikor a Vankale nyugati nyúlványán létrehozott platformszerű építménye két oldalán három-három példányban megörökítette alapító tevékenységét. I. Sarduri a korabeli mezopotámiai ékirást veszi át, maguk a szövegek is még asszír nyelven íródtak; a feliratok mintái jól láthatólag a nagyjából egy nemzedéknyi idővel korábbi II. Aššurnasir-apli-korabeli asszír királyfeliratok voltak.¹² Később, I. Sarduri utódai alatt az íráshasználat (az ékirást megtartva) már urartui nyelvre vált át, és az uralkodók sztélé- és sziklafeliratok formájában szinte mindenütt leteszik névjegyüket, amerre csak az urartui hadjáratok vezetnek és az uralkodók pacifikációs tevékenysége végbemegy.

Az egyébként rendkívül terjedelmes urartui epigráfiai anyag jellegzetességei a következők:

– A szövegek "szerzője" és "szereplője" mindig az uralkodó. A fő inventor a király, ő "rendeli el" a szövegek létrehozását, és azok az ő cselekedeteiről, rendeleteiről, vagy az általa kezdeményezett tettekről szólnak. (Jellemző, hogy a szövegek szinte mindig egyes vagy többes szám első vagy harmadik személyben vannak megfogalmazva, és elbeszélő módban, az ettől eltérő igeidőket, -módokat, a beszélő számát, személyét nem, vagy csak alig ismerjük.)

⁷ A *suse-szentélyekről* legutóbb: Çilingiroğlu 2012

⁸ Tarhan – Sevin 1975

⁹ Tušpáról legutóbb ld. Salvini 2014

¹⁰ Wartke 2012; Batmaz 2013: 243

¹¹ Belli 1998. Haldi isten sokat vitatott (de az anzafi bronztöredék alapján tisztázottnak tekinthető) ábrázolásáról ld. Zimansky 2012

¹² Wilhelm 1986

– A szövegek témája rendkívül behatárolt; szinte csak a következő témákra korlátozódik:

Katonai aktivitás; hadjáratok kezdeményezése, véghezvitele; városok, területek elfoglalása, zsákmányszerzés, deportálás.

Vallási, rituális aktivitás; különféle rituális eljárások elrendelése. Erődök, épületek, különböző mezőgazdasági létesítmények (csatornák, szőlőskertek, gyümölcsösök, stb.) alapítása ill. létrehozásának különböző fázisai alkalmából elrendelt és végrehajtott áldozatbemutatók.

Különböző alapítási feliratok. Erődök, szentélyek alapítása, vagy csak egyszerűen egy-egy sztélé felállításának elrendelése (rajta a felirattal).

Lássunk két példát ezekre a sztéléfeliratokra, ill. azok tartamára, elrendezésére. Mindkét esetben a harmadik urartui király, Minua (Kr.e. kb. 805-790) által emelt sztélééről és feliratról van szó; az első esetben egy hadjárat lefolytatásáról, a második esetben pedig egy rituális gyakorlat előírásáról.

(1) Haldi elindult, az ő (2) fegyvere (elindult); legyőzte Šebeteria(ni) (3) országát, legyőzte Huzana(ni) országát, (4) legyőzte Šupa országát.

Haldi által, (5) Haldi fegyvere által, (6) Haldi hatalmas által elindult (7) Minua, Išpuini fia, (8) meghódította Šebeteria(ni) országát, (9) meghódította Huzana(ni) országát, (10) meghódította Šupa országát, eljutott (11) Hati országáig. (12) Haldinak ezt a feliratot felszentelte (13) Šebeteria városában, Haldi-szentélyt (14) épített Šebeteria területén?. (15) ... (16) ... Meliija városának királyát (17) adófizetésre kötelezte.

Haldi nagysága által (18) Minua, Išpuini fia (19) hatalmas király, nagy király, (20) Biainili [= Urartu] királya, (21) Tušpa város kormányzója.

(22) Minua szól: "Aki ezt a feliratot (23) összetöri, aki lerombolja, (24) aki mászt ezeket (tenni) bátorít: (25) Rombolja le Haldi, Teišeba, Šivine (26) és az istenek őt a Nap alatt! (27) ..." (CTU A 5-5)

(1) Haldinak, (2) az ő Urának ezt (3) a sztéléjét Minua, (4) Išpuini fia (5) odaszentelte, amikor (6) Haldi-kaput (7) épített, (8) és erődöt épített (9) az ő dicsőségének. (10) Meghatározta a nevét: "Haldi (11) városa". (12) Megalapította ezt (13) a szőlőskertet, alapított egy ültetvényt: (14) "Minua (15) szőlőskertje" a neve.

(16) Haldi (17) nagysága által (18) Minua, (19) Išpuini fia (20) hatalmas király, nagy király, (21) Biainili [= Urartu] királya, (22) Tušpa város kormányzója.

(23) Minua szól: (24) "Amikor a szőlőskert beérik, (25) egy marhát és 3 juhut Haldinak (26) áldozzanak fel, (27) szőlőt? áldozzanak (28) Haldi kapujánál is, (29) a sztélé előtt is.

(30) Amikor az újbort (31) derítik, egy qarmihe-áldozatot (32) Haldinak mutassanak be (33) Haldi kapujánál, (34) egy qarmihe-áldozatot 'Arubaninak (35) és egy qarmihe-áldozatot Haldinak (36) a sztélé előtt." (CTU A 5-33)

Egy ország vagy közösség identitását keresve, különösen, ha írott források is rendelkezésünkre állnak, kézenfekvőnek tűnik, hogy azt a meghatározást, definíciót keressük meg, amelyet az adott közösség önmagára és az országára alkalmazott. Mi országnévként az "Urartu", népelnevezésként pedig az "urartui" elnevezést használjuk; ezekkel az elnevezésekkel azonban van egy kis probléma. Amikor az urartui identitásról, vagy csak egyáltalán Urarturól beszélünk, fontos látnunk, hogy nézőpontunkat mennyire meghatározza az, hogy tárgyunkat szinte teljes egészében Asszíria felől, és ezáltal asszír "szemüvegen" látjuk. Ennek leginkább az írott források, ill. a különböző kutatók tudományos "előélete" voltak az okai. Láthatjuk, hogy az urartui írás-használat, és kétségtelenül a hatalomgyakorlás és államszervezet számos eleme asszír közvetítésből, ill. asszír minta alapján jött létre; Urartu történetét – láthatólag – nagyban meghatározta az Asszíriával való viszony. Az Urartu-historiográfia sokáig a térség történetét egy sajátos asszír-urartui nagyhatalmi élethálarc paradigmájában értelmezte, de még ma is nagyon nehéz elvonatkoztatni attól, hogy Urartu történetét az Asszíriával való konfliktusok mennyisége és eredménye alapján korszakoljuk. Jellemző ebben a tekintetben, hogy Urartu történetének nagy korszakhatára a Kr.e. 714. esztendő volt, II. Šarru-kín asszír király nyolcadik hadjárata és Urartu feletti győzelme, ez az esemény valósággal kettéválasztotta Urartu történetét egy "nagyhatalmi", Asszíriával való konfliktusos korszakra, és egy asszírokkal való békés, sőt, akár alávett korszakra. Ez a megítélés mára már sokat finomodott: már tudjuk, hogy a nyolcadik hadjárat korántsem játszott olyan döntő szerepet Urartu történetében, ill. az asszír minta kétségtelenül érvényesült az urartui uralkodók legitimációs eszköztárában, a térség történetét más elemek is meghatározták.¹³

Ennek az "asszír szemüvegnek" az egyik példája maga az ország- és a népelnevezés: az Urartu ill. "urartuiak" név az asszír forrásokban kerül elő; ezt az elnevezést maguk az urartuiak valójában nagyon ritkán használják. Az asszír nyelvű forrásokban többnyire a szintén asszír és a szintén nagyjából erre a területre alkalmazott "Nairi" kifejezés bukkan fel, az urartui nyelvű szövegekben pedig a "Biainili" országnév.¹⁴ Az országnévből képzett népelnevezés, ami például a királyi titulátúrákban szokott nagyon gyakran előfordulni (ld. pl. fent, 2: 21), a következőképpen analizálható nyelvtanilag:

¹³ Vö. A. Fuchs vázlatát Urartu története (és az asszír-urartui viszony) korszakolásának újragondolására: Fuchs 2012: 138-145.

¹⁴ Radner 2011: 735.

LUGÁL (kur)bi-a-i-na-ú-e > Bia = i (gen.sg.) = na (rel.pl.) = ve (gen.pl.) "királya (LUGÁL) azoknak, akik Bia országáé / földjéé (KUR)"

Látható, hogy ahogy egyébként az ókori kelet sok más esetében is, alapvetően egy földrajzi meghatározottságról van szó a nép- és országnevezés vonatkozásában: "Urartu" és az "urartuiak" a "Bia" nevezetű földrajzi régió területe és lakói. Korabeli forrásokból nem tudjuk pontosan, hogy valójában hol is volt ez a "Bia" elnevezésű terület, bár az alapján, hogy feltehetőleg a "Biaimili" szóból ered a mai "Van" év is (a kelet-anatóliai tó ill. város neve), sejtethetjük, hogy az urartui magterületről van szó.

Idézett forrásunkból (l. fent, 2.) láthattuk, hogy a különböző rituális eljárásoknak, az ezekről szóló beszámolóknak, előírásoknak milyen fontos szerepe van az írott forrásokban. A továbbiakban ezt a szerepet érdemes egy kicsit közelebbről megvizsgálni, különösen is abban a tekintetben, hogy ezek az előírások milyen szerepet játszottak az uralkodói legitimitáció biztosításában.

A különböző írott források a következő információkat nyújtják, nyújthatják a rítus szerepe szempontjából:¹⁵

– A feláldozott állatok mennyisége. Ahogy például a fentebbi, 2. feliratunkon is láthattuk, a leggyakrabban előforduló áldozati állat a szarvasmarha és a juh; legtöbbször egy 1-3 szarvasmarhát és juhot áldoznak fel egy-egy rituális cselekmény során, de például a Meher Kapisı-feliraton összességében áldozati állatok tömege szerepel.

– Az áldozatbemutatás időpontja. Ahogy erről fentebb már volt szó, az áldozatbemutatás a legkülönbözőbb időpontokhoz köthet:

a) az éves csillagászati ünnepkör meghatározott eseményei (a Meher Kapisı-feliraton szereplő "Napisten hónapja"; talán a nyári napforduló?)¹⁶

b) az agrártevékenységhez, ill. a kert- és szőlőműveléshez kapcsolódó, annak egy-egy meghatározott eseményéhez köthető időpontok (a szőlő kacsózása, beérése, szüret, az újbor derítése, ld. pl. fent, 2.)

c) különböző infrastrukturális innovációk adott munkafázisai (csatorna elkészítése, átvágása, stb.)

Egy másik szempont lehet a rítus szerepének értelmezésében az ismertetett áldozatbemutatások

térelrendezése. Számos példa mutatja, hogy az áldozatbemutatásokról szóló szövegek, feliratok olyan téri környezetben helyezkedtek, helyezkedhettek el, ami lehetőséget adott nagyobb tömeg összegyűlésére, találkozására. Az ayanisi szentély előtti tér jó példa erre,¹⁷ ahol ugyanakkor még megfigyelhető az oszlopcsarnok-szerű térelrendezés is (valamiképp az óperzsa *apadana* mintájára); az épületnek talán a nevét is tudjuk: *ašihuse*-épület, amely ráadásul jól etimologizálható az *aš-* "(rituális?) étkezés" gyökből.¹⁸ Hasonló térelrendezés figyelhető meg szintén a legtöbb *suse*-szentély esetében. A Vankalén található Hazine Kapisı esetében ugyanakkor a feliratokon kevés a vallási rituális elem (csak II. Sarduri cselekedetei olvashatók a szövegeken), ugyanakkor a kialakított tér, különösen pedig a (valószínűleg vérelvezető) csatorna jól mutatja a tér alapvetően szakrális jellegét.

Nagy vita folyik az ókori keleti szakirodalomban arról, hogy milyen típusok szerint lehet katalogizálni a különböző területek, államok, kultúrák áldozatbemutatási szokásait.¹⁹ Anélkül, hogy most ebbe a vitába részletesen belemennénk, érdemes megjegyezni, hogy szigorúan a rendelkezésünkre álló epigráfiai anyag alapján az urartui áldozatbemutatás az ún. vágásos típusú gyakorlatba tartozik. Ennek a következő jelei vannak:

– a szövegekben szinte kizárólag állatok feláldozásáról van szó (szarvasmarha, juh);

– a használt ige (*urp-*), ill. annak szintén ideogram párhuzamának (TAG) jelentése egyértelműen a vágással van kapcsolatban.

Nem lehetetlen ugyanakkor nyilván, hogy más típusú áldozatbemutatási szokások is megjelenjenek, akár már az írásos források szintjén. Fentebbi második szövegünkben is láthattunk példát növényi (talán szőlő?), vagy éppen valamilyen libációs áldozatra. Ha összekapcsoljuk ugyanakkor az írott források rituális gyakorlattal kapcsolatos adatait az egyéb régészeti forrásokkal, például a szinte minden urartui erődben talált nagyméretű bronzüstökkel, megállapíthatjuk, hogy a.) az urartui rituális gyakorlatban nagy szerepe van az olyan típusú áldozati cselekménynek, amely során nagy testű állatokat (szarvasmarhát, juhot) nagy tömegben vágnak le, dolgoznak fel; b.) az áldozati cselekmény többékevésbé nagyobb tömeg, "közönség" előtt zajlik, akik esetleg maguk is valamilyen szinten az cselekmények résztvevői, ha máshogy nem, azzal, hogy

¹⁵ Részletesen ld. Buhály 2015

¹⁶ Egy lehetséges urartui „naptári rendszer”: Taffet 1999

¹⁷ Az ayanisi szentély régészeti leletanyagát illetően ld.

Çilingiroğlu 2012: 305-307.

¹⁸ Wilhelm – Akdoğan 2011

¹⁹ Vö. Bergquist 1993

részesülnek a feldolgozott állatokból; c.) az egész rituális cselekmény elrendelője, kezdeményezője a király ; d.) aki ezt egy adott sztélé- vagy sziklafelirat formájában ki is nyilvánítja.

Ennél a pontnál érdemes átgondolni azt, hogy mi az írásbeliség, az íráshasználat szerepe az archaikus társadalmak esetében. Manapság hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy az írástudásnak a mindennapi, praktikus tudáson túl (pl. egy buszmenetrend vagy valamilyen használati útmutató értelmezése) leginkább valamilyen kreatív, alkotó funkciót tulajdonítsunk. A különböző preliterátus társadalmak esetében azonban ez korántsem volt így: ott az írásnak és az olvasásnak inkább egyfajta recitatív szerepe van, célja a szöveg, a tartalom felidézése, ill. annak elősegítése.²⁰ Az olvasás ekkor még hangos olvasás, méginkább felolvasás, különösen akkor, ha "a célcsoport", mint az urartui epigráfiai anyag is, egy nagyobb közönség. Az írás, ill. konkrétan az esetünkben az adott urartui sztélé- és sziklafelirat egy sajátos "hangrögzítő" média, és az olvasás célja a szöveg recitálása, ezáltal pedig a szöveg létrehozója (azaz a király) intencióinak a felidézése.

A "szöveg" és az "olvasás" archaikus társadalmakra jellemző jelenségei milyen formában jelennek meg Urartuban? Látható ebben az esetben, hogy a felirat egyfajta információ-multiplikátorként jelenik meg, azaz a király által véghezvitt vagy elrendelt, az állam katonai és infrastrukturális felépítésével, ezek rituális hátterével foglalkozó információk közzétételével. A szöveg olvasása ("felidézése") során a királyi cselekedetek, előírások rendszere jelenik meg, akár mint katonai, akár valamilyen építészeti aktivitás, vagy valamilyen rituális előírás formájában. A szöveg értelmezése nyomán a befogadók valamilyen módon viszonyulnak az abban leírtakhoz: a passzív hallgatás, vagy az azzal együtt járó egyéb cselekmények során valamilyen információközösség születik, amely elfogadja, és ezáltal legitimálja a király, mint inventor cselekedeteit vagy szándékait.²¹

Az urartui identitás az epigráfiai anyag tanúsága és értelmezése szerint alapjában véve három szintből épül fel:

1. A legalsó szint, egy sajátos piramis legalsó foka a lokális, szegmentáris identitások szintje. Fentebb már volt szó arról, hogy az a terület, ahol

Urartu állama kialakul, földrajzilag rendkívül tagolt. A magashegyi hágók az év nagy részében járhatatlanok a hótól, a különböző völgyek közösségei egymástól elszigetelten élnek; ez a helyzet egy nyelvileg, etnikailag rendkívül heterogén, mozaik-szerű társadalmat feltételez. A Batmaz hívta fel a figyelmet arra, hogy az oszmán-török korban a térségre jellemző *aşiret*-rendszer, azaz sajátos klán-szerű zárt társadalmi, közösségi hálózatok megléte nyilvánvalóan már nagyon korai, az urartui vagy az az előtti korszakra is jellemző lehet.²² Az identitás legalsóbb szintje ebben az esetben a klán-szerű közösségek tagjainak összetartozástudata.

2. A második lépés egy szupraterritoriális hatalom létrejötte, vagy legalábbis létrehozásának szándéka. Nincsenek arról pontos és közvetlen információink, hogy a valószínűleg helyi klánfőnökök valamelyikének kiemelkedése milyen eseménytörténeti és konkrét hatalomtechnikai folyamatok között megy végbe. Az asszír forrásokból csak az tűnik fel, hogy III. Šulmánu-ašaredu északi hadjáratai során egy ponton az ellenfélnek már "neve" is van: míg egyik elődje korábban "harminc királyt" (nyilvánvalóan a lokális klánok egy-egy vezetőjét) győzött le "három nap alatt", addig nála az ellenfél már "Aramu", majd "Siduri, Urartu királya".²³

Utóbbit I. Sarduriként már urartui forrásokból is ismerjük; az általa bevezetett, majd utódai alatt tovább használt írásbeliség - többek között - annak a rituális gyakorlatnak a megörökítője, amely, ahogy erről fentebb volt szó, sajátos információközösséget, majd ezáltal rítusközösséget teremt.

3. A rituális gyakorlatnak pedig megvannak a megfelelő társadalmi, jogi következményei. Urartuban, ahogy az a szegmentáris államokra általában jellemző, szinte teljesen hiányzik a központosított állami berendezkedést irányító hivatali bürokrácia. Ilyen esetben a vezető hatalma nem politikai, hanem különböző rituális elemekre támaszkodik, és a politikai hatalmat a formális bürokrácia helyett a különféle rítusok szabályozzák.²⁴ Az írásbeliség szerepe pedig ezeknek a rítusoknak a rögzítése, felidezésük lehetőségének elősegítése, ezáltal pedig az uralkodói legitimáció, valamint egyfajta identitásteremtés biztosítása.

Alapvető kérdésünk az volt, hogy létezett-e, létezhetett-e valamilyen közös urartui identitás, vagy valamilyen egységtudat. A kérdésre elsősorban az írott források tükrében próbáltunk válaszolni, jól

²⁰ Houston 2004: 240.

²¹ Részletesen ld. Buhály 2014

²² Batmaz 2012: 26.

²³ Az urartui államformálódással kapcsolatos Kr.e. 13-9. századi asszír források feldolgozását ld. Mayer 1988

²⁴ Bernbeck 2003-2004: 274-276.

tudván ugyanakkor azt, hogy az epigráfiai anyag nyilvánvalóan torzít. Egyrészt, az adott népesség a kelet-anatóliai, transzkaukázusi térség földrajzi körülményeivel összefüggésbe helyezhető életmód-beli, és szociokulturális viszonyaival rendelkezett. Másrészt az írott források, mint az uralkodói szándék leképeződései, elsősorban az identitásteremtésben játszottak szerepet, és az "urartui kultúra", "urartui vallás" kifejezések helyett pontosabb lenne az "urartui király vagy uralkodó dinasztia által preferált identitásteremtő eszközökről" beszélni. Hogy ez aztán mennyire volt, vagy lehetett sikeres, jól mutatja, hogy ezek a kulturális "eszközök" Urartu mint állam felbomlása után szinte nyom nélkül eltűnnek, illetve még az is előfordulhat, hogy az állam pusztulása összefügghet azzal a folyamattal, amikor az utolsó pontosan ismert király, II. Rusa a Kr.e. VII. század közepén feltehetőleg komoly lépéseket tesz a fentebb hiányolt központi államigazgatás kiépítése felé – konfliktusba kerülve ezáltal a klánfőnökökkel.²⁵ De ez már egy másik történet.

Források

Salvini, Mirjo 2008-2012: *Corpus dei testi urartei. Vol. I-IV*. Roma (CTU)

Felhasznált irodalom

Batmaz, Atilla 2012: War and Identity in the Early History of Urartu. In: Çilingiroğlu, A.A. – Sagona, A. (Ed.): *Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010*. Leuven – Paris – Valpole, MA, 23–50.

Batmaz, Atilla 2013: A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture? In: Bombardieri, L. – D'Agostino, A. – Guarducci, G. – Orsi, V. – Valentini, S. (Ed.): *Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*. Oxford, 243–252.

Batmaz, Atilla 2015: Concept of a Culture: An Examination of the Urartian Identity. In: Çilingiroğlu, Ç. – Pınar Özgüner, N. (Ed.): *Değisen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu – Türkiye Toplantısı Bildirileri 9–10 Mayıs 2013, İzmir. Changing Archaeology: Proceedings of the 1st Tag-Turkey Meeting (Izmir, May 9–10, 2013)*. İstanbul, 210–221.

Belli, Oktay 1998: *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul.

Bergquist, Brigitta 1993: Bronze Age Sacrificial *koine* in the Eastern Mediterranean? In: Quaegebeur, J. (Ed.): *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991* (Orientalia Lovaniensia Analecta 55). Leuven, 11–43.

Bernbeck, Reinhold 2003–2004: Politische Struktur und Ideologie in Urartu. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* (35–36.) 267–312.

Buhály Attila 2010: Urartu története és kultúrája. In: Minya Károly (szerk.): *Mesterfüzet I*. Nyíregyháza, 27–46.

Buhály Attila 2014: Írásbeliség és hatalmi kommunikáció az ókori keleten. Az urartui példa. *Világtörténet* 1. 53–65.

Buhály Attila 2015: Adalékok az urartui rituális gyakorlat tipológiájához. In: Csabai Z. – Földi Zs. – Grüll T. – Vér Á. (szerk.): *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből* (Ókor – Történet – Írás 3.). Pécs – Bp., 113–125.

Çilingiroğlu, Altan A. 2012: Urartian Temples. In: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (Ed.): *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Leuven, 295–307.

Diakonoff, Igor M. – Starostin, S.A. 1986: *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*. München

Fuchs, Andreas 2012: Urartu in der Zeit. In: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (Ed.): *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Leuven, 135–161.

Houston, Stephen D. 2004: The Archaeology of Communication Technologies. *Annual Review of Anthropology* (33.) 1. 223–250.

Mayer, Walter 1988: Die Frühgeschichte der assyrisch-urartäischen Beziehungen vom 14. bis zur 2. Hälfte des 9. Jhd. v. Chr. In: Mauer, G. – Magen, U. (Hrsg.): *Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe für Karlheinz Deller*

²⁵ Bernbeck 2003-2004: 304.

- zum 21. Februar 1987. Neukirchen-Vluyn, 199–246.
- Radner, Karen 2011: Assyrians and Urartians. In: Steadman, S. – McMahon, G. (Ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 734–751.
- Salvini, Mirjo 1995: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt
- Salvini, Mirjo 2014: 'Tušpa | Tušpuea' szócikk. In: Reallexikon der Assyriologie 14. kötet. Berlin, 218–222.
- Stadelbauer, Jörg 1984: Bergnomaden und Yaylabauern in Kaukasien. *Paideuma* (30.) 201–229.
- Taffet, Avia 1999: A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals. *Anadolu Araştırmaları* (15.) 369–381.
- Tarhan, Taner – Sevin, Veli: The Relation Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches. *Belleten* (39.) 401–412.
- Wartke, Ralf 2012: Bemerkungen zur Metallurgie Urartus. In: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (Ed.): *Bianili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Leuven, 411–416.
- Wilhelm, Gernot 1986: Urartu als Region der Keilschriftkultur. In: Haas, V. (Ed.): *Das Reich Urartu: ein altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Konstanz, 95–113.
- Wilhelm, Gernot – Akdoğan, Rukiye 2011: Eine Inschrift Argištis I. mit Erwähnung eines *ašihusi*-Gebäudes. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* (53.) 219–227.
- Zimansky, Paul 1995: Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. *Bulletin of American Society of Oriental Research* (299.) 103–115.
- Zimansky, Paul 2011: Urartian and Urartians. In: Steadman, S. – McMahon, G. (Ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 548–559.
- Zimansky, Paul 2012: Imaging Haldi. In: Dietrich, M. – Lotentz, O. – Neumann, H. (Ed.): *Stories of Long Ago. Festschrift für Michael D. Roaf* (Alter Orient und Altes Testament. Band 397). Münster, 713–723.